

БІБЛІОТЕКА

1928 к. 3

Ж	5.876
---	-------

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. **17619**

Життя й
революція
1928 3

Бракс:
с. 127 - 146

23. IV. 1986

17619

Книжка III

Березень, 1928

МІСЯЧНИК

В. Мисик. І тундри, й болота, й сніги... Я. Качура. Окупація. М. Бажан. Розмова сердець. І. Ле Чорна сестра. В. Поліщук. Мета. Боротьба. Г. Коцюба. День. П. Коломієць. Стежка. О. Влизько. Море. П. Істраті. Степові будяки. В. Ковалевський. Ще на долівці... Ю. Яновський. Режисер О. Довженко.

Є. Літвінова. Дідусь Тарас. І. Пронін. В гостях у друга Т. Г. Шевченка. Б. Шевелев. Т. Г. Шевченко на Чернігівщині. Г. Майфет. О. Досвітній. М. Драй-Хмара. Нові матеріали до життєпису Василя Чумака. І. Яхінсон Менделе-Мойхер-Сфорім. Т. Якимович. Бернгард Келлерман. В. Глухенко. Матеріалістична діалектика та її категорії.

Нотатки: Г. Майфет. Т. Шевченко в французькій інтерпретації. Р. Заклинський. З історії Всеукраїнського Історичного музею ім. Т. Г. Шевченка.

Бібліографія.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

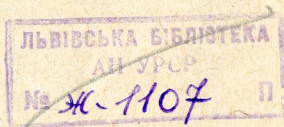
ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ

МІСЯЧНИК

КНИЖКА III. БЕРЕЗЕНЬ 1928

17619

ВИДАННЯ РІК ЧЕТВЕРТИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Львівська державна
наукова бібліотека

№ п 0770620

Київський Окрліт № 266.
Держ. Трест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 1512—3000.

І тундри, й болота, й сніги...

І тундри, й болота, й сніги,
і невідомий глиб тайги,
і простори степучі, сонні,
і міст, і селищ ряснота—
люблю тебе—

без меж, кордонів,
Республіко труда!

Нехай ростуть, ростуть вітри,
хай димом стелється згори,
хай швидче у легкім тумані
біжать, гойдають кораблі,
що йдуть од рідної землі
в чужі краї й міста незнані.

Рясне рештовання встає
над сонячним, кипучим портом,—
я вірю радісно і гордо
в майбутнє сонячне твоє!

А ніч—

і світишся огнисто.
Світись, гори й не погасай,
нехай шляхи горять, нехай!—
у сонячне незнане місто,
в жаданий Геліоса край!

Василь Мисик.

Окупація.

...На невеличкій залізничній станції, що тулилась край Антонівки, стояв останній більшовицький ешелон.

Керівник станції, прищуватий інтелігент, в супроводі двох «ноганів», виводив поїзда на головну путь.

— Товариші, я сделаю, всё сделаю, но знайте: это для меня, старого революціонера, позор—к чему ногани, я вас спрашиваю?!

Битим шляхом побіч залізниці поволі йшла знеможена, перевтомлена 10-ма боями, напівроздягнена, рідка колона. За першим від станції переїздом стояв сповитий чорним димом німецький панцирник.

Сьогодні він десять разів проривав більшовицькі розстрільні й десять разів бойові німецькі офіцери захоплювалися з їхньої ніде не баченої мужности.

«Більшовицькі тигри», стомлені нерівними боями, відходили перепочити. З поваги до хороброго ворога німецький панцирник чекав, поки опорожнять станцію.

Покликане село ватагами пливло до залізниці: «поки то прийдуть ті німці, а тут...» З вагонів, що маневрували, видавали зайву зброю. Брили по три, по чотири гвинтівки, хто скільки міг забрати, непочаті «цинки» куль і хильці через поле зносили на цвинтар: «мо, коли згодиться...»

Більшовицький ешелон не вийшов ще за семафора, як керівник станції побіг на «приватню половину». Як слово сказати, зняв з себе «більшовицький одяг», припасував офіційного «старорежимного» мундира й, діставши ген з-під ліжка заздалегідь, два дні тому наготовленого картуза з кокардою, підтюпцем подріботів на станцію.

Від переїзду вже сунулася, стримуючи хід, важка панцирна черепаха й говорила всіма своїми кулеметами. Селяни оголили всі путі.

Тоді з «блоку» вийшов на перон керівник станції. Обличчя його сяло неприхованою радістю. В солодкому тремтінні, виставляючи в одній руці біленького прапорця, а друга коло козирка, рушив він назустріч носіям «вселюдської культури».

Коло в'їздного семафора кулемети змовкли. Черепаха з шипінням, одплювуючись клубками задушної пари, вкотилась на станцію.

Спереду на паровозі понуро вилискували «сталеві шоломи».

Одчинилася панцирна вежа, як-би щур, вислизнув звідти миршавенький чоловічок в «уенерівській» военній уніформі...

— Гей, що за станція?

Бочком до нього підкотився керівник станції. Рука його не покидала козирка. Він був щасливий бачити таку-ж кокарду. Що там «тризуб»— менше з тим. Схвильований, незмірно радісний, ковтаючи солодкі сльози задоволення, він очуманіло лепетав:

— Антонівка, пані полковник. Тільки-що втікли більшовики... Господі, рускій народ—для чого він страждає так?! Це з вами німці? Настоящі німці, господі?! Мабуть, по нашому не розмовляють... Гох, гери, гох! Майн лібен гери, гох! Скажіть, пані-полковнік, їх багато? Бо тут скрізь кишать більшовики... Я хочу, щоб ви записали лідерів...

Юдина душа зашепотіла швидко-швидко, боючись, щоб не підслухала станційна сторожа. Навіть німці, що були на паровозі, збридлися. Їхній «цуксфірен», тамуючи огиду, замахнувся кольбою...

— Цурик!

Миршавенький чоловічок в уніформі завертівся дзигую, мов панський цуцик, що без дозволу ловив свого хвоста й слухняно заховався в свою панцирну буду.

Керівник зворушливо сіпнув назад:

— Господи, яка культура!—побожно озирався.

За панцирником згодом прийшов на ніч німецький ешелон.

Уранці вся Антонівка понуро переповідала: як Захарчук, тікаючи од німців, ледве врятувався з хати через стріху. Селом гайсали поняті, загадували:

— Йване, гей, принось на зборню те, що взяв!

— Що? Та я...

— Принось, на бога! Люди безневинно гинуть: з кожного десятка чоловіка записали.

— А, господи, баба капусти кислої дійницю з льоху взяла... Якже-ж я?

— Ригни—принось! Та не забудь там тесака якого викопай: щоб квитанцію мав на руках...

На вигоні стояла вивершена купа всякої поламаної зброї. Приносили й кидали: вищерблені тесаки, покарбовані багнети, врізані по половині люфи й шаблі...

Присягалися: «Оце лишили мені в хаті. Думав, на великдень поросся

заколю—заберіть»... Вартові німці дивувалися: «більшовицькі тигри» били їх такою зброєю?!

Поруч зброї—купа понівеченого лахміття: м'які фотелі, софи, крісла, килими...

Коваль Петро приніс побите на кавалки кришталеве скло з великого свічада.

— Не влазило до хати,—зізнався,—я й поставив до хлівця... А мій баран,—ви-ж знаєте його: халера! Побачив, ну й—видко не подобалось йому—шубовість рогами, й розчерепив...

«Скалічене» отаман Горобець записував окремо. Гнали, «щоб до щоту було панові», свою худобу.

— Я-ж її в комісії купила, люди, змилуйтесь!

— Не варнякай, чортова душа! Ви всі тепер хороші...

— А ти бачив, що я брала? Струпом-би тобі всі діти взялися...

Молодицю визволяли стусанами в боки: «Тікай, бабо, доки тобі підтички не заголили».

Антонівська громада присягала. Вигін ще не бачив стільки люду на колінах. Горобець проказував, а посполиті голосно йому годили...

«Присягаємо перед богом і паном німецьким комендантом шанувати наших дідичів-панів, що діють країні на славу, а нам мужикам-хлопам на користь. Волимо сплатити всі вільні й невольні збитки заподіяні—пся ваша мама!—панові Янковському. Присягаємо ще видати всіх розбишаків-комуністів і злодіїв. Маємо всі шанувати пана Горобця»...

Комендант мав луснути зо сміху.

— Донер ветер! Найкращі берлінські цирки не спроможні на таке видовисько.

Підходили всі за порядком і, перехрестившись, цілували Горобцеву руку...

Сумним свідком оддалік край вигону стояла школа. Тліло перед ганком вогнище з порубаної огорожі: німці вночі зогрівалися.

Петро Михайлович (яка іронія: господар школи!) збентежений ходив по «кабінету» й що-хвилини зазиравав через заплакане вікно на вигін.

Банькуваті очі трохи опухли. Ніколи було згадати за спання. Витягував довгу дубовату шию: жах, як неприємно муляє цей «масовий» комір, одягнений для більшої пристойности...

— Адже-ж прийдуть! Неодмінно прийдуть! Та паскудь, Горобець, їх приведе... І за сина питають: де, мовляв, подівся «більшовик»? От тобі й аграгна революція... Ех, Тільки, Тільки!—і Петро Михайлович боляче горбився.

Аля, його Аля, колись блискуча елегантна «баришня», захоплювала всіх—як вільно вона розмовляла західніми мовами!—тепер розіпхана,

мов торба свіжими попівськими книшами (сусідство, кат вас забори!), важко намагалася стулити кільки паршивеньких слів на «привітання» гостям.

— Адже-ж прийдуть! Неодмінно прийдуть!

/ — «Чолом вам, мої панове»—ні, так не годиться. Це вже зовсім хлопська психологія—краще: «Ми щасливі й раді побачити хоробрих носіїв великої німецької культури»... Або ще може так: «Ми захоплені безмірним щастям бачити й приймати вас, наших дорогих гостей»... Привітання ніяким способом не клеїлось. Аля безпорадно напружувала пам'ять, вкривала зморшками пожовкле, вицвіле чоло. Петро Михайлович зловтішно кривив губи:

— Не могла «Пецольда й Глезера» проглянути...

— Пецольда й Глезера?!—утята за живе, Аля підскочила. Сам йолоп пари слів не зв'яже... О, яка-ж вона нещасна з ним! Через його дурні, не варті висмоктаної цитрини ідеї, вона покинула колись блискуче товариство, світ, культуру... Може не тут, серед цих дикунів, пропали всі її талановиті здібності? А діти?!—її милий, скромний хлопчик Толь, вищий урядовець Української республіки, ходив дивитися, як юрба грабувала... Так, так! Нема чого строїти таких очей: вилупив баньки... Вона одверто це все каже. Батькові ідеї добре вплинули на сина...

Петро Михайлович крутився, як-би на окропі. Занили в гомілках застужені, вже 20 років тому, ноги. Отак вона що-дня вимотує з нього останні жили...

Він, падлец, найбільший ідіот, узяв собі таке нещастя.—Здібності? Коли вони в неї були? Нехай-би хто сказав... Нещасні голодранці! Драбиняча шляхта! Батько, збанкrotований дворянчик, розпихав своїх «талановитих» доньок де попало—може ні? Чи може вона певна, що хтось інший взяв-би її заради «здібностей»? Це тільки він тоді, тричі нещасний дурень, слон, зловився...

Аля знищена. Посоловілі очі вгризлися й п'ють кров.

— Ти... Ти смієш пострікати мене батьком? Хам! Мужик ти... Чуєш ти?!—Вона кричить нестямно, люто, тіпається всім своїм зів'ялим і розіпханим, мов торба, тілом.

Петро Михайлович ще гірше горбиться. Він мученик і буде чесно до кінця нести свого «хреста». Не кається, мужчини мають право дозволяти собі радість—пити гіркоту отруйної жіночої цикути... Він не викаже нікому: «Я зв'язав себе тяжкою долею»—ніколи. Кривда тільки в тому, що ця жінка—торба ця пожмакана!—каляє його принцип «ідеальної без жадного насильства революції»...

— Я вивчив сина грабувати? Я?—І Петро Михайлович придушує свій жаль, що дрібно-дрібно терпкою рососою виступає на віясті банькувати очі.

— Ти висмоктав моє життя... Я бридюся тебе, павук ти!—не вга-
вала Аля.

— Ааа?!—хрипкий Петра Михайловича голос скавучить. Горбата
спина випросталася

Сама смокче, мов гаддя те, висисає з нього кров і бридиться...

— Потвора! Шкарба! Просмерділа цілий вік за спиною...—полакова-
ний «культурою» селянський родовід прорвався, й Петро Михайлович
по-парубоцькому, скромно, смачно лається. Аля горить від сорому й
пекучої образи.

— Господи, навіщо така мука?! Діти вже які!

Барбос на ганку подав знак: його басистий голос розливається по-
грозливо й тривожно. Петра Михайловича тягне до ослизлого вікна.
Урвата на півслові лайка загрузає в горлі. Аля бачить, як розгублено
розбіглися трохи опухлі банькуваті очі, загострилася кілком спина й по-
синіло бридке налякане обличчя...

— Німці! Горобець веде...

Тепер не час для особистих справ. Ганок гнувся й рипів під важкими
цвяхованими черевиками. Аля схвильовано, кумедно тицяла по хаті.

— Господи, допоможи їй скласти хоч одно пристойне речення.—
Петро Михайлович примерз до підвіконня.

Зойкнули розчинені з-опалу двері. На порозі Горобець з німецьким
комендантом: знахабнілий тип собаки, що привів свого господаря, і пи-
хатий необмежений сатрап, певний свого права, і через те погордливо
ламає брови.

— Хто в цьому приміщенні? — За спиною слухняні нашорошені
багнети.

Горобець перегинається й підлесливо з огидним притиском нагадує:

— Місцевий пан-учитель.

— А-а, це той, що його син?—товмач, певний, що його ніхто не
розуміє, голосно мельдує:

— Ненадійні люди, пане-лейтенанте!

— Що?—з-під білявих, шолудивих брів гадючкувато засвітилися за-
плилі жиром очі й лейтенант карбує:

— Біль-шо-вик?

Товмач не знає, власне він не певний, зараз ось тільки одна хви-
линочка і... нахиляється до Горобця. Пекуче, моторошне шепотіння.
Петро Михайлович охляло похилився по стіні й покірно, мов баран,
якому вже задерли шию, склепив посоловілі очі. «Ич, як мови знає, тор-
ба чортова»—зловдоволено тіпалося серце.

Лейтенант з вишуканим артизмом похльостував себе по стегнах
стеком: щось дуже довга ця одна хвилиночка...

— Я слухаю!

— Ось зараз, зараз, пане-лейтенанте... Що? Водив селян... Ага! — Козійкуватий «уенеровець» товмач смакує кожне Горобцеве слово. — Так!.. Так!..

Аля дивиться на них обох зацькованим, напівпритомним поглядом. Сині губи ворухилися зів'яло, мертво, безнадійні видушити слово.

— Значить так?—Горобець розчавлює гидотнивенький посміх і при-
такує: «Так... Так...»

Товмач готовий.

— Ця родина, пане-лейтенанте, підозріла. Їхній син... — Проштий одчайдушним зойком лейтенант підкинув шолудиві брови: баба може зіпсувати йому нерви...

— Виведіть її!

— Кого це?!—її, Алю, з власного приміщення!

Надмірно загострена потуга повернула їй роки.

Ринув потік давно невживаної «західньої мови»—і вона кричить з піднятою на Горобця рукою, немов справжня берлінська обивателька.

— Не смійте зневажати нас! Мій син не більшовик!

Лейтенант фон-Гельц здивовано роззявив рота. Він приємно вражений.

— У цьому азійському кутку німецька мова?! Прикре непорозуміння... Фрау, очевидно, випадково тут?

Аля дихає напружено всім тілом, як борець по важкій перемозі.

— Ні, вона тут господиня... Цей нахаба локайчук (на Горобця) дозволив собі одурити пана-лейтенанта.

— Я—урождена дворянка Качанівська.

Прізвище нічого не сказало лейтенантові, але... Пані, що так вільно розмовляє його мовою, хай заспокоїться. Він повертається до ошелешеного товмача й разом до Горобця, що знітився, мов кіт по шкоді, і звільна хльоскає себе по стегнах стеком.

— Що це значить?..

Товмач криво запобігливо всміхається.

— Я не знаю, пане-лейтенанте. Очевидно, непорозуміння...

— Що-о?—Лейтенантів тон дзвенів погрозово і туго, мов натягне-
на струна.—Ця свиня здурила німецького офіцера...

«Уенеровець» не знає, на яку ступити:

— Я не знаю...

— Що-о?—фон-Гельцова рука підвелася й повільно з аристократичною огидою намалювала синій пруг на Горобцевому обличчі.

— Вивести на площу. Двадцять шомполів...

Знівечений Горобець противно скавчав і чисто по-собачому зализу-

вав болюче місце. Зраділий «уенеровець» сумлінно витяг свого друга за рукав на двір.

Аля тріумфувала. Петро Михайлович наважився розкрити очі: поруч з ним стояли лейтенант і «уенеровець»—старшина. Аля шанобливо, майже з побожністю просила їх обох присісти.

— Панове-офіцери вельми потонули. Ваша присутність, пане-лейтенанте... Господи, після тих азіятів!—Вона плакала з невимовного щастя.—На хвилиночку присядьте. Хай цей куток живитиметься вічним спогадом про німецьку героїчну армію...

— Чого вилупив баньки, як ідіот? Підсувай крісло!

Радий прислужитися господар незграбно кинувся по крісла. Ніхто не міг навіть у думці припустити, що тут діяла злочинна воля: просто ненароком якимось зачепив Петро Михайлович пан-лейтенантового чобота брудною ніжкою, з великої пошани одсахнувся в бік, скрутився й гепнув на підлогу. Але що це значить? Це тільки маленький епізод на потіху пана-лейтенанта.

«Уенеровець» підслесливо хіхікав, копіюючи свого вибачливого патрона.

Тепер Аля мала нагоду поквитатися з «павуком»-чоловіком.

— Гості питимуть в нас каву... Може-б ти пішов до пан-отця й попросив у матушки її весільного сервіза?—Била в найболючіше Петра Михайловича місце. Це-ж він їй докоряв завжди «попівською фандою».

Відмовлятися тут годі, та й не можна, коли в хаті такі гості... «Кропива й та стає шовковою».—Петро Михайлович затамував свій принциповий погляд на релігію й поплівся до попа.

Гості пили каву й запивали справжнім офіцерським ромом. Потім мусіли лягти перепочити. Дбайливий господар з величезними потугами стягнув з пан-лейтенанта чоботи й повісив у родинній шафі-гардеробні побіч свого відмундира. Так звелів пан лейтенант. Аля мусіла поцілувати його в п'яти... Хіба-ж можна ображатися на яскравий вияв справжньої, чітко окресленої індивідуальності?

Загін повинен був увечері рушати далі. Прощання мало бути динамічне і залізне, як сама німецька дисципліна.

На вигоні валялося два свіжі трупи: в них знайшли, через годину по наказі знести зброю, дві сховані шаблі...

Анатолеві щастило: вихопився з більшовицького полону й перебрався на свій бік. Минуле доперва ще не втратило своїх фарб. Марі стояла ще перед очима, мов далеке видиво. (Як важко знати, що близька тобі людина більшовичка!). Залишилась нез'ясована гіркота й тупа фізична біль. Він почував себе окраденим.

— Ну, що з того, що женуть більшовиків? А чиясь дотепна гостра думка, втілена в «народній дух», ширяє по всіх кінцях залізницями...

...«Від Києва до Берліна
Самостійна Україна»...

Яка важка нагальна перевтома! Стільки пекучих хвилювань, сподіванок, надій, і все це якось так скінчилося... «Душа» кортіла відпочити.

Виїхати десь хоча-б на кілька днів до найдалшого глухого закутка й на самоті побути віч-на-віч з собою, «перецінувати цінності»...

— Хіба додому, га?—повіяло привабним, мертвим супокоем. Кільки днів відпустки для такого визначного урядовця...

— Падьо мій, та ми вас на край світу пустимо!—Генеральний шеф ге боронив.

— Ви трохи з лиця спали, може там десь надолужите... Щасливої дороги!

Поїзд на Антонівку йде ввечері. Анатоль з посади пішов просто на вокзал. Без чемодана, в одному пальті, проліз майже по головах до поїзда. Навіть німецька акуратність неспроможна дати якийсь лад. Вагон нашихований людьми, немов дровами. По довгому шуканні місця, вищий урядовець республіки втискається в куточок за дверима. Тут його ніхто не турбуватиме.

Державна уніформа могла викрити «інкогніто», і тоді—так чомусь здавалось Анатолеві—оці всі люди кинуться на нього й загризуть. На щастя, всі стоять до нього спинами, в куточок долітає лиш придушене шипіння...

— Запродали народ, катюги!

Надворі темна ніч: налягає на вікна й давить чадним димом від махорки й папірос.

— Не слухали більшовиків, тепер цілуйте німця в... України захотілося?—Голос уїдливий і хльоскає немов утрое мотузок. Спина в латанім кобенякові не витримує.

— Чого варнякаєш? Згорить вона тобі тота Вкраїна—хто її хотів? Залигали, от і все!

— Ага, не хочеш!—Співбесідник радісно хапається за груди, і довгий ядушливий сміх нещадно тіпає його худим сухотним тілом—залигали! Попоносите тепер урильників німецьких, кхи-кхи-кхи...

— Попоносимо, а може й ні...

— Овва!—Ядушливий сміх змовкає. Сірі, бистрі очі норовлять залізти в душу.

— Думаєш, більшовики повернуться? — Купчак голів сторожко озирнувся.

Анатоль захований за дверима, його не видно, а проте чомусь кортіло сторч підняти коміра: непокоїло тихе придушене шипіння...

Скульбачений, з піднятим коміром, мов шпик, «вищий урядовець» висидів усю дорогу. Маленька непривітна станція—Антонівка. Полею через цвинтар і село. Кропив дрібний січений дощик. На пероні ні живого духа: пів на третю. Одинокий пасажир застібнувся на всі гудзики, здригаючись від вогкого, різкого вітру, і пустився йти пероном.

Яка густа, насичена відлигою, приємна тиша. Старий лихтар—скільки-то років він стоїть і блимає своїм підсліпуватим оком? Дома сплять—не сподіваються... Куди-ж його йти: бруківкою чи через цвинтар? Ясно, через цвинтар. Мовчазні могилки, оповиті містичним спокоєм, лоскотно так ловлять за плечі...

— Гальд!—Німецька варта. Наче з-під землі десь вирости два «шоломи» й між ними, з лихтарем, станційний сторож.

— Стій, куди тебе нечиста сила пре!—Анатоль почув знайомий голос, спам'ятався.

— Це ти, Петре?

Сторож підступився ближче:

— А-а, це ви?! Доброго здоров'я, пані. Не пізнав... Така, звиняйте, служба: заставляють гавкати на людей... Додому?

— Так: додому. А це...

— Комен зі гер!—Вартові не дали розмовляти. Один з них зловив брутально за рукав і—поки Анатоль потрапив зорієнтуватися—безцеремонно потягнув приїжджого до «блоку». Сторож вів перед і приговорював:

— Не огинайтесь, пані, бо наб'ють, каналії...

Маленький «блок» правив німецькій варті за комендатуру. Анатолева поява в супроводі варти нікого не здивувала: звикли. Комендант варти, молодий зухуватий «цуксфірен», набрав поваги. Допит через товмача.

— Ти хто й чого сюди приїхав?—Салдафонський тон нервує пасажира, але треба стримуватись.

— Це скажуть вам мої папери, прошу.

«Цуксфірен» зневажливо бере посвідчення, розглядає проти світла й цідить через стіл до товмача:

— Проглянь, і коли все гаразд, залиши в себе копію.

Товмач—викапаний «начальник». Так само, як і «цуксфірен», зневажливо ламає брови й голосно перекладає документа.

«Пред'явник цього Анатолій Петрович Вдовиченко є дійсно урядовець особливих доручень при Генеральному Секретаріаті»...

— Гм!—Вираз товмачевого обличчя міняється.

Ноебачний «цуксфірен»: така персона може накоїти лиха. Посвід-

чення повертається «без копії». Поміж станційними службовцями рух запобігливого вдовolenня. Керівник станції перший вибігає наперед подати руку.

— Доброго здоров'я, Анатоль Петрович! Доброго здоров'я!—Хай бачить комендант, що поштурхується ним, немов локайчуком, як ставиться до нього ця поважна урядова особа.—Погостювать до нас приїхали? Так, так! Маленьке непорозуміння, хі-хі-хі. Нічого не поробите. На нашій станції такі порядки: ніяке «інкогніто» тут не сховається...

— Оце вас першого небитого пустили,—здивувався сторож. Комендант на прощання салютує. Керівник станції виводить пасажера на перон.

— Ви може хочете йти через цвинтар? Я не раджу вам... Чому? Там, знаєте,—прихвостний голосок знижується до шепоту,—знайшли вбитого німецького салдата... Партизани об'явилися...

— Чужі? Місцеві?—Анатоль скривився. На його омріяний спочивок насувалася досадна пляма.

— Що-ж вони, грабують?

— Ні. Б'ють німців...—Керівник це каже вмисне з притиском. Його обов'язок застерегти. Є два шляхи: рівна втамована бруківка й полем навпростець вузька стежечка.

— Міркуйте. До побачення!

— Щасливо!—Скульбачена, щоб захиститися од вітру, постать повернула в поле.

Сьогодні вітер зібрав разом всі свої флейти й пістони. Первісний чоловік в степу, щасливий, підставив-би груди й напився-б з келеха космогонічних сил. Загонистий в своїх потребах, він обняв-би «Дике поле» молодечим покликком...

— Го-го-гой!—і не побоявся-б наразитися на небезпеку.

Як здрібніли люди: в своїх класових змаганнях, суперечностях і різних, без ліку, національних питаннях... «Хохлюнок тоже хочет жить».

Цікаво, що за партизани? Може це більшовики...—Анатоль нервово міряв попелясто-чорне поле. За метрів 100 приблизно стримів цвинтар.

Обнесене окопом «царство смерти» нерухомо слухало, як награвали флейт-пістони... Брр, музика проймала крізь пальто тоненькими, кусливими голками—зимно.

Чи то підсвідомий містичний острах, чи закроена собі на карб симболіка хрестів—примушували озиратися на цвинтарні ворота.

Розуміється, ніяких партизанів там нема. Керівник станції, жалюгідна перелякана істотка,—радий прислужитися. А хоч-би й були: він не німець.

Бовваніли два вбиті стовпи: Антонівське *memento mori*. Скільки драм, трагедій бачили вони? А випадків, коли на вкритій павутицею могилі вирувала каламуть пекучої, сліпої пристрасти й любовно, млосно, в осоромленій притомі спливала жилами молода «в'язь» майбутнього народження—скільки-то їх бачили ці стовпи?

Нараз — чи не ілюзія?! — Один з них похитнувся. З-під стовпа виповзла й стала на ноги постать... друга... третя...

Це його хворі нерви. Анатоль хоче опанувати їх і сам не знає, що з ним діється: його тягнуло просто стежкою на зустріч. Якась инша сила вже контролювала рухи, а він плив, кумедно бовтався, мов качка... Постаті зближалися.

Ще можна обминути, наробити гвалту, але сподом підбиралася важка притома, та й куди його втікати, коли партизани мають у руках рушниці...

— Стій, бо шкуру спустимо!

Спаралізовані, заляклі ноги дибають, мов рубанці. Горіла спина... Скинути пальто? Нуда, може вони затриматься... До хатів лишалось всього якийсь десяток метрів.

— Поможі-і-ть!

За спиною шипіли:—Ой собака, ще й кричить... А-ну, держись!— Щось важке, вигинчасте зашвиргонило по землі й розгонисто врізало по спині.

«Не стріляють, щоб не наробити рейваха»,—прошила думка. Удар ще дужчий і швахкіший пожалив по-під коліна...

«Тепер годі».—Анатоль спіткнувся й сів. Очевидно, його вдарили гвинтівкою. Дві пари жилих м'язистих рук ловлять за боки й становлять на ноги.

— Хотів випорснути, гад?!

— А-ну, Фомко, присвіти!—Блиснув затулений долонями сірник. «Бранець» болізно заплющив очі: «зараз кончать»...

— Товариші, кленусь вам, я не німець! Я навіть не українець... Я...—Знову спалахнув сірник і водночас вирвалось здивоване...

— Овва?! та це-ж наш пан!!!—Партизанські руки опустилися. «Бранець» наважився розплющити очі.

— Хто ви?

Невідомі ніяково відкашлювались.

— Ви нас звиніть, Петровичу. Ми, як-би сказать, заложники, повинні доглядати. А тут, бачимо, тікає чоловік... Це ти, Фомко, звів їх палицею по ногах?

Фомка скромний що-до своїх здібностей.

— Почому-ж це я? І какая може бути різниця, коли всі доганяли... А як же ето так,—цікавився яхидно,—що ви при своїй, можна сказать,

власті й налякалися?—Анатоль волів-би краще провалитися. Нещасний дурень, неврастенік, ідіот, слинявий містик—не міг добрати слів, щоб виляють себе.

Зрадлива стежка плуталась до цвинтаря в зовсім інший, протилежний бік. І він не йшов тією стежкою, а бруком. Це була тільки уява, вишпекана думкою і страхом перед більшовиками, містифікація, самонавіяння...

— Ах, ідіот!—тремтів від сорому й пекучої самозневаги. Заручники несли пальто.

— Вдягніться, Петровичу. Бо бігти-то воно може й нічого, а стояти так... можна застудити печінки, пожалуйте!—Покірно одягнув.—Якщо ви той... Через село йти сумніваєтесь, то ми вас заведемо. Не жиляєте? Міркуйте. А то нам однаково додому йти: вже розвидняється.

На сході ясно вже виображалася сіра, передранкова смуга.

— Дякую, я піду сам.—Не міг дивитись людям у вічі.

— До свіданія!—Заручники подались раді, що так легко одчепились.

Анатоль чекав, поки вони сховаються з очей. Болізнний усміх викирляв його обличчя. «Коли це справді я репрезентую нашу владу, то...»—притомлено махнув рукою й подризняв до хатів.

З передранкових сутінків, з овиду пливли на нього очі: вогкі, насичені динамічним життям, нестримні й чисті, мов хорал, переливались дивною красою свого внутрішнього змісту... «Ії» очі. Вона переконана, що з мене колись вийде не поганий «більшовик»—дражливо засміявся на свою абсурдну думку. Нило серце: ні, даремно було їхати сюди, шукати спокою. Його вчинками орудував злий фатум. Застебнув пальто й прискорив кроки.

Прокидалося село, блимали сліпими каганцями вікна над дорогою. Якийсь ранній господар, ставши на воротях, провожав його очима. «О, вже вчителів синок пішов до дому, значить буде якась перемена власті...»—міркував голосно. На протилежнім боці вигону обшарпана стояла школа. Анатоль рішучо повернув на шкільний ганок. На мить затримався й полегшено зідхнув.

— Ось, я вже й дома...

Це була неділя. Піп одзвонив до «Вірую», а далі йшли вже малозначні молитви, де бог повинен був задовольнятися з одного шелихвоста-дяка.

«Хрещені» поволі висотувалися з церкви. Коло церковної огорожі один по одному спиналися господарі.

— Хоч словом перемовитись, щоб не забути людськості...

— Гей, бра'! що це за час настав?!

— На сход вийти не можна: ні поговорити, ні порадитись... Худоба й та не витримає так!

— Україна, брате, Україна!—никли долі струджені хмурні обличчя й хтось шипів гадючо-люто.

— Щоб їх кість у гробі черви не сточили...

Громадка обростала. На церковній брамі висів—хто знає письмо—друкований наказ:

«Усім вільним громадянам».

До утворення сталої цивільної влади на місцях, пропонуємо:

1. Не торкатись поміщицьких земель.
2. Не переховувати державних злочинців і всіх винних у державній зраді.
3. Забороняється переносити з даної місцевості різні відомості, що можуть сприяти порушенню державного ладу й громадського спокою.
4. З огляду на попередні правила, забороняється: так громадські, як і приватні збори й сільські сходи.
5. Не вільно перетримувати зброї. Пограбоване майно, ще не повернене з уважної причини,—негайно повернути.
6. Ловити на своїй території всіх підозрілих осіб і передавати до місцевої комендатури.
7. «Правило», дописане рукою, обіцяло:—«За вловлення місцевого бандита М. Захарчука дається 1000 німецьких марок».

Дивилися на браму з тупим острахом захльостаних тварин.

— Ей, лихо наше! Живцем кажуть лізти в гріб.

— Хай-би хоч наше насіння повернули!

— Як повернеш, коли пишуть «не торкатись».—Безнадійність, одчай звили тут своє кубло. І раптом, гей-би свіжий подув вітру...

— Чули, молодий Вдовиченко приїхав?

— Але, що ви кажете?! Він, кажуть, в тотій Україні велику владу посідає...—Зів'ялі, змаргані лихом обличчя оживилися.

— Піти-б до нього, може ублажить?..

— Авже-ж піти... Чи як ви радите, га?—Люди!—Коло першого, що подав гадку, здошкувалися аж тісно. Хоро дихали обвіяні цілющим подувом збуджені груди.

— Прошеніє йому напишемо, чи на словах?

— Та на словах усе розкажемо. От тільки хто-ж піде?—Мовчки вибирали з-поміж себе... Кого-ж вибрати? Такі всі вбогі на слова. А тут треба он-який язик, щоб зализати біль, тужливий плач омріяної в снах землі...

— Як-би Захарчук був! — Необачного зацитькували, штовхали під боки.

— Чи тобі, чоловіче, хочеться дітей своїх посиротити?—Тисяча німецьких марок висіла на брамі «аргусовим оком». Необачний міг на-

кликати нещастя на весь рід. Тихо жебоніли: «хай їм закладе»... Щоб не почувти ті, що «хочуть України». Радились, кого обрати на послів.

— Може справді ублажить...

Анатоль сидів, рішучо ні ногою з дому, тиждень. Уникав того, що діялось за вікнами. Так краще. Він хорий і лікує нерви: політичний паралітик.

Мати теж не ходить на село: «порядні господині» носять їй до хати своєї пундики. Вона платила їм справжніми німецькими банкнотами.

Батько скулився ще гірше: революція на ньому позначилася горбом. Він що-години забігає до порожньої, зимної школи, обдивляється вгирним фатальним поглядом ламаючу катедру, вилазить і сидить...

Сидить довго, нерухомо, споглядає напівзруйноване приміщення, побиті ««парти» й обдерті стіни. «Так не може бути»—заперечливо когось хитає головою.

Школа без дітей. Бідоласі цього не збагнути... Скільки літ він тут сидить уже? Механізоване життя потребувало певних механічних функцій. Хід його машини перебила революція. І ось тепер він сам не знає: що він є?

«Що я тепер?»—болізно скривлюється, ще гірше горбиться й безсило хилисть на катедру обважнілу голову.

Відтоді, як у нього побували німці, він такий затрушений, маленький...

Аля верховодить геть усім, а в тім числі й ним, як невід'ємною частиною свого хатнього господарства.

Хто й зна, що було-б тоді, при німцях, щоб не Аля? Про це знає матушка, її довготелесий пан-отець Павло і всі як є сільські «порядні господині».

Аля врятувала його, дурня, від неслави, а може й арешту. Сина він, звичайно, не боїться, а з останнього йому на кожному кроці годить. Ось і зараз увійшов скрадливою ходою до кімнати (був у школі), став коло дверей і зтирає руки. Надворі нема морозу, але він стоїть і хукає, очі на сина, запобігливі, в них є щось трохи від селянської покорі.

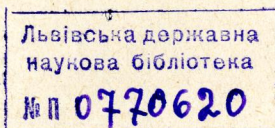
Анатоль це бачить; батьків стан його вражає неприємно.

— Зимно, тату?—Він питає вмисно, щоб старий зрушився з місця.

— А зимно, зимно!—І Петро Михайлович, щасливий з синового піклування, починає «загріватися»: дрібненько бігати по хаті. Чи то пак «кімнати». Аля тої думки, що «ніяких хат» в культурному домі не може бути.

— Сядьте, тату. Як там школа?—Син хоче загладити нерівність.

— А, звичайно, можна сісти. Школа як, питаєш?—Розкарячені на

стілці ноги шастаються до підлоги, як осикові кілки. Петро Михайлович тремтячими руками ловить їх зверху за штанини.

— Не йдуть! Немає ні одного учня...

Входить до «кімнати» Аля. Вона стримана й по своєму велична. Видно, що це справжня господарка дому. Лице пашисть, розпечене на кухні. Що-йно впоралася там з баранячим стегном, присмаченим запашним, гострим часником, що його так любить її «Толюнчик».

— Будемо обідати?—питала безапеляційно.

Петро Михайлович ніяково шморгає носом і дивиться: як син?

— Давайте!—Анатолеві зовсім байдуже що робити. Він травить їжу, бо цього вимагає шлунок і занадто запопадлива мати. Тупа апатія. Але так треба: це спочивок для його розгвинчених, неврастенічних нервів.

Родина переходить до «їдальні». Недавно ще тут була «вчительська», і Петро Михайлович заводив сюди учнів «наганяти розуму», але відтоді, як тут побували німці, Аля перепланувала: «в кожному культурному домі має бути їдальня»...

Син, як завжди (сьомий день), сідає на «почесне місце». Трохи смішно з такої пошани, але мати... Він не хоче ображати материних делікатних почувань.

Сьогодні Балабанова—голова шкільного комітету—молодиця принесла за 1½ марки око поросятини. На столі вилискувався жиром, парувалася смачний «малоросійський борщ». Треба мати он-який терпеч, щоб стримувати слину, та Петро Михайлович справляється. Аля ще раз освідчилася на кухні: бараняче стегно напрочуд гарно підсмажилось. На обідньому виднокрузі не було жодної хмаринки.

— Толюнчику, ти покуштуй, який сьогодні борщ.—Означало, що обід почався. Анатоль гримасливо шубовснув ложкою в тарілку...

— Що це?—Родина нашошорилась. На ганку боронились від Барбоса.

— Глянь, хто там такий?—Аля незадоволена. Нема гіршого, як їй перебивають за обідом. Петро Михайлович дрібненько потрусився до вікна.

— Наші селяни...

— Чого їм треба. Коли всякий тут тобі почне ходити...—Очі обох спинилися на синові.

— Може сказати хай пізніше?—Старий пустився до порога.

— Ні, чого-ж, нехай зайдуть,—Анатолеві забаглося свіжих облич. Не тровить-же людей псами, раз вони вже в сінях. Аля досадно проковтнула поблажливу гримасу.

— Хай зайдуть.

Барбос завоюєсто обстоював свої позиції.

— Заходьте! Можна! — Одігнали пса. До «їдальні» влізло троє. Одягнені в святкові чугаї: це була делегація. Перший витяг з-під пахви плескатий, сяяний на рідке сито хліб і підійшов до столу.

— Просимо на наш хліб-сіль.—Держав його в руках, вклоняючись підряд усій родині. За ним, мов тіні, вклонялися коло порога. Це був поважний ритуал. Делегатове обличчя зосереджене, суворе, майже кам'яне. Аля спантеличено взяла поданий хліб. Анатоль волів за краще встати. Старий збентежено перекладав ногу на ногу. Ніхто не знав, що буде далі. Делегат по довгій павзі повернувся до своїх супутників, його рухи—святодійство.

— Підійдіть ближче.

Ті слухняно підійшли. Тоді перший так само врочисто обійшов стола й спинився проти Анатolia.

— Нас послало общество просити вас... помилуйте!

Здавалося, що розійшлися стіни: туги вичавленої з вогких очей і цього голосу не могла вмістити така площа. Анатоль відчув, як щось холодне пожалило по кишках...

— Скажіть, чого вам треба?

Німі, покірні, мов запряжені воли, вклонились.

— Просимо, як ви вже одібрали землю, поверніть нам хоч насіння, змилюйтесь!

— Я одібрав землю й насіння?!—Незрозумілий парадокс. Хатні так само ошелешені, мовчали. Делегати, мов струсі, повтягували шії. Полякалися,—це-ж ясно видно по очах, що запавутинились пришибленістю й страхом.

— Не ви... це ваша власть... як панську землю ми обсіяли... На бога, ублажить. Нема чим дозимуватись, лихо наше! — Пожадливо ковтали густу пару з молодой поросятини, смачного жирного борщу.

Он як!—прийшли до нього по насіння: «ваша власть забрала»... Скрізь він чує оце «ваша», і воно гадючою отрутою ятрить загнилу хору кров. Анатоль заховав очі: занадто вже жалили ці нуждарські погляди.

— Я нічим не можу вам допомогти, я...

— Пані, згляньтесь! Діти на картоплі й ми сами... Дуже тяжко нас покривдила ваша Україна! Дуже тяжко! — тіпались виснажені запалі груди. Роти кривились до плачу. В кімнаті нараз стало душно. Ці змучені, одна людська подоба, люди принесли з собою спеку—ясно. Бо чого-ж тоді цей рясний піт нестримно котиться з холодного чола...

— Не можу! — Задуха завалила рот. І голос хрипкий, майже чужий. Серце, здавлене терпкою спекою, безсило плюскало, ледве виштовхувало кров. Ні, далі так не можна. Ця скажена чадна атмосфера розриває го-

лову... І він кричить налякано, щоб захиститися від синювато-олов'яних, як у зарізаних волів, очей.

— Не можу! Чуете, не можу!

— Пані!!!—Делегати впали на коліна. Порепані, з глибокими шкалубинами руки, тягнуться з пекучою жадобою до Анатолєвих грудей. З брудних шкалубин видно, як позасідала там земля...

— Не добивайте нас! Ви-ж тую землю зразу нам сами казали брати, га?

Він сам казав? Авже-ж. Чого-ж тепер тремтить його маленька заяча душа? Шкарупка, спрацьована рука хапає за м'які плекані пальці.

— Поверніть наше насіння!

Анатоль підскачив, гей-би хто повів по шкурі терпугом. Скривлені надмірним одчаєм вуста поцілували його в руку. Поцілунок розливався жилами по всьому тілі й жалив нестерпно люто, розкладав живі клітини. Завихрилася кімната... Лізли сотні рук, готові витрясти з нього все з печінками. «Поверни наше насіння»—корчилися коло грудей. Він хапає вобіруч очуманілу, що от-от розколеться, холодну голову й розгонисто плигає до сусідньої кімнати.

Делегати на колінах дивляться туди посоловілими очима, знівичені, приголомшені. Що їм до тонких нюансів і переживань здрібнілої інтелігентної душі...

— Де-ж тої правди дошукатися?!—Осоромлені спираються незграбними руками об підлогу і стають на ноги.

— Господи, казала не пускати, не розстроювати нервів, вийдіть! Я вас прошу, вийдіть!—Аля розіп'ялася червона, напиндючена, мов квочка. Якби можна, вона викинула-б їх на ганок, як пархатих цуценят.

— Але-ж я прошу, вийдіть!

— Вийдемо, чого там... — Синювато-олов'яні погляди спалахують, неосяжною злобою й зараз-же запавутинюються знову вимушеною по корою.

— Спасибі за добре слово.

Барбос сумлінно вирядив посланців за ворота.

— До кого я казала: не пускати? — Петро Михайлович розгублено кліпав очима. Причому він тут? Толь доросла вже людина й він—батько—йому не нянька... Це, нарешті, треба зрозуміти...

— «Зрозуміти»!—Аля дивиться на дружину вбійними очима.—Придуркуватий кляп!—і поспішає до зловісної кімнати. Тихо, мов лисиця, закрадеться до столу, де з похилою на руки головою сидить син.

— Толюнчику, тобі недобре?—Голос, як і в кожній самиці, чуйноніжний і тривожний.—Тобі зле, Толюнчику?—Похила голова підводиться. Вирячені очі тліють стриманою злостью.

— Дайте спокій!

Вічно ці турботи за його здоров'я—вже набридло. Всі чомусь до нього ставляться, як до хорого, до неврастеника. Треба взяти себе в руки, рішуче. Це свинство: вигнати людей, що прийшли до хати на розраду. Нікчемний боягуз, боїться глянути у вічі дійсності...

— Лишіть мене!

Вражена Аля задки йде до виходу. О, вона знає на кого вилити всю жовч своєї ображеної гідності.

— Ти, я тебе знаю, тобі байдуже спокій дитини,—накидається на безталанного дружину. Злобний, неприємний голос дере по печінках: «точи, точи, хай тебе черви сточать!». — Петро Михайлович ні пари з вуст. Смачний обід давно вже прохолов—ніхто його не їстиме.

Анатоль схоплювався і ходив, то знов сідав з похилою на руки головою. Душно. Ця насичена «родинним спокоєм» хатня ідилія шкребе до млостів. Бракувало свіжого повітря.

Анатоль покvapно одягається. Рвучкі короткі рухи. Що це справді: строїти з себе якогось маніяка...

— Толюнчику, куди ти? — Материн неспокій обурює (от-от щось вирветься похабне), але стриманість завершує, і він коротко карбує:

— Зараз прийду.

—

Надворі волохатий, котиться гливкими хвилями туман. Це краще. Менше будуть бачити. По колінах б'є хвостом і лащиться Барбос.

— Ти що? Тобі теж не до вподоби влада?—Барбос обурливо фукає. Так. Він не ухвалює такої влади: німецькі кольби й досі ще сидять йому в боках. Розумні очі світяться любов'ю до господаря. «Покинь ти цю історію»—промовисто просили.

Га? Покинути? А як історія сама чіпляється... Удома пересидіти? Наївний ти, Барбосе.—Анатоль любовно гладить скучерявлену собачу повсть. Вони обидва йдуть на станцію. (Єдине місце, де можна почути свіжі новини й побачити газету).

Вулицею вздовж стирчать хати: убого причаїлися покриті чорними рідкими стріхами, понурі й сумні. Скрізь сум, очікуючий, лиховісний...

— Псс, Барбосе! Ти чого дурненький?—До станції немає й сотні метрів. Видно колією вздовж ліниво похожає вартовий. Собака біситься, скажено люто виє на «сталевий шолом», благально скавчить і скаче на груди. Рішуче, ані на цалю, не хотів поступатись вередливий пес...

— Куди-ж ти хочеш? — Волохатий хвіст мете повз станцію — на поле? Добре. Анатоль повернув на переїзд. За переїздом ще кілька хат і—поле. Широке, рівне розгорнулося поділком. На відлозі чорнів парк,

манячів розібраним простоволосим дахом палац—осідок панни Влади-
слави.

Нестримна сила потягла доріжкою до парку. Цікаво, що там ста-
лося? Хіба-ж таки геть-чисто розібрали? — Волокно, немов убійника до
замордованої жертви.

Барбос весло підстрибував, котився в захваті перевертом. Ще-б пак!
Хіба-ж можна забути ту знаменну ніч, коли з панської розстрошеної
кухні він, зовсім некультурний пес, їв гідні подиву смачні, аристокра-
тичні страви.

Вечірній морок слався полем, налягав на парк і водночас плвли ма-
ленькі синюватенькі хмарки. Орфічно-лагідно жебонів вітер. Яка спо-
кійна насолода! Хочеться повиснути над долом, розпуститися в любов-
ній пристрасті й наситити своїм єством що-найдрібніші клітини родючої
чорноземлі. Перетворитися в березу й слухати, як спить тривожним ща-
стям молода весна. Прозорим мікрокосмом капнути на бистру каламуть
поток, попливти до моря й потонути в буйних шумах...

Як багато шумів!—Сосни співали своєї, насиченої мрійним ліризмом
пісні. Анатоль тепер тільки зауважив, що йде парком. Густий старо-
світський парк-ліс, до якого хто й зна скільки поколінь не торкалась
людська рука. Ось і «Гайдамацькі криниці»: дивляться запалими ямами...

Колись «свячені» переховував тут гайдамацький ватажок Макар, по-
братим Гонтин. Оточений царициними пікінерами, не схотів піддатися
зухвалий «братчик», зламав шаблю до коліна (—Гей, ніколи не зйдуться
мужик з паном, як ті кінці не зйдуться!), і кинувся в криницю під зе-
лену воду. Антонівська легенда оповила його славою...

...Ой, устане козак,
Ой, устане Макар,—
Гей настане та слухна година...
Кров річками поле,
Кінь крові ся нап'є—
Бо повстане, гей, батько на сина.

Хто зна чи не встав бува казковий Макар?

Дорога заглиблялася. До зруйнованого палацу, що стояв на штучно
висипаній горі, було ще далеченько. Барбос ніби вгадував господареву
думку: обнюхував кожну деревину й вів навпростець. Згодом показа-
лась головна алея.

— Ф'юїть, Барбосе! Не спіши!

Бовваніли вгору зведені, обдерті панські димарі. Над ними все ще
не хилила голови «вежа-мрія». Предок славного роду Янковських збуду-
вав її, щоб бачити, як круг палацу в його маєткові працюють «хлопи».
Панна Владислава опроваджувала тут свої найкращі ночі...

...«І все, мов сон,
І все, мов дим...»

Анатolia тягне в ці обдерті, голі стіни. Замість коридорів—наскрізь пробиті хідники. Цегла з них пішла: селяни поробили з неї помости круг ясел, повимостювали доріжки через подвір'я до своїх затоплених багнюкою хлівів. Недавно ще в цих стінах вигравало всіма барвами прихливе, безтурботне життя. Тепер висіли клаптями обшарпані «гобелени». Під ногами шарудів папір з розкішних палатурок... Родинна бібліотека. Кожне покоління вносило сюди частину світових скарбів творчого людського генія.

Анатоль видобуває першу-ліпшу книжку з наваленої на підлозі хаосної купи й розгортає просту шкуратяну оправу.

«...Грамота нашemu родовому шляхтичу Подольскія, іменуємому Казіmesh Янковскі гетьмана Велікой України і Галицького князя Богдана Хмельницького на маєтності...»

Глузлива доле. Хіба-ж можна викривати такі речі? Манюпусинькі грішки славетного героя й месника за «людські кривди»...

Анатоль заховує цю «грамоту» собі на спогад: історичний документ. Яка силенна-сила цих книжок. Скільки тут поховано людських думок? В ньому заговорив книголюб. Черкав раз-по-раз сірники. Перед очима миготіли поштамповані, розтерзані Дант, Бокаччіо, Байрон, Гюго, Гете, Шекспір, Шіллер... Що це?—Револуція, чи чорна й страшна Вандея завзялася понищити все, що виходить з рямців її невибагливих потреб? Стало тоскно, мов людині, що доспіває свою останню арію на згаслій, охолодженій мертвотним холодом землі...

Жорстока дійсність. Довго нічого тут розглядатись.

— Барбосе, гайда! А він мишей шукає. Мало, друже мій, ти хочеш.

Зійшли на головну алею. Місяць розігнав вечірній морок і черкав своїм пожовклим зубом верховіття сосен. Анатоль став. Якраз на тому місці, де в-останнє, озолочений ранковим сонцем, виряджав з маєтку панну Владиславу.

«Ми ще зустрінемося з вами»—чітко прозвучала в просторі загроза знівиченої шляхтянки. Нервами пробіг паскудний холодок. Хтось інший невимовно відповів.

«Раз почали, треба кінчати»...

Ааа, це Захарчук—герой новітньої місцевої легенди—де він тепер? Колись була «одна програма»...

Барбос турбується.

Чого ти? В околиці немає жадного більшовика, щоб міг спровадити твого господаря на той світ... Ти не віриш? Хочеш через «Гайдамацькі криниці?» Ходімо.

На широкому скарбовому дворі стояло стягнене з селян добро: поламані плуги, дрібні машини, разом з меблями «бароко». Сторожа не видно. Не знайшлося того, щоб охороняв ці недоламки. Навіть Горобець «дав маху»: Захарчук пообіцяв йому на спині викарбувати «Антонівську присягу»...

Барбос уважно нюхає чийсь сліди й веде. На ніч бере приморозок. Тепер сидіти-б у теплій кімнаті, в колі друзів, і розповідати за свої пригоди.

Шуміли сосни, потривожені безладним гуляй-вітром.

— Ти чого злякався, ну?—Собака зупиняється й стриже вухами.— Заєць перебіг дорогу? Тричі плюнь і марш вперед.

Барбос не слухає, сідає на хвоста і вперто вие.

— Ти, я бачу, ще не зрікся забобонів...

— Я веду перед, пішли!—Не помагає. Собака морда загострилася при місячному світлі—застережливо скавчить на «Гайдамацькі криниці».

— Що-ж ти бачиш? — Анатоль напружив зір. Просто перед ним між соснами рухались якісь мінливі чорні тіні... Люди?—Барбос допитливо-тривожно зазирає у вічі.—Утікати?.. Ставити себе в смішне становище, можливо, перед сторожами, що обходять парк...

— Не дрейф, Барбосе!—Підбадьорений господарем, собака нерішучо рушив наперед. Їх помітили. Рухливі чорні тіні раптом зчезли десь за деревами. На горбі стриміла одна постать, оповита пасмом місячного світла—чатувала.

Вони пройдуть і скажуть їй — цій постаті — «добровечір». Це буде їхня «паркова пригода».

— Правильно? — Анатоль умісне йшов на невідомого. Реванш за той безглуздий, пришепелуватий переляк, за скинене перед сільським обходом пальто. Хай собі стоїть якийсь лісовий чолов'яга... з гвинтівкою, овва!—Хоч сторож, хоч бандит, а наш «добровечір» буде спокійний, стриманий.

Гвинтівка взята, як на полювання. Закривка виблискує й жалить холодним застережним окликом...

— Хто йде?

— Свої!—Анатоль на півкроці став спараліжований. Цей голос—як-же не пізнати—прозвучав на головній алеї. Хтось інший сьогодні скаже свій «добровечір»...

— Свої! Свої! Це я...

Барбос вискочив на горб веселий, задоволений. Його сумніви розвіялись. Чоловік з гвинтівкою сховався до низу й жартома ловив його за хвіст. Що раз чіткіші бистрі кроки...

— Добровечір, добродію! — Захарчукові очі поблискували бадьорим задерикуватим вогником.

— Злякались, га?

Стояли й видивлялися: один зухвалий партизан, оцінений німецькою комендатурою на брамі, і другий—ще не висохла сльоза, пролита над сплюндрованими панськими скарбами. Недавно в них була «одна програма»...

— Я, ні... я вас пізнав...

— Ходили подивитися на палац? Чисто зроблено, еге-ж?—лагідний, майже дитячий сміх якось не личив партизанові. Ця чесна, смілива людина помилилася...

— Миколо!

— Що?

— Що ви тут робите?

— Я що роблю тут?—Легідне чоло вбиралося у безліч впертих, чітко вирізьблених ліній. Задиркуватий вогник щез. Натомість очі викресали сніп іскристого обурливого полум'я.

— Сторожую, щоб ваші з німцями не розікрали економії.

— Миколо...—Анатоль зігнувся. Почував, що в'яне під нестерпним поглядом пекучої гартованої злоби.—А ви знаєте, що вас той... ловлять?

Визивний, зухвалий вибух сміху лунко прокотився долом-соснами.

— Бачив я: на брамі тисячу дають за мене... Мало!—Захарчук стояв на весь свій зріст. Пасма місячного світла грайливо сковзались вибагливими тінями соснових вітів на міцно-вирізьбленій постаті.

Двигтіло й переливалося життя в міцній поставі, виплеканій місячними ночами в лісах... І цього дужого, прекрасного в своїх зухвалих вчинках лісового лева зловлять і поставлять під німецькі кулі...

— Слушайте, Миколо, киньте!

— Що?

— Оце.

Захарчук любовно б'є долонею по закривці своєї довголюфії гвинтівки.

— Оце?

— Покиньте ліс... Я вас візьму з собою... Там ніхто не знатиме...—Останні Анатолеві слова роздалися по «Гайдамацьких криницях» глузливым партизанським свистом.

— Дякую, добродію!

— Не хочете, Миколо?

— Ні!—Захарчук ставить приклада на відлижну землю й прошиває Анатолія довгим загадковим поглядом.—Сказав-би я щось вам, та... Не-хай! Ми ще зійдемося колись, бувайте!

Анатоль оглянувся тоді, аж коли перейшов горба і опинився в низині. На горбі, освітлена сріблястим струменем місячного сяйва, стриміла одинока постать. Невиразний страх холодною гадюкою поповз за пазуху...

Вона росла, в руках виблискувала, креслила огневі лінії, оспівана в легендах Макарова шабля...

«А що як це вже встав козак-Макар?»—Дужий проразливий посвист будить «Гайдамацькі криниці»... Різко вдарив одинокий постріл... З-поміж сосен вибігали чорні тіні...

Фантастика перепліталася з дійсністю.

Анатоль спрагло підставляв чоло цілощому свіжому вітрові. Та-ба, в його бальзамові були краплі цикути. Це вони млоїли, розливали свою гіркоту й запитували: «в нього є мета, а в тебе?»...

Лашцився Барбос, тягнув зубами за полу додому.

Яків Качура.

Розмова сердець.

I.

Труський, як лихоманка, дощ.
Осінь ніч, їлка та чорна.
І б'ється на квадратах площ
Людина й тінь її потворна.
Ідуть вони. Спокійні. Вдвох.
Плекають впевненість глибоку,
Що десь дано їм аркушик підлог,
Де вільно ставити

І не боятися крапки сухого кроку

крапок над власним «і»,
Писать собі, читать собі свій вирок,
В брудний конверт

брудних квартирок
Сховавши свідчення свої.
В смердючому, в плескатому конверті
Заховано слова дрібних тремтінь та мук,
І пані Вічності, шановній пані Смерті,
Заадресовано до їхніх власних рук.
І так лежать листи,

життя малі цидулки,
І трусяться над площами сльота,
І розбігаються в усі кінці провулки,
Немов рядки предсмертного листа.
Я теж іду.

І ось уже я вдома:
Хрещатик, № 50.
Я зупинився. Постать невідома
Заходить теж сюди,

і не верта назад.
На сходах пахне цвіль і сеча,
І купи тьми гниють в кутку,
А я несу на утлих плечах,
Як чадну лямпу, голову важку,
І серця висаний кавалок,
І тіло втомлене своє,—
І наді мною дім встає,
Мов божевільний катафалок.

На нього мовчки і без руху
Кладеться поверхів труна,
І гостро колеться на скálки тишина,
Струмком тонким снується біля вуха.
Всі двері замкнено.

Опущено фіранки.

У скриню запхнуто злигодну тишу й мир.
І на шнурку метляється пухир
Налитої ріденьким світлом шклянки.
По сходах що-йно хтось пройшов,
Бо чую судорожний подих,
І шамотню широких підошов,
І як шуршить об стінку одяг.
Якийсь підпилий шалапут,
Бо для відвідин пізно доста!
І раптом зворухнувся,

ожив холодний кут,

І вийшла звідти темна постать.
І бачу я туманний обрис тільця,
Що з закутка ступило наперед,

II.

І через тільце—чорні бильця,
Іржавий сходов парапет.
Стоїть, зіпершися на трость,
В старенькім, синім віц-мундирі...
— Чого вам треба, ваша мосць,
В моїй неприбраній квартирі?
І поповзли дві п'явки брів,
І два шматки м'якого м'яса
Проплямкали пробачливу гримасу,
Нужденну посмішку й привітних пару
слів.

І то-ж не сні химерні сняться,—
Вони відснилися сливе,
І вир яких галюцинацій
Сухі клітинки мозку рве?
Я запитав:

— Ви хто такий,

Що стурбували супокій?
Чи то не вас на вулиці я стрів?
Чому ви не спите,

і хто вас пробудив?

— Ночі сухі. Сні сухі.
В петлях улиць заплутався крок.
За які гріхи,

за чиї гріхи

Мені серця дано шматок?
Воно задхнулось,

воно звиса,
І слина тече з язика.
Так кров'яна дешева ковбаса
Шкварчить на блюді кабака.
Великий,
величний
російський кабак
І розжоване серце моє!
Синя габа, від петлі габа
На серці у кожного є.
Кожен серце кричуше своє розіп'яв
На столах кабаків,
на хрестах перехресть,
І ніхто не закрив,
і ніхто не сховав
Язви велику честь.
Язва віків,
язва століть,
Благословенна язва та
На тому-ж небі процвіта,
Де й п'ятикутний знак горить...
— Ти брешеш, тінь,
ти брешеш, тінь,
І гниль із слів твоїх тече!
Наш день, що знявся у височинь,
Не на твоє зіперсь плече.
І язв твоїх беркі герби
З сердець здирали ми,
Віддали кабаків дома
На самосуд юрби!
Ішла юрба, моя юрба,
Не бруком—по серцях!
Розбито в-пень, у-щент, у-прах
Великий твій кабак.
І марно намагався ти
Ховать свої герби.
Ламали людям ми горби,
Щоб вирівнять хребти.
Коли-ж зламався, то впади
І серце з рук роняй!
Ми звикли з'єднувать ряди,
Бойців лічить що-дня,
І серце нести, як трофей
Порубаний в боях,
Як славний стяг,
почесний стяг,
Цей знак живих людей,
Знак вітру, бурі й зненавид,
Вогню й заліза гордий слід...

III.

— Б'єте в громохкий барабан,
У барабан із людських шкір!
В людей замало в серці ран.
Зате багато дір.
І то не вітер—протяг то
В грудях людей свистить.
Не змие і не змив ніхто
Клейна з людських лахміть...
— Клену і рву твоє клейно!..
— Не рви, бо я—то ми,
Бо ти і я—завжди одно,
І нам у-парі йти.
І тінь моя країною бреде,
Столика тінь оця,
І не зустріла ще ніде
Зачинені серця...
Я на бенкет безумства й глупства
Несу в кешені серце й карт
Колоду повну.

Милий жарт,
Дотепніший за самогубство!
І в кабаках землі веду одчайну гру,
Як божевільно п'яний банкомет,
І трьох партнерів я собі беру:
То вбивця, шлюха і поет.
І карти кидаю з руки
На лишаї процвілі столика,
І ніч розлазиться в боки,
Мов чорні вени в серці алкоголика.
І вбивця перший робить знак,
Стиснув у руку похололу,
Мов круглу рану, мідяний п'ятак,
І ми згинаємось до столу.
Повія в банк для гри дарунок,
Мов перстень, здерши з губ, дає—
Дання невитворне своє:
Смердючий шлюхи поцілунок.
Поет блідий сидить між нами,
За столиком, на самому краю,
І частку сплачує свою
Дешевими й фальшивими словами.
Зім'явши серце в довгих пальцях,
Найбагатіший я між них...
О, серце,

серце,
не печалься,
На ешафот столів брудних

Кладу тебе, нічну офіру,
Серед вселюдського трактиру,
І граю партію свою,
І програю,

і завше програю...
Лишаю серце на столі,
Нехай лежить у бруді плазма!
Усі вітри землі,

всі подихи землі,
Немов надхнень надлюдських спазма,
Стискають горло, в груди б'ють,
І ніч кінчається,

й мені лисніє путь...
Але не знаю я, куди тепер іти,
Коли у грудях цупко—тиша,
І бідне серце—бідна миша
Не прогриза тупі кути...
Їй не треба знати!

Я пройшов
Багато кабаків,
і більше ще церков
І цвинтарів країн.
Ніде нічого не знайшов,
Крім серць пощерблених і звихнутих
голов,

І зігнутих колін.
А я шукав (чи то верзеться?)
І слів, і женщин, і уяв,
Лише одного не шукав:
— Загубленого серця.
І під сльоту нічних хвилинок,
Серед брудного кабака,
Не простягав, як руку жебрака,
Незграбний серця втинок.
Благословенна кішл імла
І сухоребрих стін осуга!
Худа печаль і довга туга,
Мов потопельник, попливла.
Але приходять рівні ранки,
Часи уважності,

години самоти,
І потрясаєш тіло ти,
Машинко лихоманки!
І подаєш до герцю знак ти,
І марширують по мені
Упевнені, нахабні і нудні
Твої прокляті такти.
І я тебе не переможу
Ніяк, ніколи і ніде...

І серце в путь мене веде,
І я не йти—не можу...

IV.

Він замовчав,

і губи труться білі,
І очі розкрива, мов вікна зачепілі,
І чоловічок, наче чоловік,
Зіперся на лутки запалені повік.
Як гострий орден в грудь худу,
Вчепилась лампа в тьму.
Я в очі зазирну йому
І одійду.
І зникне час, і буде тиша
Шукати, де лягти...
— То тінь твоя

за тінь хреста святіша?

А що нам хрест,

і що нам ти?

На смітниках чужих

твоя сконала Русь

Собакою голодною й худою.

І юродивий пристав—твій Ісус

В вінку з шипшин

не стане наді мною.

Святий городовик

і пристав нищих душ,

Цей лицемірний бог

Распутіна й Малюти

Мене не подола,

за ним я не піду

В його нудний участок для покути.

І я знущаюся, глузую і сміюсь

Із цього сторожа смиренности й морали,

З наглядача тюрми, що ви її назвали

Струнким і ясним словом—Русь.

Мені не храм—

бордель твій і трактир,

Запльовані столи—

мені не сповідальні,

Ненависні мені

акафісти печальні,

Надсадні молитви

твоїх холопських вір.

Тримай-же серця випнуту гилу

Безсилями і хтивими руками,

Як синій жмут кишок,

тягай по-над ногами

Потворну тінь свою,
 потворну і гнилу!
І всі слова твої—
 то шорох тих інерцій,
Що зсовують серця людей на бік.
Тому влютовуєм ми в ребра кожне
 серце,—
Так цвях вганя в будівлю будівник.
Ти кажеш, що я твій, а я клянусь—
 готовий

Двулике серце розламать навпіл
І дати псам напитися із жил,
Коли є крапля там
 твоеї злої крові.

Я знаю,—ти живий, я знаю,—ти не здох,
Кричу,
 кричу тобі я:
 доки

Ще шкутильгатимуть лакливо кривобоки
Серця людські по трьох сажнях підлог,
В тинкованій труні, в коробочці труни,
Ковтаючи слова горлянками вузькими?
І дикі, як одчай, припадки тишини,
Ці діри в вічність, ломляться під ними.
І клоччям котиться із уст і піт, і слизь,
Із уст, що випнулися глибоким, чорним
 колом...

І зашморгом шляхи всі заплелись
Оцим христосикам, хлистам і богомолам.
Столоначальники, убивці, сутенерики,
Раби раба і служники слуги,
Сини російської великої істерики
І всеросійської великої нудьги,
Всесвітнє падло і вселюдська гнусь!
Здихайте у своїй зачиненій конурі.
Повсталала у вогні, в пожежі, в герці й бурі
Україна інша й інша Русь...
І що,
 і що тепер мені
Твій зойк, твій біль і зненавида?...
І мево ляmpi, як сновида,
Пройшло повз мене в тишині.
І було чути, як парує вільгіть,
І випар тьми, мов тінь густа, застиг,
Тлетворна тінь, де сіпається тільки
Скажений живчик на кістках сухих.
Не заховає хижка тьма
І відблиска глухої муки,
І Достоевський сухорукий

Горбатий лоб, як брилу, підійма.
І мружаться, мов ласі звірі, вилиці,
І рот слова неказані жує...
Серце,

тихе серце моє,—

Той помиливсь, хто не милиться,
То-ж хай сьогодні швидче буде вчора,
І в двері хай твої не стука гість нічний...
Як штопор, в горло коридора
Вкрутився протяг довгий и в'юнкий.
Шарпнувшись, тіні стали строго
В чіткі і правильні ряди,
І темний кут...

Вдивившись туди,
Я не побачив там нікого,
Лиш пліснява полізла по стіні,
Де звикла з року в рік тулитись.
Спинались—не могли спинитись
Дрібненькі хвилі маячні.
Але все стало просте і звичне:
Пошарпана підлога і стіна,
І лампа на стіні, й простора тишина,
І водогону стукання ритмічне.
І кожен стук—життя міцного знак,
Життя земного, простого, як подих,
І серце так мені сказало: «Так»,
І вітер шелестів по сходах...

Післяслово.

Чительнику! Вельмишановний мій!
Невже насправді це лише цинічна містика,
Розхристана, без фігового листика,
Симптом моїх психостеній?
О, ні, бо я не гірш од вас
Сам знаю твердо, аж на диво,
Що бачить привиди в наш час—
Не витримано і шкідливо.
Тому це—так собі, чи вправа, чи прийом,
Бо вчити тут когось я не бажаю зовсім.
Адже не йти-ж на тебе напролом,
Гамлете з спілки радслужбовців?

Микола Бажан.

Чорна сестра.

(Уривок з роману).

Чорний сум, чорне минуле й чорна сестра...

Такий акорд життєвих буднів, сплітаючись, як плани захованого ворога, труїв юнацьку душу Саїд-Алі. Думки, завчасно не передумані, гнітили. Раптові події заставали Саїда зненацька, не підготованим.

Він узбек. Прокляття, спадщина невдалої історії, тяжило, як гріх той першородний.

Забутись! Пірнути в плин турбот щоденних, обвіятись новим повітрям праці, на кін труда поставити свої юнацькі сили й розум. Красу...

— А красу?..

Ах, красу куди-ж подіне він? Яку відповідь літам своїм подасть? Вони-ж минають. Навіть лихої години перечікувати не хочать. За роком-рік, як дорогоцінні діаманти, ниже вік безповоротні літа на таке нерівне, вузлувате прядиво життя.

Вкладав у чемодана речі повагом, неначе від'їжджав на все життя і звикав до розлуки з домом. Цей дім нагадував йому дитинство, в ньому він виріс, як узбек. І ті погляди, що часом здавалися йому природними в Москві чи серед людей різнокольорового походження, в цій хаті, мов облуда та, спадали. Тут уперше батько його вчив зненавиди до поліцаїв.

— Проходить поліцай чи місіонер—відвернись і зір свій не погань на тій нечисті,—казав він, набиваючи набої до рушниці. І Саїд виконував батьків наказ і цим гартував оту зненависть; і мрію дитячу пестив про те, щоб поліцаїв цих та з круч Чадацьких під шуми водоспадів у небуття спустити...

Згадає й зідхне. Покладе річ у чемодан, за другу візьметься, обдивиться, немов обнюхає, й кладе, як крихке скло. Чоло в зморшки зішлося і в очах бриніли давні спогади.

Сестра. Мила, чорноока, присмажена східнім кольором, кара опасінгіль ¹⁾ Тозі-хон!

І, мов електрикою, сполучається гнів і біль з уявою про сестру. Сплі-

¹⁾ Чорна молодша сестра.

тається братня любов до зниклої Тозі-хон з глибоким роздратованням та враженим самолюбством від першої й такої ганебної нагайки через плече.

Застигле обличчя вогнем зненависти заллялось і смуту зморщеного лоба розпливися.

— За що?..—І тепер напрошується зле й незрозуміле запитання. Руки нервовіше пораються в чемодані, а думки минуле, як книгу, розгортають, і дні забуті встають живими.

— Чому-ж тепер оце? Невже-ж ота людина з ніжними почуттями й такою жорстокою примхою зруйнувала так його рівновагу?

Як після присуду страшного, неблаганного, злочинна совість перебирає ще раз, в-останнє свій злочин—так Саїд-Алі аналізував причини вироку Любки Прохоровни...

А то знов згадався давній день. У чайхані ¹⁾, під чинарами, спочивав пристав за пляшкою вина. Сестричка Тозі-хон, таке ніжне, присмажене створіння, несла глечики з водою з джерела. Рука, знята до гори, щоб тримати глечика на голові, робила її стан і груди такими жіночими, що не втерпів підпилий пристав. Ще здалеку помітивши, як кіт горобчика, стежив і, кинувши чайхану, вийшов назустріч Тозі-хон.

— Кірек-ємас! Кірек-мей, ходжа-баба ²⁾—почув Саїд-Алі, як забре-ніли полохливі слова сестри.

— Сама ти баба!.. не баба, а бабеч!..—у відповідь лились незрозумілі дівчині й такі гидкі, брудні слова.

Глечики опинились долі. Один розскочився, упавши з голови, а другий покотивсь униз, назад до того-ж струмочка, де Тозі-хон тільки-но з нього набирала. Навіть крикнути не встигла спантеличена дівчина, як було відкрито її дитяче ще лице і стан охоплено білими руками пристава. Мов павук уп'явся пристав у свою жертву—розбещеними руками паскудив дівчину...

Чому терплять старі узбеки, аксакали? ³⁾. Хто примушує їх увічливо відвертатись і недобачати, як бавиться начальство? Начальство, богом послане, з муллою чай з одної піяли ⁴⁾ в урочисті дні на кошмі ⁵⁾ п'є.

Саїд-Алі не відвернувся. Він бачив ганьбу сестри і знав від батька, яке це паскудство.

Ах, чому Тозі-хон вийшла з двору ради білого дня? Хіба ще їй не сказано, що жінці виходити за поріг не вільно?.. З того дня, як дитячий

1) Чайня.

2) Не треба, не треба, хороший хазяїне!

3) Аксакал—білобородий, шановний, поважний.

4) Чашка чайна.

5) Повстяний килим.

зріст закінчено тринадцатю роками—сидіти мусиш полоненою за гріх, що жінкою вродилася.

Чому вийшла Тозі-хон?

Як з ланцюга зірвався Саїд-Алі. З розгону налетів і що було сили вклеїв приставу кулаком у пику. Тозі-хон пурхнула собі геть, а йому нагайка через плечі простяглася. Гіркий біль та зле безсилля лишилися в Саїда на завжди.

А Тозі-хон! Бідна, бідна сестра! Її зганьбили—вона-ж і кару понесла. Її спаскуджено невірними руками європейця, отже...

Не вийшла заміж за Юлдаша. Тії-ж ночі ішани ¹⁾ чадацькі засудили її на страшну покуту. Ганебну пляму змити мусіла в обителі Мозар-Дихана. Мусіла стати за рабиню земному намісникові Мозар-Дихана, імам-да-муллі ²⁾ Алімбаєві. На вічне ув'язнення в Ош, в обитель Мозар-Дихана!

— За що?—знов налетіло, як і тоді, запитання.

Але-ж батько одвіз її одної дощової осінньої ночі. Мати плакала, пригортаючи найменшого сина Абдулля. Плакала й корилася. Хіба-ж вона не стала-б такою нещасною? Чи можна не коритися найсвятішій думці ситого ішана? Говорить бо він устами самого бога. Ох, які-ж брудні, які-ж мізерні ті уста, позначені печаттю прокляття живих душ у віковичному рабстві. Нехай і ви навіки прокляті будете слізьми захованих від світу матерів!

Оцей-бо сумний туж учувся тоді Саїдові в німих сльозах матери. Тепер вона стара вже. І плач її не той тепер, та й не плаче, усохла...

Саїд оглянувся на поржавілу рушницю на стіні. Батькова рушниця. Може й умер батько з того, що рушниця його на посміх та острах, як опудало, вивішена була в шааріхаті ³⁾.

Цупке, витримане Саїдове тіло нервово здригнулося з мимовільної радості за той постріл, що помстився за сестру.

...Міжгір'я Чаркисарське. На стежці смугою урядники кінні пристава оберігають. Їм весело перекидатися словами спогадів про кров гарячу в жилах мусульманки...

— У-ух!..

Не стримався тоді Саїд-Алі. Довго чекав такого влучного випадку. Простяг у просторінь чорненьку дудочку батьківської рушниці й навіки наказав мовчати брудному язикові пристава.

— У-ух--хух!—залунало в горах, та й тепер іще мов прокотилося Чадацькими проваллями.

¹⁾ Ішан—нашадок святого.

²⁾ Піп.

³⁾ Управа волосна.

Тоді за пристава злупили-б не одну з живого шкуру. Та не було з кого. Пристава забито в Чаркисарі, а рушницю знайшли в заурі¹⁾ старого Гава-Саю. Привезли її в Чадацьку волость. Ознак якихось на рушниці й зроду не буває. Пізнати її зможе той, в чиїх руках десятки літ вона за друга вірного служила. Може хтось із аксакалів і впізнав, та знов-же таки не їхнє діло втручатися в дії, що сам аллах керує ними, знищуючи гяурів... Рушницю вивісили над дверима розправи. Вона, як пляма на чадачанах, висіла отак аж до революції. Серце старого Алі Мухтарова стискалося, коли, проходячи повз розправу, він побожно спинався, і руки горіли бажанням узяти. Що тіла шмат його розвісили ото на ганьбу. І біль, і радість: вона-ж і в синових руках не зрадила. Ех, син, син!

Він зник тоді-ж тихенько. Його-б ув Ош завезти, суннат²⁾ робити вже пора. З косичкою-ж і досі ходить, та зник...

Здрігнувся знов Саїд-Алі. Перед очима чемодан, і в ньому без ладу напхано всього, що трапило під руки.

Такі спогади розбуркав сам у собі. Нехай тямиться це все. Минуло, як і сама юність молода. Ніби все життя минуло вже в своїй законній, прибраній системі. Блукання з кишлака в кишлак³⁾, із міста в місто стали такими-ж рідними, як і шум Чадацький. Але тільки острів Каспія та бурлакування ранне дали йому й освіту й виховали бурлацьким вихованням. Там каторжні братами рідними ставали й у-перше показали йому, узбекові, що білі люди, європейці, теж ненавидять жандарів та приставів.

Бурлацькі співи й хвилі Каспія почулися Саїдові живими й такими радісно-манливими. Скільки захвату й простору думкам! Не раз ще на робфаці згадувалося серед товаришів оте бурлацьке вільне заслання.

Тепер він інженер. Збирається на роботу й нудьгує, спогадуючи не один десяток років свого життя... А завтра що?

— Ах, Любко Прохоровно! Навіщо так картати молоді почуття? Тобі жартувати з жиру прикортіло, ти задовольнила свій порив гарячої самиці й зникла. Чи думала-ж ти й про нього? Скалічила, зіпсувала юність, як розпутними вустами надпила бокали урочисті...

Зідхнув і вийшов.

Адолят-хон сиділа й чистила бавовну свіжого врожаю. Таке життя: мала чоловіка, двох синів, дочку... ох, дочку, і лишилася сама. Чоловік

¹⁾ Заур—зливний рівчак (арик).

²⁾ Суннат—обрізання. Хлопчики до 13 років можуть бути необрізаними—це такий шик. У заможних завжди так: ходить він з косичкою, це значить ще необрізаний. В 13 років везуть в святу обитель і обрізують—косичка зникає.

³⁾ Село.

помер, сини роз'їхалися, вчаться, по новому жити пнуться. А дочка... Хоч-би-ж умерла!

Зернятка чорні бавовняні вискубувалися з надміру білих та чистих клубочків пуху. Старе, позшиване вже решето на колінах ловило ті зернятка, і стукіт їх повільний акомпанував настроєм старої матери. Що хвилини позирала вона на завішені килимом знадвору двері. Її гордощі опанували за сина. Він—інженер, учена людина, з європейцями знається й навіть... біла жінка не погидувала її кремезним юнаком. Він їде знов у путь. Йому на ділі треба бути. Це честь найвища для неї. Це-ж вона зродила такого спритного, дотепного Саїда. Хіба-ж їй не судилося й пошана чадачан за сина й залицяння баївських ¹⁾ жінок...

Зачула знадвору: «Пошт, Пошт!..» ²⁾ То був дужий голос її Саїда. Він шанує матір і виконує вимоги звичаїв батьківських.

Зняла решето з колін і сакви свіжої бавовни під вікно запхнула. Щоб синові присісти поруч з матір'ю на килим, місце прибрала.

Саїд-Алі, відкинувши на дверях килима, ступив у ічкарі ³⁾. Хоч він і дорослий чоловік, але-ж син, і тому вважав, що в ічкарі до матери ще має право доступити. За порогом лишив новенькі капці із чобіт. Побожно ступив із два кроки до матери й зробив правою рукою традиційні знаки привітання. Його кольоровий чапан ⁴⁾, ще не застебнутий, лежав на рівних раменах і ніби шелестом шовку втішався з гордощів, що йому довелося вкрашати собою цей дужий стан. Кучеряве буйне волосся виприсало з-під шовкової чалми, неначе регіт сили та мужності. От-от зірве її, сніжано-білу, й увінчає собою, як короною, цю голову. Саїд тримав у лівій руці три хустки-пояси й збирався застебнутись і затягти ними свій стан.

Мати підвелася.

— Огл-ім бачча! Б'якка! ⁵⁾—промовила Адолят-хон на привітання синове й показала на подушку проти себе.

— Я зайшов до тебе, мамо, сказати, що сьогодні вже їду в Голодний степ...

— В Голодний степ, а не в Наманган?—запитала.

— В Наманган... Чому-ж у Наманган, коли контору в Ош переведено?—відповів і зачервонів.

Адолят-хон помітила цю ніяковість сина. Подала чілім ⁶⁾, що ним недавнечко сама частувалася, і Саїд виконав і цю вимогу своєї матери.

¹⁾ Хазайських.

²⁾ Вигук, яким чоловіки попереджають про своє наближення, щоб жінки загнулися чиммат.

³⁾ Жіноча половина, жіноча горниця.

⁴⁾ Жупан.

⁵⁾ Моя дитино! Сюди!

⁶⁾ Курево.

Закашлявся трохи з незвички, ковтнув прогірклу слину, бо плюнути, як роблять це узбеки, він уже не звачувався.

Подаючи синові піялу гарячого чаю, що на жарку стояв, Адолят-хон обережно попередила:

— Бережись нечистих європейців. Ні друзів, ні ворогів не май із них.

— Чого-ж це так?—щиро здивувався Саїд. Підняв брови на матір і його очі стали ще більшими, виразнішими.

— Поганий це народ, невірний. Їхня віра каже, що узбеки—це паршиві степові собаки, сарти... Вони ніяк не можуть назвати нас, як не сартами... А хіба ти сарт? Хіба ти не євросеець?

— Мамо, тепер і європейці зрозуміли, що ми не сарти. Радянська влада змінила всю ту погань, що звала нас паршивими собаками...

— Змінила там десь у себе, а нам нагнали сюди всіх, що там колись панували...

В цих словах відчув Саїд якусь іронію правди. Йому й самому здалося так, що втікачі, білогвардійці, ховають тут свою колишню приналежність.

Мати ще влила йому свіжого кок-чаю¹⁾ й розломила сьогодні спеченого коржика.

— Хотіла-б я тобі сказати про Голодний степ. Не ймеш ти віри старим людям...

Саїд подивився на матір і ховав посмішку в піялі з чаєм. Знає він, про що має говорити мати. Про це-ж говорять всі кишлаки й особливо Ош. Не раз, не два Саїд-Алі чув ці пророкування.

Не піде вода ариком²⁾—казали люди. Історія знає десятки спроб великих ханів. Голодний степ—то проклята від аллаха місцина землі й віддана шайтанам на гульбище. Не може родити там хліб вірним. Тому й вода не йде. Великий хан змарнував десятки літ, зморив у праці тисячі вірних мусульман і все-ж, коли пущено воду, вона з середини арику повернулася назад у гори, а її виттям проводили шайтани, обернуті в пустельних шакалів.

Саїд-Алі хотів заперечити матері, хотів розповісти їй про те, що це мулли та ішани брехні розпускають, щоб тримати в темряві люд, але-ж мовчав. Не за тим зайшов до матери він, щоб переконувати її, стару, в таких незрозумілих їй істинах...

— Я прийшов прощатись на дорогу й про сестру в-останнє запитати...

— Про Тозі-хон?

¹⁾ Кок-чай—зелений чай.

²⁾ Канал.

— Еге-ж. Я буду в Оші, може-б дізнався, де вона, а може...

— Що? Цить, Саїде! Ти лихословиш...

Саїдові знов неначе окропом спарив хто лице. Червоні фарби навіть це загоріле обличчя обливають.

— Мамо, не вірь! Не лихословлю я. Я мушу знайти нашу Тозі-хон і повернути...

Перелякана від самої цієї думки, Адолят-хон підвелася. Сперлася на вузьеньку лутку й жах відбився на виду. В її переляканому погляді змішалася і мати, і мусульманка. Чому-б і їй на старість не побачити свою єдину й таку нещасну Тозі-хон?

Дивилася на сина, як на засудженого великим богом, як на загиблого.

— Скажи мені, де Тозі-хон?

— Не смій, Огл-ім, бачча! Вона самому Мозар-Дихану в наперсниці за гріх батьків віддана. Не смій ганьбою перед ішанами мене, стару, вкривати!..

Саїд-Алі поставив піялу на стябло й, нічого не сказавши, встав із килика. Годинник на руці показував одинадцять. Щоб встигнути на завтра в Голодний степ з комісією—треба вирушати.

— Ну, мамо, я їду. Ждіть мене аж на весну.

Стара приступила з острахом і тепло поцілувала сина в шовкову чалму.

Так от де він, Голодний степ!

Віки минали, а в борні з людьми він дужчим залишився. Густими бурунами, ніби старечими зморшками вкрито широченне його чоло. Праворуч і на північ виростали в туманах гори з блискучими проти сонця сніжаними шпилями. Там Кзил-Су реве в камінних берегах, бурхливо несе потік свій у скелях, пробиває підземні ходи й зникає десь в бескетті, як у череві матери, що його породила. А під горою Ош джерело-струмок вибився з-під камінних гір, і живиться старезний Ош з цієї благодати. Тільки обитель Мозар-Дихана, що посіла найкращу долину родючої Ферганщини, тільки вона в воді Кзил-Су доволі розкошує. Кзил-Су із гір, ніби жартуючи, на хвилю виривається, долину цю сотнями рукавів з достатку зрошує, й зібравшись знов бурхливою дар'єю¹⁾, нестримно мчить між горами.

Така гра природи. Голодний степ на сотні тисяч десятин пустелею зробився. Влітку спека не дає пройти ним з краю в край. А Кзил-Су іржаве мовчазне каміння щедро обполіскує віками. Колишній Ішан-Хан-Дихан прибрав найкращу для себе долину, оселю ханську збудував і за

¹⁾ Дар'я—ріка.

те, що він нащадок самого Магомета, вимагав праці вірних на захопленій долині. Працювали століттями. Дихан умер, і гробницю Мозар-Дихана вірні покоління почитують і без скарги працюють на намісників.

Мозар-Дихан—це князівство в Голодностепських землях.¹ Це Мекка для Узбеччини, і хто посміє перетнути Кзил-Су, щоб забрати воду на сотні тисяч десятин Голодного степу?

Комісія зібралася в Уч-Кургані, щоб на ранок вирушити вперше обслідувати степ. Держава має вкласти сотні мільйонів у Голодно-степську проблему, і комісія мусить точно сказати, чи не марно ляжуть ті кошти.

Два професори-агрономи аж з Ташкента радилися з своїми аспірантами та дехканами¹⁾ Уч-Курганськими. Інженери-будівельники купчилися біля старого збілілого узбека, що розказував у різних варіаціях, як шайтан не пускає води на Голодний степ. Окремою купкою в чайхані сиділи й походжали інженери-бавовняники. Зашкарублий дехкан Азізбаїв хвалиться врожайми бавовни.

— Джуда-а якші пахта²⁾! Родить, як у святого Мозар-Дихана. Лихо-ж наше, що воду нам доводиться діставати з Майлі-Сая, а її і там скупю. Пересихає більша половина врожаю. Курукчілік³⁾...

— А в Голоднім степу земля така-ж, чи гірша?

— У-уй! Джуда-а якші! Гаммаза якші йерляр⁴⁾!

Нарешті й Саїд-Алі під'їхав верхи на своїм незміннім сіренькім коні. Назустріч йому вийшов представник ЦВК'у Узбеччини Алі Ходжаєв і де-кілька інженерів.

— Саламат, саламат⁵⁾!—віталися один перед одного з Саїдом.

Уряд призначив Саїда на голову комісії, і є чутки, що й на голову будівництва Голодностепської системи. Молодий енергійний інженер-комуніст, він перший подав думку про Голодний степ. Його поверхові підрахунки доводили, що першого-ж урожайного року цей зрошений степ закриє бавовняні кордони й дасть для батьківщини промисловості потрібну сировину. Витрачені кошти повернуться за два виробничі роки.

— А ми вже й на станцію джуру ганяли. Два поїзди з Намангану пройшло, і вас немає...—інформував Алі-Ходжаєв. Інженери підходили, товплючись, і тисли руку. Старий іригатор, інженер Синявський, з острахом підступав у чергу. Йому заважав його не в міру гладкий живіт. Інженер Мухтаров йому здавався надто молодим красунем, та перша-ж

¹⁾ Дехкан—селянин.

²⁾ Дуже, дуже добра бавовна!

³⁾ Посуха.

⁴⁾ О, дуже добряча! Загалом гарні землі!..

⁵⁾ Побажання добробуту.

упевнена його посмішка й не в міру дуже тиснення руки розвіяли зневіру, якась болячка ревности до цього конкурента вразила Синявського.

Алі-Ходжаєв рекомендував Саїдові членів комісії. Чайханщик та Учкурганські дехкани з національними гордощами стежили за першим своїм інженером.

— Чув, чув я про вас, інженере,—звернувся Саїд-Алі до Синявського.—Ви мусите в нас вести перед. Голодностепська проблема—це арена колосальних можливостей для інженерів прикласти свої знання та досвід...

Не подобалося й це старування юнака. А що скажеш йому, керівникові й ініціаторові такого, навіть страшного, начинання. Пробурчиш собі між костурбаті вуса якісь слова ввічливості, завчені ще змалечку, з науки старого вихователя. Пробурчиш, навіть сам не тямлячи їхнього змісту, і станеш остеронь. Та все-ж приємно йому, старому служаци, з такої уваги. Хоч і молодий Мухтаров, але-ж голова, начальство. А з начальством ніколи не загинеш, уміючи. От коли-б тільки він не узбек. Який інженер з узбека...

З інших чайхан сходилися члени комісії. Саїд-Алі ледве встигав вітатися. Треба-ж було й парою слів перекинутись, і прізвище запам'ятати, і до обличчя звикнути.

Його стан, ніби від електрики, відкинувся назад. В очах здивовання і якась розгубленість у рухах.

Перед ним стояв, усміхаючись, наманганський лікар.

— Євген Вікторович Храпков!—відрекомендувався лікар, подаючи надто чисту й білу руку, і додав:

— Здається, бачилися? Як-же, пам'ятаю. Щиро дякую за послугу.

Саїд-Алі мовчав. Іскрою пролітали спогади. Міцно тримав за руку лікаря й мінився на виду. Потім, ніби зважився на щось, тряснув лікареву руку, і ледве помітна посмішка на губах повернула йому серйозне мужнє обличчя.

— Пізнали?

— Пізнав.

Обидва голосно зареготали. Неначе в тім, що стрілися вони в такий відповідальний час, і справді щось чудне було. Товсті губи Храпкова ворушилися від сміху, неначе гарячу шашличину він в роті перекидав. Ситенький вид розплився, а під очима помітно, мов одлига, виступили сльози. Цей сміх обом їм ніби ордер на близьке знайомство видав.

Запрошуючи про всякий випадок до комісії лікаря, Саїд не припу-скав, щоб Виконком обов'язково призначив Храпкова, чоловіка Любки Прохоровни. Було й приємно мати в себе під началом чоловіка такої дорідної самиці, з якою обдурювано його чоловічу певність. Та совість

Саїдова не знала ще глибин падлюцтва людського, і присутність цієї людини отруїла йому настрої.

Інженер Синявський мусів вести перед і показати сліди старих спроб зросити Голодний степ. Вирішено пройти пішки шістнадцять верстов степом-пустелею, аж до Ошу. Арбакеші¹⁾ найняті везтимуть прилади й зморених членів комісії підбиратимуть.

Молодий технік Лодиженко з інструментами, рейками та вимірними стрічками пішов з робітниками перший. Півсотні душ комісії поволі вирушили за ним. Саїд-Алі з Синявським та з професором-агрономом затрималися, останніми лишили чайхану.

Легенька заморозь бадьорила людей, що їм судилося сказати:

— Буде пустеля зеленіть життям, чи так назавжди мертвою, і справді, мов заклятою, лишиться?

Голодний степ такої комісії ще не бачив. Зашкарублий від морозу, одлигий порошок здивовано хрумтів під сотнею культурних ніг. Просмажений що-річною спекою, він знімався з-під ніг пилюгою.

У кого-ж буде певність, що оця пилячка буде ще колись родити? Агрономи стискували плечима, а бавовняники лукаво позирали один одному під ноги й недвозначно кивали. Вони звикли бачити плантації бавовни серед зелених смуг шовковиці та яворів. А тут живої істоти не знали ці простори! Хіба-що шакали у глупу ніч справляли з голоду свій розпачливий концерт.

Будівельники на диво спокійні. Вряди-годи перекидаються технічними термінами з Лодиженком, що інколи погляне в нівелір і навмання запише кілька цифр. Будівельники йдуть *in cognite*, і на обличчях тільки втому від ходи знати. Здається, не їх торкається ця справа. Скажуть їм—і наскрізь землю просвердлюють! Це люди—мозок машини.

Тільки Саїд весь час палко говорив. Його цей степ п'янив просто-рама, як море Каспій в ті часи минулі. Він порошок із-під ніг ловив і, перетираючи в міцних долонях, запевняв професора:

— Це дійсно льос, нанесений водою з гір. Але-ж як він родить? Коли подати на це море льосу всю Кзил-Су, то за три роки не пізнати цих пустель. Клаптика без зела не знайдеш!..

— Що правда, льос цей родючий, та чому-ж ніхто досі не залив його? Невже-ж і хани цього не добачали?—запитував професор.

— Хани, звичайно, розуміли, яке це золото. Дихан обитель у горах на отакім льосі заснував, та техніки не вистачало...

Саїда перебив другий професор:

— Але-ж Росія за царя, я сподіваюсь, техніку не згіршу за сучасну мала...

¹⁾ Підводчики.

— Та не цікавилася вона такими-о проблемами...—докінчив за нього Саїд.

— Іде на зниження!—гукнув спереду Лодиженко. Будівельники спинилися. Для них під гору зниження—це те-ж, що для лікаря термометр показує під сорок у хворого. Високий, у пенсне, з рудими й довгими, як у запорожця, вусами, повернувся до Саїда.

— Товаришу Мухтаров!—у очах забреніла свідомість відповідальності за свої слова—горизонт знижується під гору. Води сюдою не подати.

Саїд-Алі хоч-би спинився. Навіть голову так само похилив уважно до літнього професора, а проте гукнув, бо спинилися будівельники, а з ними й решта:

— Завчасно висновки робите, товаришу інженере. Не піде, так примусимо...

«Яка певність»,—закусивши губу злився інженер. Синявський теж на мить спинився. Глянув назад, скинув оком навкруги, і раптова якась догадка промайнула в очах. Йому зробилося і радісно, і дивно, й соромно. Він зрозумів аж тут, якого плану має цей узбек. Йому кортіло першому про це повідати начальству, щоб часом хтось його не попередив, його, старого іригатора.

Швидким поглядом стрів у нього Саїд і він спинився. Невже-ж і думку ловить він по очах...

Надвечір комісія кінчала свій перехід. Бавовняники з агрономами та всякими представниками від зацікавлених громад та організацій давно повлазили в накриті гарби, хто дрімав розгойданий, а хто брехав похабні анекдоти. Тільки будівельники йшли тією-ж купкою, знеможені та заклопотані. Лодиженко виринав з боків і знов зникав із своєю партією. Що-разу він давав негарні для будівельників відомості. Їхня професійна натура не задовольнялася з такої невдачі. Потяг до чогось грандіозного, до якогось надспорудження завжди переслідував цю групу факхівців. Спорудити систему для Голодного степу в'являлося таким грандіозним, що межувало з неможливим.

Кзил-Су проходила в горах. З Мозар-Диханової долини воду взяти неможливо, бо вона далеко нижча за весь степ. Але й погодитися інженерові-будівникові, що отут нічого вдіяти неможна—це те-ж, що й відмовитися від своєї професії. Тому так уперто вони на рівнинах степу купкою нишпорять і сперечаються між собою аж до хрипоті.

Саїд-Алі з середини путі сів на свого сірого й майнув ліворуч, ніби в безодню, в відкриту пащеку пустелі...

Ні тривоги, ані сумнівів ніхто не помітив на виду. Раптом неначе пригадав щось—сів і поїхав, гукнувши Синявському вже з коня:

— Увечері в конторі стрінемося. Господаруйте в комісії та дух підупалий у будівельників розвійте... Я на той край погляну...

І щез за обрієм.

Ош вітав гостей не радо. Раптова чутка, що приїде комісія росіян і закриє Кзил-Су, щоб обитель Мозар-Дихана зруйнувати, ворожі настрої збудила ув Ошан: Мозар-Дихан їхній прибуток. Тисячі народу тягнуться по-під горою з усіх кінців Ферганщини й усі спиняються в Оші. Базар що-дня, немов у свято. Ошани з цього й живуть. Водички з родника лиш на потреби вжитку ледве вистачає. Закрити, зруйнувати обитель—зруйнувати значить місто. А до того-ж обитель святого Дихана! Як сміють європейці, росіяни важити на їхній супокій!

І мовчки вирішено запропонувати комісії по-доброму та по-хорошому їхати й не повертатись більше.

Мулла-дехкан ¹⁾ Карім Ходжа-Алієв увійшов до контори поважно й не скоро звернувся до Синявського. Досвід життя привчив уже визнавати, де начальство.

— Канешьна ві гаспадин-таваріч інженір будішь. Мая мала-мала, канешьна делі єсть...

Синявський говорив у той час з лікарем Храпковим і не зразу зрозумів, що це до нього. Зрозумівши, посміхнувся й солідно звернувся до узбека добірною узбецькою мовою, що дуже спантеличило муллу-дехкана Ходжу-Алієва:

— Ви щось комісії хотіли-б запропонувати?

— Так. Чесні мешканці Ошу й я з ними попросили-б шановну комісію ще сьогодні виїхати з Ошу й не порушувати своєю присутністю вночі супокою Мозар-Дихана...

Це було сказано надміру ввічливо, але так, що ніяких апеляцій не припускалось. А вид узбека ставав блискучий, що нагадувало про бурю в його нутрі.

Синявський ніяково посміхнувся. Гукнув Алі-Ходжаєва, і той почув від мулли-дехкана те-ж саме:

Серйозний вираз на лиці узбека й такі заклопотані Синявський та член ЦВК'у не могли не звернути уваги решти комісії, що були в той час у хаті.

З надвору по одному входили ошане на підмогу своєму парламентарові. Вони йшли без упину, набивалися в тісній хаті мовчки. Повітря стало важким. Запах протухлої баранини, змішаний з чілімом, ставав де-кому з комісії надто неприємним, і вони без протесту полізли на вихід.

¹⁾ Учений селянин.

В розчинені двері долетів вечірний заклик далекого суфі¹⁾. Це ніби музикальний супровід до цього декламаційно-трагічного виступу ошан в конторі Голодностепського будівництва.

Алла—гу—ак—пар!.. Алла—гу—ак—пар!..

Алла—Магамадан расул—лumo

Лло—іллога—ілло—лло!..²⁾

У хаті лишилися з комісії Синявський, член ЦВК'у та лікар Храпков. Узбеки тисли на стола. Поки-що неначе заказало що,—мовчали всі. У них є повноважений.

— Чому ви не хочете, щоб ми тут заночували?—дивувався інженер Синявський. І враз розкрилися роти у натовпу. Навперейми перехоплювали один в одного слова й товмачили їх в одну кучу. Розібрати щось не було ніякої змоги.

Синявський щиро шкодував, що не приїхав і досі Саїд-Алі Мухтаров. Щоб добитись чогось певного, він крикнув замовкнути й запропонував муллі-дехкану до-ладу розповісти.

А що він їм розповість? Він такий-же нещасний узбек, як і всі. Живе з мізерної торгівлі килимами, і йому байдуже, чи то комісія чи не комісія. Йому сказали громадою іди, то він пішов. Сказали, запропонуй сьогодні-ж виїхати з Ошу, то він і запропонував. А коли хоче пан інженер знати все докладно, то хай розпитає в самих дехкан, що ось перед очима. І знову лемент сотні дужих, одстояних у гірській тиші голосів. Нічого розібрати не можна. Одно ясно, що треба негайно-ж виїхати.

— Гаразд! Виїжджаємо,—махнув Синявський з одчаю рукою, аби виходили ці непахучі й неприємні обличчя. Й на диво йому жадне лице не повернулося до виходу. Ставало втішно. Узбеки чекали, що комісія сама покаже перед. По обличчях не видно було, щоб їх можна було переконати.

Алі-Ходжаєв, знизавши плечима, поліз на вихід. За ним несміливо посунув і Храпков. Узбеки розступалися, скільки було можна в такій тісноті, а злі лиця їхні лишалися непорушними. Вони вгадали, що отой пузатий дідок, що за столом, не впевнився, що треба виїжджати.

Один з молодших узбеків у шовковім чапані й у чалмі протиснувся до столу й досить сміливо поклав на нього свого кулака. Каламарчик підскочив від цього й розбризкав атраментом на папірці й на пухккі руки Синявського.

Він підвівся. Узбеки побачили, як ув очах цього старого шакала (так прозвали вони його в думці з першого погляду) зайнялися недобрі вогні.

— Геть з контори!—заревів ображений Синявський. Червона крапка

¹⁾ Щось подібне до дячка.

²⁾ Арабський текст заклику до церкви.

на руці від антраменту здивувала його і знов, ще з більшим зусиллям свого гладкого черева, він гнав з приміщення ретельних прихильників Мозар-Дихана. На початку це ніби мало успіх, але варто було муллі-дехану гукнути:

— Стій!—як натовп спинився і ліг своїми важкими грудьми на одинокий стіл з обуреним Синявським. Він ще раз гукнув—геть з контори!—та це вже мало зворотний вплив: неймовірний лемент знявся в хаті і до інженера загрозливо простяглися руки.

Надворі занепокоїлися. На жаль, в комісії так мало було відважних громадян. Та й що зробить хай найвідважніший!

Хтось про міліцію згадав і вмить побіг по вулицях по-між високих дувал¹⁾ шукати міліцію. Назустріч попадалися ошане, і жоден з них не знав, де-ж міститься міліція.

Колотнеча в хаті набирала загрозливого характеру. Розгубленість членів комісії переходила в паніку, і де-хто раяв тікати, куди очі.

Гладкого й на диво блідого Синявського випхнуто надвір із хати і він упав аж під гарбу. Розпалені фанатики погналися за ним і далі, але узбек-арбакеш²⁾ ступив назустріч їм. Цей жест такий був несподіваний, що натовп став. Узбек якось винувато, але впевнено обізвався до них:

— Доки він був у вас у хаті, ви мали право з ним говорити, а тепер прошу вас, я його наймит. Заб'єте мене—дістанете інженера...

Інші підводчики рішуче підступили до гуртку. Лемент з обох боків збільшився, але вже мав мировитіший характер, аніж у хаті.

Ясно стало одно: комісія мусить виїхати з Ошу. Цього вимагають інтереси Мозар-Дихана.

Синявський ледве звівся, тримаючись коліс гарби. Із скроні стікала смужечка крови.

— Скажіть їм, що ми не хазяїни, хазяїн ось приїде...

Ошане перемогли. Синявський мусів згодитися виїхати на ночівлю в Уч-Курган.

З заходом сонця вся комісія із штатом ошської контори валкою двохколісних гарб, як історичних колісниць, покинула Ош.

Саїд-Алі спинив нарешті зморену коняку. Він проїхав упоперек пустилі аж до гір, перевалив два кряжі цілинного каміння й по-над брухливою протокою Кзил-Су добивсь над захід сонця до обителі. Кзил-Су, вгамована рівниною, пішла спокійніш по проложених сторіччями глибоких рукавах і, виринувши на долину, розлилася безліччю струмків. Ніби

¹⁾ Дувала—глиняний паркан.

²⁾ Арбакеш—господар тієї колісниць на двох високих колесах, що й зветься «арба».

якась невидима рука скерувала так оце багатство: розлилася, обмила святощі Дихана й знов зійшлася та водоспадом зникла у гірських проваллях.

Злізши з коня, Саїд пройшовся з ним до чайхани напроти брами до святого і віддав коня чайханщикові, маючи намір зразу-ж одвідати обитель. Але передаючи, раптом передумав і запитав чаю. Чайханщик зрозумів, що гостя має не аби-якого. І годинник на руці, і одяг святковий цьому свідками.

Голос суфі пролунав над долиною, забився в густих безлистих яворах і покотивсь між горами до Ошу. І враз воскресла Любка Прохоровна, така граційна її фігурка й така нестримна хода. По-за шкірою кольки нервові закололи Саїда від спогаду про перший щирий поцілунок.

Отак суфі монотонно й урочисто тяг тоді, як зараз, а настрої губилися в самозабутті.

Та злість повернула Саїда до дійсності.

Перед ним стояло стябло з чайником та піялою, і ввічливий чайханщик побожно чекав, чи не буде замовлено ще чогось.

— Ви давно тут чайхану тримаєте?—вирвалося само запитання. Чайханщик відповів не зразу.

— З малечку... Батьки ще починали...

Саїд налив піялу кок-чаю й замислився. Було очевидно, що він підшукує форму дальшої розмови. Але що він може запитати про сестру в оцього безвусого, вижившого таджика-чайханщика. Хіба що може євнухом у намісника Диханового був. Але-ж і це не дасть потрібної розгадки. Від гущавини рослин обитель повивалася вечірньою питьмою. Високий у визерунках мінарет ловив своєю банею останнє проміння зимового сонця. Суфі все ще ходив круг мінарету, під банею й старанно закликав правовірних. Повз чайхану пройшли молящі, що спізнилися зайти раніш, до сонця.

Поставив піялу. Язик не повертався запитати старого, ніби боязнь сполохати пташку вимагала обережності та зручності.

— Чи молодий імам-да-мулла в обителі Мозар-Дихана?.. Чілім!—Скомандував Саїд, щоб виправити вражіння чайханщика від запитання.

З одвотною гидотою взяв чілім і видмухнув дим. Таджик винувато озирався й, видимо, вирішив, що гріха великого не буде, коли такому хорошому баєві він скаже й цю правду.

— За піввіка перевалило, акя¹⁾.

— Жінок багато мав за життя?—з якоїсь інерції запитав, як слідчий, Саїд, не дивлячись на приголомшеного чайханщика.

¹⁾ Брат, брате.

Тяглася павза. Мусульманин мусив образитись за таке блюзнірське запитання. Хто має право правовірного мусульманина запитувати про жінку, поганити цим найчистішу думку?

Саїд-Алі витяг з кешені срібного карбованця, подав, знову таки не дивлячись:

— На святу обитель, без решти...

В обидві пригощі смиренно взяв це подаяніє старий. І згорбився з рабської покори й, мабуть, також несподівано для себе, прошипів:

— Що-року міняє, і не одну... Його обов'язки тяжкі... гріхи...—і не доказав. У повечерілїй сірині з-за башти вийшло четверо у-ряд закритих новими чімміт¹⁾ узбечок, а ззаду шкутильгала п'ята, видимо наглядачка.

Таджик сіпнув Саїда за рукав і поглядом повів на шлях. Закутані, неначе мумії, узбечки, збиваючи паранджею слід на збитому шляху, зникали у прохід високого дувала.

— Недавні грішники, тепер жінки найсвятішого імам-да-мулли...— сказав і пішов розв'язувати Саїдового коня.

Саїда охопила трясця. В очах замиготіли плівочки, що намагалися закрити їх. То сльози злоти вибивалися через силу й заволікали йому світ.

Так ось вона де, темрява нації, гніздечко собі вмостила й висиджує свій плід злочинний! Оце багно Мозар-Дихана пустити з димом по вітру мало! Його в повітря висадити й, зрівнявши свинорії тракторами, в три хрести зорати. Кукіль, що скільки літ ще й після буде пробиватись на оцій ниві, сірчаними отрутами труїти, аж доки не вродить добре сім'я, що націю зрівняє з вільними народами!..

Так роїлися схвильовані настрої Саїд-Алі Мухтарова. Він тремтів бажанням здійснити Голодностепську проблему. Заселити нові, народжені землі комунами, запровадити, разом з бавовняними та текстильними фабриками, культуру, і вони знищать темряву! І вже голосно, не стримавшись і стьобнувши сірого, посварився назад кошмарному страху—обителі:

— Як диню на зиму засушу. Опудалом історії ти станеш для нащадків!.. Ах, сестро, сестро! Яким чорним життям закінчила ти свою світлу, юну молодість...

Робилося поночі й свіжо від морозу.

І знов Саїд у Намангані. Майже півроку минуло з того часу, коли в-останнє він прощався з ілюмінованим парком на острівку за червоною

¹⁾ Волосяне покривало на лице.

цегляною церквою. Щось смоктало під ложечкою, коли його поїзд з Уч-Кургану підходив до знайомої й ще дикішої, як тоді, станції. І візників далеко менше, як улітку, та й візники не ті. Не замотують на руку віжок, не згинаються, неначе вистріленими мають бути з високого сидіння. І це так імпонувало Саїдовим настроям.

Не сподівався-ж Саїд стрінути тут, як тоді, палахку від щастя заохання Любку Прохоровну.

А тут ще й сором перед отією півсотнею культурних людей, що через його відсутність зазнали таких неприємностей. Особливо ніяково було згадувати старого Синявського. Він нав'язав Синявському заступати себе, і сталося, мов на гріх, оте непорозуміння в Оші.

Саїд спізна заїхав того вечора до ошської контори й здивувався з такої прикрої порожнечі в дворі. Господар двору, з походження таджик, як на духу, розповів про вчорашню подію.

Звісно, він тільки господар двору. Коли прийшли узбеки, щоб запропонувати комісії свої послуги—він був надворі і про це дізнався пізніше. На жаль, комісія невдячно погнала з хати найкращих господарів Ошу. А коли ошани таки лишилися у дворі, товстий інженер закомандував від'їжджати в Уч-Курган. Що-ж більше має розповісти він, бідний дехкан?

Саїд заночував у таджика й рано поспішав до Уч-Кургану. Злість на європейців за їх зненависть до його темної й такої нещасної від цього нації не давала покою всю дорогу. Запитання зле крутилося в голові:

— За що вони ненавидять оцей народ?..

Чайханщики Уч-Курганські стрічали свого інженера, вклонялися йому низько й на кок-чай запрошували навперейми. Комісія-ж, на жаль, вдосвіта на станцію вирушила. Опівночі з Ошу приїхали й не лягали спати. Мовчазні всі були, а найтовщий інженер з зав'язаною головою, коли йому запропоновано ліжко, зло вилаявся:

— Щоб добити закликаєте? Краще пропаду не спавши.

Здалося Саїдові, що тут десь єсть неправда. Чому Синявський голову зав'язаною носить і спати відмовляється з такими чудними мотиваціями?..

Візник завернув вузьким заковулочком і став біля широких воріт. На високій щоглі переможно маяв червоний прапор.

Не дужим, не гордим своєї свідомости, увійшов Саїд у залю Виконкому. По залі стояли ліжка і на них відпочивали після обіду члени комісії. А може ще недавнечко лиш повставали. Синявського в залі не забачив Саїд, не забачив і багатьох членів, що жили в Намангані, як і лікаря Храпкова.

Віталися неприпустимо холодно. Неначе все вже вирішено і не го-

лова Саїд комісії. Його байдуже так стрінuto, що навіть йому, комунарові, зробилося ніяково й у глибу істоти він обурився за це. Він покаже їм за таку неввічливість.

— Де Синявський? — мимохить запитав інженера з рижими запорозькими вусами. Тут-же помітив й відсутність Алі-Ходжаєва.

— Скаржиться в голови Виконкому. Олександр Данилович недавно з перев'язки повернувся від хірурга.

Щиро звів бровами догори Саїд. Члени комісії збиралися до столу. Оглянувши їх, Саїд зрозумів, що історія в Оші відбулася по іншому, ніж розповів її таджик.

У дверях вирнули Алі-Ходжаєв і Синявський із забинтованою головою. І тільки він на диво не має отого убійчого вигляду на лиці. Воно, зіпсоване пов'язками, всміхалося й удавало щире задоволення, що приїхав Саїд.

— О, хазяїн! А я наряд міліції послав назустріч. Нас ошани ввічливо запросили, щоб і духом нашим не пахло в Оші... Уявляю собі, яка була-б робота...—лагідно вітався він за руку з Мухтаровим.

— А ваша голова?—запитав Саїд.

— Пусте! Я-ж надміру важкий і, падаючи, вшкрябнувся об колесо. Пусте, впевняю вас. А ось і шановний лікар...

В хату ввійшло де-кілька чоловік з Виконкому, а з ними й Євген Вікторович Храпков.

— А, товаришу Мухтаров, добридень! Ми боялися за вас, щоб часом не трапилося... Навіть дружина моя... О, вона гаразд вас пам'ятає з того випадку й дуже задоволена...—запобіг Храпков, зрозумівши ніяковість Мухтарова, як здивовання чи незрозумілість. — Прохала обов'язково зазнайомити, і, гадаю, ви не відмовитеся сьогодні обідати з нами...

З такої хисткої для Саїда теми треба було звернути. Треба припинити потік чемностей оцього губатого опудала. Саїд, подякувавши нащвидку, попрохав Синявського розповісти, що сталося минулої ночі...

На нараді комісії, коли обговорювано наслідки переведеного огляду Голодностепської пустелі, Саїд загадково мовчав. Інженер Преображенський, всміхаючись у свої рижі, запорозькі вуса й поблискуючи модним, без оправи, пенсне, вважав, що мовчання Мухтарова пояснюється його некомпетентністю. Енергія енергією, а знання й досвід потрібно мати, тим більше для отакого грандіозного заходу. Він увесь час говорив від імени всієї корпорації будівельників і, що-ближче до кінця наради, мав усе більше однодумців.

— А без води яка-ж бавовна ростиме на отім виснаженім сторіччями ґрунті?—робив висновки запальний інженер-бавовняник Абрамович.— Наша думка така: краще кинути більше коштів на експлоатацію тих, що є плантацій, аніж даремно витратити їх на цю...

— Звичайно, що Голодностепська проблема,—ввічливо перебив Абрамовича професор-агроном, аби не дати йому висловити якогось невчасного епітету,—Голодностепська проблема це не аби-яке з'явище в індустріялізації Росії,—і, спохватившись, виправився,—в індустріялізації країни, СРСР, та-ж ми не можемо не визнати того факту, що коли будівельники не мають змоги подати воду на цей широкий краєвид порожнього, второваного віками льосу, то...—присутні вже нервували від такого довжелезного обґрунтування професорових висновків—то...—він розвів руками й, посміхнувшись убік Саїда, закінчив:—ми мусимо сказати, що ідея заселення Голодного степу нездійсненна...—І навіть сам з полегкістю зідхнув, сідаючи.

Те саме приблизно висловлювали й інші наукові та громадські представники. Мовчання голови комісії враховано, як безпорадність, і старіші на літа, не стримуючи себе, висловлювали досить різкі висновки що-до самої ідеї. Саїд-Алі непорушно сидів, слухав потік навіть докорів на свою адресу й видимо обмірковував свій останній виступ. Це спостеріг гладкий Синявський і також поінформував Храпкова. Тому обидва ці члени комісії висловлювалися надто ввічливо й невиразно що-до висновків.

Підбурений успіхом, Преображенський знов виступив і вже нахабно став ніби на захист безсилового Мухтарова. Ідея, мовляв, тут ні до чого; вона—прекрасна, коли-б відповідні умови...

— Як це ідея ні до чого! — вискочив з місця Абрамович. — Хіба не ідея привела до того, що півсотні душ відірвано від їхньої праці? Ми мусимо одверто й рішуче засудити цю... цю дику вигадку...

Саїд ударив кулаком об стіл.

— Годі! Ви про що говорите, товаришу бавовнянику,—про можливість розв'язати Голодностепську проблему, чи... чи сваритися за вигадку з кимсь бажаєте?

Залите кров'ю обличчя Саїда нагадало присутнім такі-ж обличчя ошан, коли вони виражали їх проти ночі з Ошу. Він стояв і кидав іскри з очей на присутніх. Потім, ніби заспокоївшись, тихше додав:

— Прошу говорити по суті обслідування.

Абрамович, сполотнівши, підвівся:

— По-перше, я не хотів...

— А по-друге, запишіться на слово, тов. Абрамович. Я прошу будівельників сказати свою думку що-до подачі води на Голодний степ з півночі.

Абрамович сів ні в-сих ні в-тих. Синявський просяв і щось зашепотів Алі-Ходжаєву та Храпкову. Будівельники презирнулися й не висунули жадного промовця.

Павза робилася вже надто довгою й незручною. Саїд знов підвівся.

— Товариші! Все, що найцінніше могла сказати комісія, вона сказала. Для нас, фахівців-будівельників, найважливіше—це придатність степу з агрономічного боку. Гадаю, що професори наші не заперечуть наявності родючого льосу. Від імени будівельників я дозволю собі запевнити комісію, що воду на степ подати можна...

Це було так сказано, що навіть Преображенського ніби щось швайкою під бока шпортувало. Жадного сумніву не породжували ці впевнені слова молодого енергійного узбека. Він проїхався конем у верхів'ях Кзил-Су. Він певен того, що горами на північ степу легко перевести Кзил-Су. Лихо тільки в тім, що доведеться обитель Мозар-Дихана поставити на чергове водопостачання з закинутого заура з Киргистану. Та це-ж річ другорядна...

Преображенський звівся і з останніх ображених сил самолюбства вирішив кинути таке запитання, щоб разом розвіяти Саїдові легкі плани.

— А Майлі-Сайський кряж, гадаєте, дозволить Кзил-Су перевалити на Голодний Степ?..

Це було дошкульне запитання, і щоб дати опонентові якийсь час потішатися з свого влучного фахового закиду, Саїд відповів не зразу.

— Ще будуть ділові запитання?—звернувся він до наради. Запитань не було. Мухтаров повернувся всім корпусом до Преображенського, аж заскрипів, як дуб, міцний Саїдів стан. Синявський напружено чекав і навіть теж підвівся.

— Запроектуємо тунель під кряжем кілометрів на чотири й пустимо Кзил-Су тунелем на степ...

І заля вся зідхнула. Навіть будівельники проясніли від такого раптового й такого звичайного вирішення. В уяві малювалися варіанти тунеля й уже машинально підіймалася рука за пропозицію Саїд-Алі Мухтарова...

Кінець наради такий несподіваний. Преображенський не спостерігся, коли й спіймано його на самім хисткім місці. Бавовняники з Абрамовичем на чолі збивалися тісніше й один одному доводили, що кожен з них про це думав і що врешті їхня місія полягає зовсім не в тому, щоб дізнатись, чи можна подати воду на Голодний степ. Це справа будівельників.

Тільки професори були спантеличені несподіваним маневром молодого інженера-узбека і більше дивувалися, звідки взявся серед них такий виродок, аніж вирішенням Голодностепської проблеми.

Храпков забрав до себе обідати Алі-Ходжаєва, Синявського і, нарешті, таки домігся згоди й упертого на диво Саїда-Алі Мухтарова...

Любка Прохоровна зовсім не так-то раділа звістці, що чоловік її, Женя, зазнайомився з тим «чудовим» узбеком. Вона вдала байдужну до цього, хоч була далеко не байдужа. З тим узбеком, коли він був чужий їхній родині, було порвано все. Навіть сама Любка Прохоровна упевнила себе, що «клімат, зміна повітря» вплинули на її здоров'я так добродійно, що вона цілком природньо завагітніла... З подушок Форелів «Половой вопрос» не сходив. Мати готувалася стрінути свого первістка, як личить дружині визначного лікаря-хірурга.

І на тобі! З'явився на сцені її супокою знов Саїд. Так собі, потішилася з круглощоким юнаком. Одсвяткувала молодости своєї свято й ніби розквітлася. За зраду мусіла кривити серцем. Чоловіка стрінула тоді аж за Чадаком. Як ласочка впадала й сучкою покірною лашилася до нього. З порога ще про пестоші замислившись згадала... І ахала, й стогнала, аби приспати правду, аби сховати карб на молодім, гарячим жіночим серці...

І обдурила... Приспала...

Хіба такий в'юнкій дружині, хіба такому бурхливому потокові пристрастів, таким гарячим поцілункам не повірив-би хтось із інших чоловіків? Чи сліди Саїдових обіймів плямою лишилися на тремтячому, блудливій тілі Любки Прохоровни?

Приспала...

Викреслила з сторінок підозрінь, і пропало.

Вмерло!..

І після шости місяців радості та сподівань, раптом:

— Так я, Любику, від твого імени обов'язково запрошу інженера Мухтарова сьогодні на обід...

Що мусіла вона сказати? Не треба? Чи зрадіти, чи здивуватись? Всі варіації одинаково викажуть її, зрадницю паскудну.

— Коли це тобі приємно й для кар'єри потрібно, я не заперечую... Боюсь, щоб знов не стала винною, що ти не дістав ордена...

— Любику! Тобі не можна хвилюватись. Хоч він і узбек, але надто цікава людина... Запевню тебе: цілком культурний інженер.

— Та, мій Женичко! Я-ж не перечу. Ну узбек... Нехай узбек. Запроси з ним ще чоловік двох чи трьох. Ти-ж у мене розумович писаний...

Коли-б Євген Вікторович умів читати по обличчю й поглянув-би на лице своєї ніжної дружини, він прочитав-би невимовні страждання душі цієї молодой й так перепатрошеної життям людини.

Тепер бліда, схвилювана крутилася в їдальні, надживаючи гостей. В остаркуватой покоївки Мар'ї знов поради й порятунку шукала, як тоді, коли таки йшла до Саїда в гості, йшла упитись пестощами його в'юнкого тіла...

— Чому?

І все-ж не забувалася що-хвилини позирати в дзеркало, де відбивався її трохи зповнілий, але ще такий-же граційний та манливий стан.

Хотілося сміятись з радощів і плакати від нерозгаданих болів.

Чи обдурений розум? А чи серце!..

В коридорі затупотіли важкі кроки, загомоніли чоловічі впевнені й такі смачні голоси. Аж дивно стало: відколи живе Любка на білім світі, а тільки тепер, оце сьогодні добрала смаку в чоловічих голосах і прислухалася, як до нової рапсодії, що її часом Женя награвав по волі за стіною. Було щось привабливе в тім говорі людським у коридорі в таку хвилину її сердечної розпуки.

Скупчила останні сили жінки, щоб зустрінути цих двох чоловіків мужньо й гостьовито. На лице поклала зайвий шар пухкої пудри, щоб блідноту свою на неї повернути.

Чоловіки вже у вітальні. Треба йти. Може-ж він і не прийшов обідати, відмовився. Ах, то це так не похоже на узбеків! Хіба вони розуміють що то є жіноча честь? Хіба за-для цього відмовляться...

— О, моя господиня! Шануйте, Любов Прохоровна...

— Оце, Любонько, я вволив твою волю. Алі-Ходжаєв; мій конкурент по товщині, інженер Синявський... Та ти, пак, уже знайома... а оце...

— Саїд-Алі Мухтар-Баба-Огли!..—урочисто й надміру твердо відрубав сам Саїд довжелезне своє ім'я та прізвище. Трохи стиснуті брови дріжали в куточках, а рука, не вимірявши сили, до болю здушила знайому вже й таку далеку тепер білу ручку Любки Прохоровни. Офіційний тон і така мужня витривалість надали сили й Любці, і вона, хвилюючись на початку, таки опанувала себе. Ні очі, ні руки, ні слова вже не нагадали Саїдові минулого. Один тільки момент, коли він узяв цю руку й ніби іскра їх обох пройняла, а потім зникла, очі вирівнялися, рухи розмірялися, слова низалися витривалими разками. Ще раз на мить крізь пудру спалахнули щоки, коли карі очі Саїдові глянули по прихованій костюміровкою, але помітній повноті гнучкого стану. Та це-ж так природньо. Навіть радість Євгена Вікторовича охопила. Його-ж мужні гордощі шанують гості...

А в їдальні.

Мар'я, заходячи инколи з потреби, хвилювалася більше, ніж її господиня. Мар'я не вміла ще отак нахабно приховати почуття. Вона ніколи не любилася з отим лобатим красунем-узбеком, але-ж за пані свою червоніла й уникала прямих поглядів. Любка-ж Прохоровна сміялася, жартувала, встигала вшанувати Синявського, «задобрити» бокала з вином Алі-Ходжаєву, цинічно чаркнутися бокалами за «старє» знайомство з Саїдом. Євген Вікторович на сьомім небі був від дотепности свого Лю-

бика... Розгубленість мовчазну Саїда зрозумів, як вражіння від своєї вродливої дружини.

Засвітили миготливу електрику. Розпалені від вина настрої підвищились, теми балачок стали інтимніші, балачки пожвавішали.

Синявський запевняв Алі-Ходжаєва, що всяка нація має свої специфічні особливості. Як приклад, доводив, що жадного генія єврейська нація не висунула протягом історії й те-ж стосується до узбеків. Храпков не поділяв думки Синявського що-до узбеків, але з першим твердженням цілком погоджувався.

— Євреї що: музики, зубні лікарі й особливо комерсанти. Але-ж узбеки...

— А узбеки? Пригнічена, тому й отупіла, zdeгенерована нація. Треба століть, щоб не то економічно відродити їх, але й фізіологічно відмінити...—обстоював Синявський. Алі-Ходжаєв, людина без освіти, не мав ерудиції оцих вчених людей, тому лиш не згоджувався, гадав, що тут щось є не так, та довести цього не міг.

Саїд-Алі походжав по їдальні, роздивляючись на коштовні літографії з кращих зразків малярства. Дискусію він чув лиш краєм вух і втручатися в неї не мав жадного наміру. Храпков між репліками перекидався й з Мухтаровим, ніби промацуючи цього узбека, як він що-до мистецтва. Коли-ж Саїд спинився чомусь на Репінським портреті якоїсь панночки, Храпков гукнув:

— Бачу, ви любите гарний портрет, інженере. Любонько!—звернувся він до дружини в той час, як та робила якісь розпорядження Мар'ї що-до чаю.—Покажи товаришеві доброго портрета в моїм кабінеті.

Саїд ладен був відмовитися від своєї приязни до портретів, аби тільки не бути з Любкою віч-на-віч.

Винувато, але артистично приховуючи робленість увічливости, Любка Прохоровна звернулася:

— Ох, яка-ж я нечемна! Я досі не похвасталася вам, інженере, культурним надбанням Євгена Вікторовича. Пробачте, Са... товаришу Мухтаров. Прошу, будь ласка,—запропонувала вона, відчинивши двері до просторого кабінету хірурга. Дві високі скляні шафи впали в очі Саїдові. Блискуче струменталля лікарське на поличках шаф відражало своєю байдужістю до призначених для нього хвороб. Кабінет не мав робочого затишку.

І враз, проти стола, високий, у зріст людини, портрет жінки. Свіжою фарбою ніби пах іще. Саїд оторопів. Наявна Любка Прохоровна мовчки підійшла до вікна й ніби не існувала поруч у кімнаті Саїда. А на стіні стояла друга Любка Прохоровна, така близька Саїдові й така принадна. Та-ж шовкова сукня узбецького кольору, що дух захопила йому в той

день. Граційно відхилена чімнат дражнилася й ніби запрошувала на той гарячий поцілунок, що й зараз ще п'янив Саїдову кров.

Навіщо було малюватися в такій історичній позі людині, що порвала все з її поетичним походженням...

— Вам запропонував художник таку позу, Любк... Любов Прохорова?..—ледве чутно запитав Саїд, щоб не мовчати.

— Ні, я сама обрала... Правда, погодилась з чоловіком,—і зрозумівши безглуздя в отім виправданні, весело, як тільки змогла вона бути в цей час веселою, запитала, не дивлячись на Саїда:

— А вам подобається така поза? Женья, наприклад, каже, що мене там... і впізнати неможна...

— О, я впізнав-би...

І трохи помовчавши, запитав, не стримуючи свого хвилювання:

— Навіщо вам здалося показувати мені цього портрета?.. Сміятись з мене ви могли один лише раз...

— Вам запропонував Євген Вікторович... Я й не думала сміятись... Коли-ж вам неприємно взагалі, що до вас сміється біла жінка... даруйте мені це... Я зобов'язана до цього, як господиня.

— Любо!..—таки вирвалося в Саїда, але раптом він спинився, зустрівши її погляд. На нього дивилися не закохані глибокі очі портрету, ні! Очі живої Любки Прохоровни таким холодом та байдужістю повіяли на нього, що був момент сумніву: справжню Любку Прохоровну він має перед собою, чи підставну...

І замовк на тім.

Під портретом, повним любовних спогадів, висіла в новому футлярі скрипка. Яка гармонія цих двох річей—бездушних на перший погляд і таких змістовних по своїй суті,—відчувалася в Саїдові, коли він на них дивився!

Він відчув, що належний час, щоб надивитись на картину, уже минув. За правилами етикету, треба вийти вже й розсипатись у компліментах—не так про майстерність маляра, як про красу оригінала. Але це завжди говориться за трафаретом, воно мусить бути фальшиве, роблене для сьогоденішнього вечора, як взагалі для таких вечорів.

А чи може він збрехати, чи може сказати нещирю оцінку тій людині, яку кохав, якій віддав найкращу частку своїх молодецьких почувань?

До кабінету надійшла решта чоловіків. Але Саїд відчув їх аж тоді, коли вони гомоном своїм порушили його розбуджені спогади.

— Ну, як вам наша узбечка? Я, знаєте, для надхнення маю цього портрета в своїм кабінеті. Найкращий спогад про Чадак...

І Саїд, і Любка здригнули.

«Йому теж згадується Чадак найкраще»...—подумав хтось за Саїда.

— Прекрасно! Майстерно схоплено!..—манірничав важкий Синявський.

— О, да, да!—задоволено вторив Синявському Храпков. Його очі блищали щастям.

Саїд-Алі сів на отоманку й вирішував уже, як-би швидче закінчити цю тяжку для нього визиту. До нього підійшов Алі-Ходжаєв і, сівши близьенько, узбецькою мовою заговорив на вільну тему:

— Який усе-ж таки прекрасний наш костюм у жінки! Але що не говори, а тільки білій жінці личить так похабно відкривати до чоловіків своє лице...

— Дурощі! Узбецькі обличчя не згірш приваблять зір усякого чоловіка...

— Ви, Саїд-Алі, перестаете бути узбеком від своєї вчености...

Саїд щось відповів, ще роздратованіше, й схопившись, потягся до футляру з скрипкою. Любка Прохоровна завмерла. Це ніяк не в'язалося з її розумінням що-до здібностей узбеків. Інше щось уражено занило болями. Цього ще лиш не діставало Саїдові, щоб бути гідним конкурентом її Жені. Хотілося крикнути цьому сталевому узбекові:

— Не однімайте в мене Жені, білого, не азійського, культурного...

Ніби відчувши це, а може й постерігши ледве помітні рухи Любки Прохоровни, Саїд спинився й попросив у лікаря дозволу.

— Зробіть ласку! Так ви й у музиці розумієтеся? Чудово! Зробіть ласку. Любонько, попроси, серце, інженера заграти... Ти-ж так поважаєш скрипку...

Захоплений портретом, Синявський звернув увагу на скрипку в Саїдових руках, і лукава думка таки збігла йому:

«Кіт у чоботях...»

Але скрипка покірно лягла під мужню бороду. Смичок забренів у руках узбека.

Саїд закам'янів і полинув думками на острови Каспійські, де вперше взяв у руки він скрипку. Роками звивав до неї, повідав їй свої радощі й лихо. І коли шість років у Ленінграді робфак та інститут трубив—не кидав її, аж доки не закінчив. Тільки від'їжджаючи, подарував товаришеві на спогад...

Ох, дні-ж Каспійські, дні науки! Ви воскресли з першими звуками цієї скрипки!..

І що-ж він грає? Що грає оцей узбек, азійт? Паганіні? Він сміє так вільно будити ці невмирущі звуки?.. Він грає святощі музичські?..

— Паганіні!..—вирвалося безпорадне впевнення.

Які бліді, які мертві звуки скрипки в Жені поруч цих неотесаних і таких сильних, приворожливих. Вони шумовинням чадним п'янять

голову Любки. Вони манять і пестощами не зазнаними, як туманами міжгірними полошуть молоду жіночу душу.

Безсило впала в Женине крісло. Очі Саїдові палили вогнями її серце, музика-ж дратувала, присипляючи, її мозок.

Уперше мозок ладен був погодитися з серцем...

...Навіть Синявський мовчки вирішив переглянути справу що-до узбецької нації. Або-ж Мухтаров виродок не узбецький, або-ж... Або-ж і справді має рацію Євген Вікторович.

А скрипка голосила, неначе каяття за безповоротним.

І довго, мріями морочними охоплений, мозок Любчин рвався зрозуміти квиління серця...

Саїд замовк. Як автомат поклав інструмента. Не слухаючи потоків компліментів, рушив з кабінету. Думки Любчиної він не чув, та зрозумів, що ще живий він у її серці. І навіть байдуже чогось стало...

Прощаючись, Храпков нагадав гостям, особливо Мухтарову, що він з дорогою душею запропонував-би переночувати, та дружина розраїла... У них немає зайвих ліжок...

Саїд ішов між Синявським та Алі-Ходжаєвим, як з важкого іспиту від придикуватого професора.

Наманган уже спав.

Перший етап Голодностепського будівництва, етап гарячковості, балачок, то-що закінчився. Гарячі голови вдовольнилися, а може обридло їм без толку про одне говорити. Замовкло все. Принципові думки комісії повіз Алі-Ходжаєв до центру. За місяць викликано в столицю й Саїда для доповіді. Написано протокола й знов мовчанка.

В конторі інженер Синявський та Преображенський набрали штат і проєктували. Таки що-дня щось уперто робили, а що—важко сказати. Техники їздили вряди-годи в Голодний степ, привозили потрібні дані часто недоладу. Рисувальники переробляли один рисунок цілими тижнями. Типові ворота для шлюзів, механізми-автомати для розподільників проєктовано гуляючи, аби згаяти якось час, поки прийде якась звістка з центру. Преображенський нудгував у Намангані після Москви. Зазнайомився з лікарем Храпковим і більш просиджував з його дружиною за розмовою, аніж за отими типовими шлюзами.

Саїд-Алі то з'являвся, то знов зникав. Він здебільшого жив у вагоні поїзду, ніж у конторі. Бували дні, що він з техніком Лодиженком, або з якимсь десятником цілий тиждень лазять у горах, об'їжджають Кзил-Су, розвідують сусідні кишлаки. Біднота в кишлаках кидалася ввічі неймовірна. На весь кишлак, як правило, один чи два ішани-куркулі. Вони

князьками почувалися серед цього загального злидарства й, звичайно, були проти обводнення пустелі. Цим ображалося аллахове передзначення, а до того-ж це погрожувало святій обителі.

Ох, та свята обитель! Саїд поклявся на самоті зруйнувати це гніздо, а пташок, що оперилися в ньому, примусити працювати, як працює нещасний дехкан...

Отак минала зима.

В-останнє Саїд повернувся з Москви після доповіді всесоюзному урядові вже пізньою весною. Наманган повилізав із своїх глиняних конур. Життя розгорталося, як свіжі паростки.

Що п'ятниці¹⁾ у паркові на острівку між свіжим зелом листатих яворів відбувалося узбецьке свято. Співці насаджувалися в пісенних змаганнях, де почулися вже й нові мотиви про Голодний степ:

Ай-я-а-й, Голодний степ, широкая долина!
Простяглася ти під сонцем богіві противна...
Шакали ґрунт утоптують ночами мовчазними
Та вітер стелеться твоїм байдужим лоном...
Ай-я-а-й, Голодний Степ!
Та прийдуть сильні з того краю-світу...
Та розбудять твій міцний одвічний сон...
І червоною водою, кров'ю гір напоять...
Напоять твої простори мерлі...
Ай-яй-яй-я-ай....

Робилася павза, а за нею ще з більшим азартом насаджувався голос протесту. Він нагадував правовірним, що аллах не вічно терплячий і не потерпить такого знущання з його волі. І коли кров Кзил-Су обміє прокляту пустелю, то висохне кров правовірних і прийде біла противна богіві кров, зруйнує святощі батьків, машинами життя вснує.

Ай-яй-яй-я-ай....

Слухав оці пісні Саїд, і краялася його істота від них. Що він мусить зробити, щоб запевнити їх, що це не так? Що злидні їхні не виведуться, доки будуть панувати ішани та мулли, доки буде царствувати обитель Мозар-Дихана?..

До лікаря ні разу більше не заходив Саїд-Алі. Стрічався не раз на острівку з хірургом, з чемности запитував про здоров'я дружини й нікольством відмовлявся зайти одвідати.

— Вона вас часто згадує. Ваша імпровізація Паганіні їй надто впо-добалася. Ви знаєте, з неділю хиріла після того вечора... Їй неможна-ж хвилюватись...

¹⁾ П'ятниця—мусульманська неділя.

Саїд перепиняв якимсь абстрактним запитанням цей потік інформацій свого губатого, товстого конкурента. Або також ввічливо дякував, прохав вітати, то-що.

Так дотяглося до перших вишневих ягід, і Саїд вирішив одвідати матір у Чадаці, відпочити від турбот фізичних і моральних. Було й ще одне далеке таке прагнення. Боявся й сам собі признатися в тім Саїд.

Потягло до родинного щастя, сімейного супокою. А з цим і паранджа червона пригадалася. І якесь зле бажання, ніби на зло комусь, бажання поїхати й одружитись на узбечці хвилювали його таки східній темперамент.

Одного теплого, аж душного ранку Саїд спускався своїм конем з узгір'я Чадацького. Тривожив його думки тільки клекіт Чадацьких водоспадів. У таку годину тільки жіноцтво Чадацьке зхоплюється від сну і доки досипляє Чадак світанкові сни—купаються в холодних бризках Чадацького шумовиння.

Щоб не застати матір за таким туалетом, Саїд поїхав під горою в край Кишлака, де-б Чадак можна переїхати у брід на сірім. Поскучали-ж бо обидва вони за його гомоном, за його прозорими хвилями. Над зеленим Чадаком знімався туман, повитий музикою численних водоспадів. Конячка мовчки швидкоувалася до знайомого вже їй броду.

За кущами глоду та шовковиці ніжно гомонів останній водоспад Чадацький. Далі йшов цей сай¹⁾ у вільних берегах, виділяючи від себе паростки-арики на дехканські поля. Саїд спинив нетерплячого сірого. Здалося, що ніби скинулася риба за кущами, або пеститься у хвилях ранкових безпечна казкова русалка. Навіть сірий вухами повів. І замовкло.

— Значить, показалося,—вирішив Саїд і повернувся до броду. Чи міг іти хтось із Чадаку в таку далечінь купатись за кишлак?

Звівся за останній перевал до берега й завмер. Під самим берегом стояла по коліна у воді, як мати народила, молода узбечка. Заплетене у безліч смуг волосся, мов гадюки, спускалося за пояс. Переляканий вид говорив, що дівчина не знає, що далі діяти. Як тримала руки на воді, ніби пливти збиралася, так і скам'яніла. Тільки тряслися, немов від холоду, стрункі ноги...

Саїд ударив по коню і скочив у Чадак тікати, як від привиду. Ув очах відбилосся й стреміло, як мара, перелякане й таке смугло-приворожливе молоде обличчя. І раптом серед води його опанувало якесь нове бажання. Вловити узбечку, розпитати, хто вона, навчити її не лякатись і не ховатись від людей з своєю живущою красою. Ах, чому немає тут Любки

¹⁾ Річка.

Прохоровни? Нехай-би глянула вона на їхню вроду, нехай-би впевнилася, що він...—і думки перервалися.

Озирнувся з другого берега. Дівчина що було духу бігла берегом під широкий каярагач¹⁾ і там шамотливо вдяглася в що перше встигла. Ніби не її одяг лежав під каярагачем—за що не візьметься, не те. Халосі комбінованого натільного костюму на руки натягала, скидала й кидалася до сіренького кіім²⁾. І врешті схопила оце все жужма й скочила козою під каярагач. Навіть Саїдові захотілось допомогти нещасній дівчині вдягтися. Його культурні звички вимагали вже й цього...

Накинувши на голе тіло довгу паранджу³⁾, дівчина швидкою ходою пішла по-над саєм до кишлака...

То була червона паранджа.

Саїд між тисячею таких-же кольором паранджів пізнав-би оцю. І серце затанцювало.

Так он вона яка!

І не диво, що його тягло так до цього створіння в червоному пакункові. Ті випадкові зустрічі й хвилинні погляди повз волосяні ґрати не давали ще цілого уявлення про красу цієї дівчини. І тільки тепер, неначе на виставці, він мав нагоду оцінити свою обранку.

У мозку стояла й трусилася перелякана й така прекрасна постать, а лице неначе створене, щоб тільки сміятись. І сміхом тим глушити й пестощі культурні, і вишукану європейську розмову.

А скільки вогню в очах, а скільки сили й ніжності в неначе вилих із бронзи формах стану, скільки трепітно-манливої жіночости, дражливого завзяття в розбрунених грудях!..

Помалу разом з сонцем в'їжджав центральною вулицею в Чадак. Набридлі вже суфі одкривали ранковий для вірних заклик. Припадали до грудей долонями дехкани, стрічаючи свого улюбленця, сина аксакала, Алі Мухтарова. Гордість міжгірського Чадаку, як п'яний, поминав дувала й богомольців байдужо. Перепілками тішився між горами Чадак, умитий бризками водоспадів. А в лиці грала радість.

Радість серця!

Сірий спинився під брамою. Старий Файзулла відкрив її й торопко допомагав господареві злізти з сідла.

— Саламат, саламат, ходжа-баба, Саїд-Ак'я! Овечки живі й здорові, виноград зріс увесь і бура корова щасливо отелилася. Джугару й пахту⁴⁾ зібрали...

— А мати?—не витримав Саїд діждати краю оцьому рапорові. На-

¹⁾ Дерево, подібне до берестка—чорне дерево.

²⁾ Сукня.

³⁾ Верхня жіноча одіж без рукавів.

⁴⁾ Просо й бавовну.

віть для нього не зміг старий узбек відступитися від свого адату¹⁾. Говорити-ж бо про все в господарстві можна й слід, тільки про жінку, нехай то й мати буде—ані слова. Оскверняти всевишнього таким бого-противним словом, як «жінка»—неможна...

— Мати? Апа, ап-па живе. Більмей-ман!..²⁾—белькотав спантеличений Файзулла, забираючи від Саїда змороженого коня.

— Пошт, пошт!—гукав Саїд на всі груди, не роздягаючись, до мате-риної ічкари.

Чи-ж Адолят-Хон забороняє своєму синові одружитися з ким він хоче: з білою жінкою, чи з своєю рідною узбечкою? І в думці не мала. Та не однаково її старому материному серцеві, коли-б таки дійсно не-вісткою була людина однієї крові з неауисними їй гяурами. Вона мов-чала, бо вірила, що Саїд не зганьбить роду й не образить праху свого батька. І він не образив. Він не посміявся з адату. Вшанував стару націо-нальну честь: купувати собі жінок тільки з правовірних...

Саїд погодився на домагання матери одружитися.

Адолят-Хон запобігала вибором найбагатших по Чадаку хазяїв із дочками. Вона сама старіється й вибере йому, щоб калим за калим³⁾ був вартий й рід щоб не з останніх. Навіть у де-яких ішанів запитає...

— Ні, мамо, ти посватаєш, де я скажу...

Єдину умову виставив Саїд і розказав, з якого двору він тільки хоче мати собі дружину. Це за мечеттю, що під горою, де серед вулиці поті-чок обмиває коріння старого каярагачу (о, той каярагач живим йому встає: під ним йому дозволила Любка Прохоровна узяти перший щирий поцілунок) єсть вуличка під гору. На розі, ліворуч брама нова з двома півмісяцями зверху та пофарбована у колір найсвіжішого листу. Він гаразд пам'ятає, де. Там є дівчина в червоній паранджі...

І в міру, як малював Саїд адресу своєї обранки, розпливалося в усмішку блаженства лице матери.

— А знаєш ти, що то-ж найвидатніший бай-таджик. Другий рік, як оселився він у нас і встиг багатством засліпити найбагатших. І бала-кз⁴⁾ у нього в червоній паранджі, що-дня має свих від найкращих джититів чадацьких. Та калим поклав таджик надміру великий. Дві тисячі. І одска-кують синки байвські...

Саїд хотів щось заперечити що-до калиму, але мати спинила його, не давши вимовити й слова:

¹⁾ Звичаєве право.

²⁾ Апа—мати; більмей-ман—не знаю.

³⁾ Калим—викуп, ціна за дружину, але й посаг—теж калим.

⁴⁾ Бала-кз—дитина-дочка; дочка.

— Я сама про це подумаю. Хіба старий Алі-Мухтар-баба прожив на світі й аксакалом був даремно? Я знала, що синів женити треба, коли дочки...—і заплакала,—дочки не довелося...

— Її нема вже в обителі...

— Відкіль ти знаєш це, Саїде? Я-ж просила тебе не знати цього, не розшукувати нещасну Тозі-хон. Ти порушуєш материну волю й милостивого гніваєш.

— Я нікого гнівати не хотів, мамуню. Я тільки взнав, що немає нашої Тозі-хон у Мозар-Дихана. Такі, як вона, ідуть у місто й європейцям за полтинника на ніч, як крам, нещасні, віддаються.

— Що то ти говориш, сину?.. Саїде, зупинись!

— І пранці, як божий дар, у нагороду від царських салдат ще даний, вони несуть з собою і топлять у них та в нестримній розпусті своє горе. Я не можу цього замовчати...

Така урочиста розмова про одружіння й такий несподіваний фінал! Саїд устав із килимів та подушок, що мати намостила, і пройшовсь понад вікном увесь запалений. За вікном прослався під гору зелений виноград, а праворуч шумів біля містка той самий водоспад, де Любка тішилася райдугою в бризках.

— Здається, кінчили ми, мамо. Я хочу мати собі за дружину тільки дочку того загадкового багатія таджика, і нікого більше...

А матері хіба перечити синові кортить? Такому синові узбецької матері ніколи не перечать...

Прищуливши ліве око, облізлий від давнини, пройдоха Рустам Алієв стежив із своїх покоїв, як прошмигнула у двір Адолят-хон. Він мав аж шість жінок, і в кожній неначе заказало що—ні одного сина. Тепер наймолодша на порі доходить, і на цю вся надія. П'ять дочок—хоч зараз віддай усіх. У нових паранджах шовкових різнокольорових, випускає їх инколи за двір Рустам. Найсуворіше за старшою і станом найгнучкішою стежить. Червону паранджу їй справив...

Чого прийшла висока, горда Адолят-хон?

А в той-же час у старшої з жінок Рустамових торгівля йшла. Її чоловік так наказав, що тільки дві—ні карбованця дешевше. А з дочкою, звісно, й килимів шість штук і ковдр, залізом кута скриня й два шовкових чапани хазяїнові двору.

Грошима?

А що грошима, коли товар завжди гроші?

Адолят-хон хотіла глянути-ж хоч на невістку. Товар, мовляв, лицем. Та де там: заручини як будуть—тоді жінкам у волю вільно надивитися,

а тепер хіба-що матір молодій можна побачити. Живуть вони, звичайно, в Чадаці тимчасово. Чоловік в обитель помолитися на рік заїхав та й спинилися в Чадаці. Найкраще місце для родини. А хутко вже й поїдуть. В Таджикиї у них багатства. Нехай приїде сваха після весілля й поживе на старість хоч із рік... Тоді й про гроші говорити можна...

Увійшла й молодша трохи. Мати молодій Балят-хон.

— Балят-хон?

Еге-ж, її дочку звать Балят-хон, що ходить прекрасна в червоній паранджі...

— По-ошт! По-о-ошт!—зачули жінки з надвору. Похапцем Адолят-хон накинула стару вже, порижілу, ще, мабуть, дівоцьку свою чиммат.

Увійшов Рустам Алієв. Жіноцтво встало й у шанобі поклонилося.

Гортанна жіноча говірка замінилася хрипким, ніби шипіння гаду, голосом Рустама. Йому-ж потрібно знати в якій справі зайшла до них іззат-хотин¹⁾ Адолят-хон. О, за дочок у нього за всіх Маруд-хон скаже. Він хазяїн добрий—слова не змінить. У них, таджиків, звичай відмінні трохи від узбецьких: жінка в справі видавання дочок має змогу вільно виконувати волю господаря...

Що скаже вам Маруд-хон, то значить я, Рустам, сказав...

Так почалося Саїдове сватання...

А він ходив по-над Чадаком, одвідав аж те далеке міжгірне джерело-струмочок, де вп'явся корінем у бескеття зеленорутий каярагач. Істота сповнена щасливими сподіванками. Його-ж життя оце ще починається. У його сили вистачить, щоб цю узбечку розбудити до справжнього життя. У неї немає почуття любови. Вона, як дитя, підкориться йому і, як рабиня, вшанує його мужність. Та він і їй віддасть свою умілість, свої почуття, свої сили. Розкаже їй про щастя, вміння жити, і дикість її, як спадшину минулих забобонів, приручить своїм культурним розумом.

Він перший відкриє узбецьку жінку.

Напоїть щастям любови застиглу душу рідної узбечки...

Щастям напоїть, як струмок із скель свіжить і напуває мозолясте коріння каярагачу!

Хотілося здобати Балят-хон, узяти за обидві руки, струснути, щоб обпало з неї марудне минуле, й зареготати на всі легені. Зареготати, щоб почув світ, що й узбечки можуть, як люди, сміятися, веселитись. Щоб почувла й та вишукана егоїстка, і коли в неї є якесь почуття до нього—страждала-б муками, як він от стільки страждав.

О, коли-б у неї було те почуття!

¹⁾ Шановна жінка.

У Любки...

Проходячи над вечір повз мечеть, ніби забачив, як у двір, де ходить тепер його червона паранджа, прошмигнув безбородий чоловік.

Ніби знайомий, чи бачив десь-то випадково. Воскрес у пам'яті таджик-чайханщик в обителі Мозар-Дихана. Яка типова схожість! Згадав, що мати розказувала про його тестя. Він приїхав на рік гріхи якісь на старість покутувати в обителі. Можливо, що таджик-чайханщик, як до земляка, навідатися завітав...

Саїд оберся спиною в каярагач на вулиці й іще на мить в-останнє збігла романтична зустріч його тут з тією білою, божевільною жінкою. В-останнє, бо з-за мечети виринула червона паранджа. І стан, і шовк, і навіть ходу її завчив уже Саїд. Не втримався—і рушив їй назустріч інстинктивно...

Спинилася.

Озирнулася навкруги, неначе загнана в сільце на полі перепілочка. Іще ступила...

Саїд оторопів. І радість, і цікавість, і дивовижність з такої відваги охопили дроздом його джигітський стан.

Раптовий вигук нетерплячого суфі з мечети. З-за глиняних дувал узбеки показалися. Стенулись обоє.

Червона паранджа як віком домовину пакувала. Саїд почув тільки нервами гарячий погляд двох очей, як зірочок, крізь спущену чіммат. Якимсь стражданням глибоким світилися ці очі, такі бажані...

Вона зникла за брамою свіжолистого кольору...

Це вона! Помилки не може бути: і шовк, і стан... Хіба-ж можна помилитися чоловікові після того, як ніби з матеріної купелі вийшла один раз вона в його очах...

Лло-іллога-ілло-ло...

Твердив, ідучи до себе з тривожними думками.

— Чогось мені, мамо, хочеться відмовитись від одружіння... Хоч відкласти, принаймні...

— Огл-ім-бачча! Саїд-бачча! Що за думки такі вродилися в мого сина? Чи не згадав ти знов про ту нечесну жінку з блакитними, як небо, очима?

— Ні, мамо! Чогось мені здається... Я здибав її оце, і вона ніби сказати мені щось мала... А очі горіли крізь чіммат якимсь вогнем страждання...

— Огл-ім-бачча! Ти-ж прекрасний чоловік, джигіт! Не диво, що на-

віть узбечка спинилася на мить, щоб оглянути твою красу... Тобі здалося так, Саїд-бачча. Калим уже я заплатила...

І знов, неначе ножем хтось різонував по серцю, здригнувся увесь Саїд.

Так, значить, куплено товар! Йому, Саїд-Алі-Мухтарову, головному інженерові світового Голодностепського будівництва, дружину, як товар, на джілові ¹⁾ приведуть...

Заплющив очі з одчаю, а в уяві: тріпотіла ніжно розбрунена дівоча груди, та на мить перелякане обличчя загонисто зареготалося в унісон з його веселим сміхом перемоги...

Адолят-хон пішла, щоб синові не заваджати.

Надворі вечір наставав.

Зачув Саїд, як кликано його аж з двору:

— Саїд-Акя! Ау, Саїд-Акя!—гукав старий Файзулла.

Саїд схопився вмить, ледве ногою чайника й стябла з коржиками та ягідьми не зачепив. Матір стрів надворі за порогом. Нашвидку кинула, що гість якийсь приїхав на коні. Вечірня Чадацька свіжість обвіяла зів'ялі м'язи Саїдові й від цього вже свіжилися настрої, запалювалося припале ніби снагою смутку молоде прагнення жити.

У темряві стояв із Файзуллою, тримаючи коня за повод, невідомий узбек.

— Алікум-Салам! Саламат-сиз? Якші-ма-сиз?... ²⁾—вітався в п'їтьмі.

— Пакунки вам, хаджа-баба, інженер-якші...

Зайшли в Саїдів кабінет, що разом і за світлицю, й за опочивальню служить. У цій-же світлиці він колись прийняв незвичайну гостю—Любку Прохоровну в паранджі...

В одному пакункові повідомляв його Синявський, що закінчено вивчення й планування всього степу. Усі шість партій на чолі з Преображенським повернулися. Проєкта з центру ще не затверджено, але туди закликають головного інженера будівництва, очевидно, з цього приводу. Він-же, Синявський, їде в Ош, а відтіля у верхів'я Кзил-Су, щоб остаточно з'ясувати басейн водопостачання майбутньої системи...

В другому тільки офіційний папірець від Раднаркому, щоб йому, Саїдові, негайно бути на нараді в справі Голодностепської проблеми.

За чаєм та палавом ³⁾ розпитував джуру, що робиться в його конторі. Тріщав у каганці гасок та однотонно й побожно розповідав джура про Наманган.

Саїд заснув під цю розмову. І бачив сни, як збуджений Голодний степ

¹⁾ Джілов—вуздечка, обротька й навіть налігач.

²⁾ Привітання.

³⁾ Палав—страва; варений риж з бараниною та родзинками.

піднявся. Потекло в заводах та в комунах омріяне переродження його знівченої нації. А в руках шаленим реготом юнацького щастя, запалюючи і його, сміялась Балят-хон, червона паранджа...

Три неділі промайнуло непомітно. Саїд ввесь час у дорозі та по закінченні гаяв час. Столиця ніби впорснула Саїдові живця культурного. Там життя навипередки мчить і відставати не кортить нікому. Проекта в цілому, як шкіц всього Голодностепського будівництва, затверджено. Колосальні кошти виділено на відповідальність керівника проблеми. Голова уряду ще на нараді тиснув руку Саїдові й обіцяв підтримку та дякував за виконану добре підготовку робіт:

— У вас будуть великі перешкоди. Не уявляю собі, щоб обійшлося без зловживань та без шпигунства. Ви маєте в своїх руках кермо, що від вдалого скеровання ним мільйони тон англійської та американської бавовни лишаться в них хоч на засол. Голодний степ—це частка соціалізму, надто значна, це смертельна доза отрути для наших капіталістичних сусід, це наша конечна перемога на заході. Ви перший інженер, що в цій борні за соціалізм ведете перед з політичних, а не з персональних міркувань...

Приємно колишньому бурлаці бездомному з Каспійських островів почути це з вуст голови уряду, з вуст, що ними говорить сам господар країни, багатомільйонний Мардикер та Чайрикер¹⁾. Фігура Саїда та розумний витривалий погляд викликали цілковите довір'я й класову гордість...

В готель до нього сипнули репортери, фотографи. По де-кілька годин висиджували представники трестів та організацій, що мали взяти обов'язки постачати матеріали та робочу силу. Кореспонденти закордонної преси з якогось права намагалися, щоб перших їх пустити до інженера. У них мандати, вони закордонні гості, їм усюди поза чергою розчинено двері.

Саїд енергійно працював у зовсім новій ролі. Не знаючи англійської мови, він запросив англійця говорити російською або узбецькою:

— Умієте-ж? Будь ласка, говоріть! Для нас англійська мова не опудало, якою налякавши нас, ви зможете по-своєму порядки встановлювати в моїм прийомі. Німці прекрасно говорять і по-узбецькому!

А їдучи в поїзді, бачив, що не зменшилося цих працівників газетних і по дорозі.

В Намангані вже чекали інженери, техніки та інші фахівці, що їхали з усіх усюд, дізнавшись із газет про початок робіт. Обмежена кількість готелів набивалася найжджим людям.

¹⁾ Робітник та хлібороб.

Синявського ще не було з обслідування Кзил-Су. Відомості що-дня тавав з верхів'я гарні. Кзил-Су губила воду по проваллях і можна-б видаток води удвоїти, коли-б організувати її в сталі береги.

Починалася гарячка будівнича.

Замовивши Преображенському зорганізувати будівничий відділ в управлінні й підшукати в Уч-Кургані місце, де-б контору цього відділу збудувати, Саїд поспішав у Чадак, щоб у термін поститнути з весіллям по адату.

Мучило його оце весілля з його звичаями та забобонами. Якесь вінчання мати нагадувала.

— О, то, вже ні, пробачте! Калим без мого відому виплачено, ще так-сяк, а вже вінчатись...—думав він дорогою.

Але що він зробить матері, що зробить Чадакові, коли вони примусять його таки вінчатись? Йому не віддадуть бронзовотілої, живої Балят-хон. Закон батьків на цей раз він мусить виконати, забувшись про свою належність до компартії. А хіба мало комунарів має по де-кілька жінок? Та й мають, бо умови доки-що такі.

Умови! Спинився Саїд на добрім аргументі.

Рустам Алієв весілля готував справляти у своїй Таджикиї. В Чадаці лиш звінчають та зведуть дітей. Сами раніш поїдуть, а їм накажуть сваху привезти й самим у рідний край Балят-хон приїхати, щоб у батьків пожила вона, поки звикне, перший час. У дворі Чадацькім, що Рустам придбав собі й будівлю поспинав, нехай господарює Балят-хон...

Такі організаційні заходи оброблено, поки приїхав Саїд.

Навіть жінки Рустамові здебільшого поїхали з дітьми. І збіжжя повезли. Тільки Рустам та Маруд-хон з матір'ю молодой лишилися, щоб увести до неї після вінця законного чоловіка. Їх обов'язки матерів примушують зробити це останнє свідчення для проданої дочки...

Весь ранок мати вговоряла Саїд-Алі та вчила, як триматися з імам-да-муллою. Він знає, що Саїд не проста людина й не буде вимагати, чого не слід. Та-ж Саїд мусить покоритись цій останній і такій-же простій волі його сивоволосої матери. Вік зжила. Дітей плодила й поховала більшу частину. Дочку за гріх батьків на службу вірі віддала. То невже-ж він, найрозумніший її син, гордоші Чадацькі, не вволить цієї волі?..

Саїд погодився...

Надів чапан шовковий писаний; чалму новісіньку, як сніг, принесла, як святощі, Адолят-хон. Хустки на пояса і навіть капці на чоботи нові поставив за поріг старий Файзулла.

Над вечір Чадак заливсь піснями джигітськими. Вони на конях

роз'їжджали й у піснях раїли Саїдові забути про молодецьку волю. Він мусить стати мужнім, щедрим та суворим. Тепер йому треба тримати в руках вічну грішницю перед аллахом та батьками. Він мусить ночі не досипляти, серця не шкодувати, аби дружина його не зганьбила й не пропали-б господарські турботи, не пішли-б марно витрачені кошти...

Ця пісня надривним голосом майоріла в повітрі по Чадаку весь вечір. На ніч збиралося жіноцтво, до Адолят-хон. Її-ж треба впрохати, щоб прийняла на годівлю й турботи чужу дочку. Чи наготувала ти, стара господарко, Адолят-хон, і прядива, і ткання, щоб невістонька не склала руки неробочі? Чи приготувала ти, стара господарко, Адолят-хон, замки куті, щоб джугару та іншу з'їжу ховати від ненажерливої невістки? Ми прийшли пораду дати, твою старість зажаліти...

Такі співалися пісні в ічкарі Адолят-хон, коли Саїд з джигітами поїхали у двір красуні Баят-хон. Не впускали їх у ворота інші джигіти, що раніш для цього відрядилися з Саїдового двору. Тяглася нудна й нікому не потрібна торгівля з ними.

— Навіщо йому таке безглуздя? — думав Саїд, сидючи на коні. Під ложечкою смоктало невиразне почуття огиди, змішане ще з якимсь ніби острахом перед близьким майбутнім.

Що скаже він їй віч-на-віч? Яке перше слово зірветься у неї з вуст? Куди подіне він свій сором за таку невинну зустріч ранком у Чадак-саї? Вона-ж його пізнає. Вона впізнає того джигіта, що приходив до її двору, стежив за її станом, ходюю... Чи зрозуміє вона, що людина вміє любити й мусить любити?..

Важкий настрій душив притьмом Саїдові вже витончені почуття. На забобони передвічні не мав змоги за думками звернути свою увагу.

Мерщій-би закінчити! Мерщій до неї!

Ах, мерщій, мерщій! У нього перетинається дух. Він не може так довго мучити себе...

Нарешті ввели його в освітлені покої самого Рустама Алієва. Півсвітлиці огорожено важкою з килимів занавіскою. В ті двері, що ведуть господаря до святої-святих, жіночої половини, тепер мають увести каплік гузал-лік¹⁾.

Уперше побачив свого тестя при нічному світлі. Примружене око робило лукавим оце, ніби облізле від давности, обличчя. І знов згадався той таджик в обителі Мозар-Дихана. На мить майнула думка розпитатись і надія дізнатись про Тозі-хон від тестя освіжила стомлене за ці три дні обличчя.

А ритуал все тягнеться. В одміну проти тестя, імам-да-мулла й чотири свідки господні мулли-ішани згиналися під вагою широким з си-

¹⁾ Каплік—наречена, гузал-лік—красуна.

виною борід. Це був сам закон неписаний. Гаразд іще, що всі розмови непотрібні з імам-да-муллою ведуть від імени молодого самі ішани...

І раптом усхухло все. Ледве чутно рипнули за килимами двері, і голоси хрипліві жіночі, неначе тілистих повій, подали знак, що вони готові.

— Баят-хон?—грізно й урочисто запитав вершитель ритуалу. Саїд напружив нерви й услухався в голос тої, що мусить відповідати. Пройшла немов не одна вічність, як гортанний старечий голос відповів затверджуючи:

— Баят-хон каплік! Баят-хон каплік гузал-лік! ¹⁾.

Таке само запитано ще кілька разів і така-ж завчена відповідь дражлива, як із домовини, хрипко долітала...

Його поставили коло килимів. У правій руці своїй він відчув холодну тремтячу руку...

Яке розчарування блискавкою вдарило в скроні! Хіба у Баят-хон такі холодні, такі мертві руки? Хіба в отому жвавому пружному тілі не вистачило вогню, щоб зогріти цю дитячу ручку?

Він теж хвилювався. Чи не гукнути:

Ах, проклята, проклята спадщина! Чорна, як льохи смерти, жорстока спадщина!..

І він стоїть. Саїд-Алі-Мухтаров ганебно дозволив сміятися так з своєї освічености, культурности. А все для кого, через що?

Отут уже згадалося, як деспот, Любка. Вона своїми вигадками призвела, зламала недбайливо почуття й примусила помститися. А може-ж любов, як сонце палахке, запалає знов та не в одних його грудях, а...

З його руки виймали служителі аллахові холодну, без будь-яких ознак життя, маленьку руку.

Сталося.

Його вітали ішани й уроки шлюбної ночі безсоромно шептали. За килимом з рипом зачинилися двері за такою-ж нещасною людиною, як і він. Її вінчали не знати з ким. Саїд-же слідував за нею, бо в надто щирім вигляді її зустрів один раз. Він може собі хоч уявити її коси, її очі, стан і юність життьову... І навіть загонистий сміх дикунки, що звикла вже до нового життя,—як живий дзвенить в його уяві...

Стало безмежно шкода тієї людини. Її, як кішку, у зав'язанім мішку в степи безкраї завезли й пустили...

Шукай!

Шукай стежки майбутнього життя!

У хаті рідшало людей. Весілля молодого вдома наджидає, і молодь

¹⁾ Молода Баят-хон! Молода, прекрасна Баят-хон!

повалувала вся в Саїдів двір. А тесть давно десь зник оплакувати на самоті свою утрату...

З-за килимів увійшло дві жінки, щільно вмотані в свої нерозлучні паранджі з чімнат. Вклонилися ішанам, вклонилися Саїдові й, подаючи червону хустку, одна промовила тим-же замогильним голосом, що і з-за килимів:

— Б'якка китте, Саїд-Акя... ¹⁾.

Ще з більшим ваганням пішов.

Ічкарі. Жіноча порожня світлиця. Старенький килимок долівку вкрив та ковдр із тройко на скрині... Посуд в нішах, чайник на стяблі з коржиками та з піялюю, і чілім курить на вікні. Каганець кадив у глиняну стелю й запахом мішався з прогірклістю чіліма.

Жінки зникли у двері й за мить шепіт показав, що хтось мусить увійти до нього... Серце все хутчій відбивало ритми, неначе спізнилося простукати останній бій. Холодним потом обливалося напружене й немов пошите в дурні тіло...

Вона ввійшла. Певніш, її упхнули, як горобчика до сокола в клітку.

Саїд, не повертаючись, чекає. Йому наказано чекати, доки тричи вклониться дружина.

Та не втерпілось. Надто мук багато серцеві й так дісталось перетерпіти.

Раптово повернувся...

— Ах!—прорізвав жахом сповнений жіночий голос з-під червоної, знайомої йому, шовкової паранджі. І диво: голос той ніби він чув давно-давно десь змалку...

Він опанував уже себе. Це була вона, червона паранджа...

Ступив два кроки до істоти, що шулилася під стіною і... О, він уміє вже відкрити жіноче лице...

Рука залякла в повітрі. Серце стало.

— Тозі-хон! Сестро!—гукнули груди, і Саїд поточився на скриню з ковдрами. Розлитий ногами чай густою парою обдав обличчя.

— Тозі-хон! Кара-опасінгіль! Це-ж ти?

— Я, Саїд-Акя!—відповіло бліде, остаркувате й вимучене літами горя, а колись прекрасне лице...

— Саїд-Акя! Ау, Саїд-Акя-а!—чути було знадвору тривожне й уперте.

То гукнув старий Файзула...

Саїд вискочив за двері й, зрадівши допомозі в несподіванці, гукнув

¹⁾ Ходім з нами, Саїде.

старого в хату. Ще на порозі подав Саїдові коротке сповіщення з Намангану. Похапцем пробіг очима. Змісту не зразу зрозумів. Тільки слова якісь важкі, неначе гори ворогів, збагнув він змореним умом:

«Синявського забито в горах. Потрібні вказівки. Серед інженерів паника. Партії повернулися з Уч-Кургану. Чекаємо... Технік Лодиженко».

А в кутку плакала некрита на цей час, чорна ще й тепер, Саїдова сестра...

Іван Ле.

Мета.

Ось бджілка-ясочка,
Не маючи сумнівів,
Заглянула у буркунів осінній сполох.
Йй вечір світить злотним німбом,
І цвіркуни дзвенять
В звукових колах,
І ніч доглядує її,
Схиливши смутне чоло,
І тиша світла
Наоколо.

— Скажи, гудимочко,
Чи сповнене мети
Твоє життя шпортливе і незнане?

— «Захтів чого...

— Не відповім бо».

І крильця в промінях останніх дня
Завихрили
Дзвінким,
Злотистим німбом.

Валеріян Поліщук.

Боротьба.

Люблю я опір осені чинить.
Люблю, набряклий од дощу і мряки,
Назустріч вітру пісню гукати,
Йй під шелести листів,
Що липнуть до калощ,
Бунтарити в життя:
— Ну, що—борня?..
— Дайош!

Валеріян Поліщук.

День.

Неспокійно, нервово, із сторожкою чутливістю перебув Лука Матвієвич ніч.

Часто, на кілька хвилин заснувши, розплющував очі, перевертався з боку на бік, раз-у-раз підводив голову й зиркав на вікно з настирливою думкою, з гострим бажанням: чи швидко мине ніч, чи швидко розвидниться, настане день?

В його потьмареній уяві снувалися уривки різних картин і подій, без початку й кінця, без логічного звязку між собою. Химерні вижива сонної людини, такі незвичайні своєю вигадливістю, солодкі марення, примхливі, таємничі, нікому ніколи не висловлювані епізоди з реального життя,— усе перепліталось між собою, творило якийсь дивовижний світ, повний дивацтв і загадковости.

То він, Лука Матвієвич, був начеб-то десь за начальника і справляв свої іменини. Багато було гостей у просторій, прекрасно прибраній залі. Було шумно і весело. Усі пили й довго кричали: «За здоров'я Луки Матвієвича! За здоров'я нашого дорогого начальника!» То він босий, у пошматованій сорочці, закачавши рукава, з залізними вилами ганявся по городу за поросям. Усе ціляв штрикнути його в бік, а воно, капосне, не давалось, кричало, мов навіжене, а то ховалося у картоплиння. То блукав по спорожнілому приміщенню великої пекарні з горами білого хліба на полицях, заздро косився на прикажчика за прилавком і смоктав беззубим ротом твердий, як камінь, з довгими остюками чорний кавалок хліба.

З кожним новим привидженням Лука Матвієвич плямкав губами, здригував плечима, прокидався. Вставивши очі у темну, низько над головою навислу стелю, намагався розгадати таємний зміст привидженого, знайти звязок з долею, що чекає його наступного дня.

Мимохіть пригадувались тоді оповідання колишніх товаришів по службі, їхнє тлумачення снів. Усе ніби виходило гаразд, не заперечувало сподіванок, викликаних минулого дня після одержання листа. Навпаки, усе, навіть епізод у пекарні, виходило, був добрим знаком, віщував про щасливе закінчення його турбот і сподіванок.

Звичайно, за начальника його не призначать, та він, правду кажучи,

про це ніколи й не мріяв, а вже старшим конторщиком чи бухгалтером він міг-би, безперечно, бути, і певно буде; ось тільки-б ранок швидче надійшов!

Він підвівся з ліжка з першим відблиском світанку, ледве засіріло в кімнаті.

Якась млявість спочатку відчувалася в його обважнілій голові, скоувала усе його тіло, робила його безсилим, паралізованим. Він позіхав, кліпав очима, натомлено водив ними по кімнаті. Та свідомість важливої в його життю події перемогла. Він згадав недавно покинуті фізкультурні вправи й враз зробив напружений рух головою. Заклав руки назад, міцно уперся долонями в потилицю, став навшпиньки й потягся вгору усім своїм тілом.

— От і добре!—промимрив вдоволено, обливаючись холодною з-під крана водою і зовсім розвіюючи млявість безсонної ночі.

Потім швидко зняв з бильця свого ліжка штани, швидко натяг, старанно почистив за дверима старий піджак у плямах, з витертими на ліктях рукавами, зав'язав краватку. Зав'язуючи, трохи був затримався, кілька разів розв'язував, коли вузол не добре виходив, хмурився, нервувався і з полегкістю зідхнув, коли врешті зав'язав як-слід.

Закінчивши туалет, виглянув за вікно.

Порожній спокій лежав ще на вулиці, в подвір'ях і в повітрі. Вранішній спокій, пойнятий легким туманом перших вересневих ночей. Тільки там, у місті, з протилежного боку, чути було заводські, ранні гудки, та вбік, де залізниця, ліниво й рідко, лунали паровозні сигнали. Відходив останній нічний чи то перший поранковий?

— Ого, іще рано!—подумав. Встигне. Не запізниться. Можна було-б чогось і перекусити.

Він підійшов до шаховки, що стояла в кутку, з чайним посудом на ній, і тихо, обережно, щоб навіть не шарудіти, одкрив дверці. З тою-ж обережністю помацав рукою по полицях. Витяг дерев'яну тарілку з крайком житнього хліба й урочисто поставив його на шаховку. Взяв уже ножа в руки, коли за ширмою скрипнуло ліжка, а за тим почулось і сонне бурмотіння. Насторожився. За хвилину знову почулося ритмічне дихання, порушуване сонним хрипінням.

Тоді знову взяв нома й очима зміряв окресць.

— Що-ж лишиться для них? Це-ж, здається, усе на сьогодні?

Довге гурчання розійшлося у шлункові, мов забулькотіла вода по трубах. Він схопився за живіт, здавлюючи рукою порожні кишки, коли відчув у роті приємний, подразливий запах житняка.

— Сьогодні-ж можна буде чогось дістати,—міркував заспокоєно,—так не лишаться тепер. Сьогодні-ж все піде на гаразд. Можна буде десь і позичити.

Він урізав хліба і смачно, дрібненькими шматками з якоюсь насолодою жував його. Упоравшись, поставив миску у шаховку й благодушно, в доброму настрою, провів рукою по підборіддю.

— От добре,—мовив задоволено,—тепер можна й за ділом.

Поправив біля дзеркала краватку й підійшов до ширми. Перехилився через неї й замиловано глянув на сонне лице дружини та на розкуйовджену голівку дівчинки, що лежала поруч неї, на одному ліжку.

— До побачення, мої любі!—прошепотів молитовно, почувавачи доплив ніжності і якоїсь нової радості. Спить спокійно, сьогодні він вернеться з доброю вісткою.

Глибоке зідхання за ширмою сполохнуло його почуття. Він зняковів, навіть нахмурився і відступив назад, неначе невдоволений з того, що його підслухано.

— І чого ти товчешся із самого досвітку, не даєш і поспати?—з тихим докором спитала дружина.

Вона підвела голову, відхилила планку в ширмі й сіла на ліжко, простягнувши ноги впродовж, щоб не турбувати малої.

— Коли не доїдаєш, то треба, кажуть, хоч сном надолужувати, бо зведешся ні-на-що, а він блукає, як сонна мара.

— Дуся, мамуня,—залопотів, виправдуючись.—На сьогодні-ж мене викликають, хіба забула? Сьогодні-ж прийшов і мій день.

Як-же-ж! Викликають! Треба-ж поспішати, щоб не спізнитись. Дочекались таки, слава богів, як-же-ж!

Вона витягла вперед голову. Бліде світло від вікна лягло на її змарніле, з гострими рисами, обличчя.

— Дочекались,—перебила скептично,—там може нічого ще й немає, а він уже носить...

— Що ти там кажеш?—відказав ображеним тоном.—Як то нічого немає?Будь ласка,—став нишпороти по кешенях у піджаці й, витягши папірця, махнув веесело, тримаючи його двома пальцями:—Будь ласка, ось: кличуть, запрошують.

— Отож-то і є, що запрошують, а для чого, хто знає?—не міняла жінка скептичного ставлення.

Лука Матвієвич подивився тоді згори з виглядом переможця і кинув упевненим тоном, що не попускав дальшої дискусії.

— Говори з бабою! А раніше, я питаю, прислали? Запрошували? Ні, і ще раз ні. І говорити не хотіли, а чого? Зрозуміло, бо не було ніякісінької в тобі потреби, не було ніякісінького діла, а тепер пишуть: «просимо з'явитися». Це щось то значить. Еге-ж, я добре знаю!

— Побачимо,—буркнула й додала замислено:—Коли-б то це сталося!..

Заворушилася ковдра на ліжкові, зсунулась набік. Підвелася дівчинка, озирнулась сонними очима й знову лягла.

— Мамо,—проказала мов у забутті, згорнувшись клубочком.

— Спи, дитино, спи, ще рано,—заспокоїла мати.

Лука Матвієвич навшпиньки відійшов, засунув листа у кешеню, подивився іще раз на ліжко, любовно промовив: «ось я щось принесу» і вийшов з кімнати.

Сонце тільки вихопилось із-за обрію там десь за околицями, за приміськими цегельнями. Стрибнувши по верхів'ях дерев, ударилося у вікна, подалося геть пішоходами.

Лука Матвієвич прищуленим оком позирнув з-під козирка на схід сонця, вдихнув на повні груди свіжого повітря і розміреними кроками пішов вуличкою.

Було легко й приємно на душі. Усе важке, злиденне, що стопудовим тягарем душило його останніми місяцями, наче звалилося з плеч, втрапило свою вагу. В його сірих очах світилася радість, радість далекого мандрівника, що ось швидко дістанеться щасливого краю.

Скільки разів проходив він цими вуличками й завулками, вимірював пішоходи в один кінець і в другий, уздовш і впоперек? Не один раз і не два! Цілі роки, ціле десятиріччя, що-дня, влітку і взимку, на весні і в-осени, у ясну, погожу днину і в негоду ходив із околиці на роботу, бачив ці-ж саме будинки, крамнички, ці-ж саме обличчя, стрічав їх уранці і вдень, і ніколи все це не здавалося йому таким близьким і разом новим, наче небаченим досі.

Цікавими очима озирався навкруги, придивлявся, зауважував. Паркану біля садиби Заховаєва і досі немає. Як розібрали у 20-му році на паливо, так і не поставили. А пора-б уже, ой, пора. Та й тротуари нікудишні, легко й ноги поламати, і коли вже їх полагождать! Околиця, нікому тут турбуватись, що-ж поробиш, міркував діловито.

Привітно, з лагідною посмішкою стрічався із знайомими. «Доброго здоров'ячка, Опанасе Йвановичу,—хитав головою,—куди це ви так раненько? До пекарні? Так, так,—за свіженькими булочками, значить!» А проходячи повз нову будівлю, рештуванням, мов павутинням усновану, задирав голову на мури, де коमाшились люди, і підморгував: «Будете? Працюєте? Ну, ну, працюйте, от і ми...»

Його дорога вела через базар.

Від самого краю по-над дорогою тягся довгий ряд селянських підвід, навантажених городиною й садовиною. Сині, наче трохи припудрені, сливи, жовтасті, чисті, а то червонобокі, мов кармазинка, яблука, ніжно-рожеві баклажани привабливо лисніли на возах. А на землі цілими

горами, мов чорні кабани, лежали кавуни. Червоно-гарячі, як огонь, нарізані на показ, лежали зверху й своєю соковитістю манили покупців.

Він замиловано дивився навкруги.

— От розкіш! І де воно береться? І хто його поїдає?

Його увагу особливо притягли м'ясні ряди. Цілі туші молоді телятини, підвішені на гаках, спускались униз, випинаючись чисто виготовленими задами.

Жирні шматки яловичини, кров'яні вирізки—викликали вчуття приємного посмаку. Він навіть спинився проти однієї крамниці. Масними счима пильно стежив, як м'ясник раз-у-раз рубав сокиркою, як другий важив тут-же на боці, і як рука тої чи іншої жінки ховала шматки собі в кошика.

— Смачненьке буде, бий його сила божа, — похитував головою Лука Матвієвич, не без заздрости дивлячись на кошики покупців.

Своєю уявою він переносився тоді наперед, до того недалекого дня, коли він, влаштувавшись, матиме нарешті копійчину в кешені. Він конче, передусім побуває тоді на базарі, отут у м'ясницях і вибере жирненький шматок яловичини.

Він думав, як вернеться з служби на обід, зробивши доброго моціона. Відчиняє двері, увиходить до кімнати й раптом приємний, лоскотний дух м'ясного борщу! Ого-го! На столі, застеленому новою чистою газетою, стоїть каstrуля й парує, ціла каstrуля запашного борщу, а тут-же на примусі шкварчить печеня з цибулькою. От буде обід, бий його сила божа!

Міркуючи, не счувся, як опинився за базаром, як підходив до «Біржі». Біля самих дверей витяг з кешені папірця, прочитав його, неначе хотів іще раз переконатись його реальности. «Біржа Праці просить Вас з'явитися на біржу 16-го вересня від 7-ої до 3-ої години дня». «Від 7-ої до 3-ої», повторив, надаючи цьому неначе головне значення і з легким тремтінням у серці зайшов у розчинені двері.

Знайома картина непривітної біржової Залі розгорнулась тепер перед ним. Усе було, як і тиждень тому, коли в-останнє відвідав її. Ніщо не змінилось. На глухій стіні колишньої комори Цинделівської мануфактури висів великий, пожовклий від часу й тютюнового диму плакат. У центрі його велетенський паротяг. Чорний, на високих колесах. З димаря вилітають іскри. Він мчить по колії, проведений, видко, крізь заметений снігом степ. Під ним напис чіткими літерами:

Наш паровоз летить вперед

В комуна остановка...

Ближче до дверей—другий, трохи свіжіший, так само у фарби. Якась кухня з кількома пічками й казанами, чоловіки у білих ковпаках на голові пораються біля них. «За новий побут, за здорове колективне харчування»—пояснював малюнок короткий текст.

А внизу на лавах і просто долі, по-турецьки підібгавши під себе ноги, сиділи люди, а то стояли гуртками серед залі, або довгими хвостами тяглися до того чи того віконця, чекаючи своєї черги. Чоловіки й жінки, молоді й літні, з зморшками на лиці й безнадійністю в очах. Кепі й картузи, капелюші й хустки.

Глухий, невиразний шум, мов гудіння бджіл, набридливий, безнастанний, стояв у залі, повитий густими зволями тютюнового диму, сповнений щерть душного повітря й випарів спітнілого тіла.

Лука Матвієвич пройшовся по залі. Минаючи хвости, тиснувся ближче до віконця, зробленого у віддаленій бар'єром будці. З гурту хтось крикнув невдоволено: «не пускайте без черги», хтось торкнувся його плеча рукою, затримуючи біля себе.

— Я за нарядом на роботу,—пояснив спокійно протестантам,—мені недовго.

— Ах, так,—вирвалось довге зідхання. І сотні очей враз вп'ялюся у нього. Неначе пронизували його, бажаючи щось запитати, чогось дізнатись.

— Що ви кажете, Лука Матвієвичу?—промовив сусіда спочутливо й заздрісно.—От щасливчик.

— Та вже-ж дочекався. Та й пора, — пояснив, почувуючи мов-би якусь провину перед іншими.—Скільки вже часу минуло! Тепер, мабуть, і вам черга швидко вийде,—звернувся до сусіди, що не раз із ним стояв у черзі.

— Хто й знає, хіба-ж тут добереш? Чекайте, кажуть. А вас-же куди?—запитав знову, уникаючи розмови про себе,—куди посилають?

— Зараз дізнаємось, — підморгнув Лука Матвієвич. — Та все одно куди,—додав,—тільки-б робота, бо знаєте-ж, докозакувався вже нікуди.

Протиснувся до бар'єру, зазирнув у віконце на урядовця. Потім витяг з кешені листа й подав у віконце.

— От і я, Полтавець, прошу.

Заклопотаний урядовець механічно, не підводячи очей від столу, звиклим рухом пальців схопив у віконці листа. Скоса, одним оком черкнув по його краєчку й повернув назад.

— На перекваліфікацію,—кинув коротко, байдужим тоном,—до п'ятого вікна зверніться.

Говір, суперечки, нервові вигуки, що весь час сповнювали залю, задушливість повітря, заглушили слова урядовця.

Лука Матвієвич знизав плечима, невдоволено махнув рукою, даючи зрозуміти, що нічого не чути, потім просунув голову аж до самого віконця, напружив слух.

— Куди кажете? На яку роботу?—запитав, притуливши руку до вуха.

— На перекваліфікацію,—голосно відповів урядовець так само байдуже.

Лука Матвієвич здрігнувся, неначе пронизаний електричним струменем, осів. Якусь секунду стояв непорушно, тільки тупими очима водив перед себе. Нарешті тремтячим голосом, неначе чужим, насмілився:

— Я-ж... робота... викликаний. Полтавець... прошу.

Урядовець підвів свої очі, глянув з якоюсь іронією.

— От чудак! Кажу ясно: на перекваліфікацію—значить, ніякої роботи немає. Зрозуміло? Хто далі?—звернувся до черги.

Лука Матвієвич відчув, як раптом кров ударила в голову, як на скронях затремтіла набрякла жила, а в потемнілих очах замиготіли метелики—один, другий, третій, цілий рій. Він крикнув сердито, хрипким голосом, де брєніли страх і обурення, благання і розпач:

— Що ви мені голову морочите, я п'ятнадцять літ працював, а тепер на перекваліфікацію посилаєте! Дурість одна, от що!

Але в ту-ж мить витяглося байдуже лице урядовця й знову почувся спокійно-діловитий вигук: «Хто далі?»

Лука Матвієвич підвів руку, хотів щось сказати, коли ззаду хтось кинув нетерпляче: «Та не заважайте-ж другим, кінчайте швидче, а то з ранку тут торчимо». Розгублений, похиливши на груди голову, відійшов від віконця, важко зідхав, несміливо водив по залі очима.

— Нічого не поробиш, такий уже порядок,—співчутливо зауважив сусіда з черги.—Он туди на перекваліфікацію,—показав рукою в бік.

Лука Матвієвич постояв серед залі, подивився туди, де тягнулася інша черга, махнув безнадійно рукою. «П'ятнадцять років працював»,—промимрив докірливо й трохи похитуючись, нерівними кроками, наче почувуючи під ногами хисткий ґрунт, вийшов із біржі.

Вулиці міста були сповнені невгавучого руху, безкрайньої метушні, різноголосих звуків і шумів, ніби приглушених, як зідхання стурбованої людини, та веселих, гомінких, як радісний вигук.

Дзенькіт трамвайних вагонів, швидкий біг авто, гра сигнальних ріжків, стукіт об камінь кованих коней, посвист паротягів із залізниці,—

усе то воднораз розтиналося, то виривалося окремими тонами із цілої гами звуків. Лунаючи над пішоходами, ці звуки та шуми розбивали зосередженість думки, притамовували болі, відчущання. Це добре знав і Лука Матвієвич, коли не раз проходив було містом у цей час.

Але тепер усе це здавалося йому чимсь далеким, глухим, нецікавим, що байдуже пролітало повз нього. Зосереджений, нахмурений, притишеними кроками плентався пішоходами й знав лише одно: нічого немає. «Нічого немає»—бриніло у вухах, коротко, голосно й настирливо.

Прибрані вітрини магазинів і кав'ярень, принадні, різними солодощами вставлені вікна цукерень, усе те, що притягає зголоднілу уяву й на що любив задивлятися колись Лука Матвієвич, втратило тепер свою привабну силу. Він думав тепер про те, з чим вернеться додому, як стрінеється з дружиною, що скаже вона йому після його вранішніх запевнень? Мов спійманий птах у сільцях, бився думкою, накреслював різні плани та відкидав їх, як нереальні, безґрунтовні. Він думав піти ще по установах, надіючись так швидче дістати працю. Притишував ходу, побачивши вивіску над дверима, але згадував, як ще недавно тижнів зо два тому, марно ходив по установах, трестах, профспілках і безнадійно махав рукою. Він спинився біля окружного відділу праці, зійшов навіть на другий поверх і, розгублений, швидко спустився вниз з трафаретною відповіддю: «Ідіть на біржу».

Знесилений, ледве переступаючи з ноги на ногу, доплентався додому. Крадькома, потупивши очі, пройшов двір і тихо зайшов до кімнати. Глибоко зідхнув і несміливо присів на стілець.

— Осінь іде, а так парко,—буркнув ніяково, витираючи спітніле чоло.

Біля вікна сиділа дружина—мовчки, заклопотана. Поралася з білизною, щось латала, зашивала. Не міняючи пози, глянула допитливо й знову вставилась у роботу.

Потяглися хвилини мовчання. Було хмуро й непривітно. Легенька сутінь снувалася в кутках темнуватої кімнати й побільшувала непривітність, навівала сум, холодок. Ставало ніяково, навіть ворожко.

Лука Матвієвич скося поглядав на дружину й чекав. Він чекав її слова, запитання, як неминучого, конкретного і разом з тим боявся, хотів відтягти хвилину. Він думав попередити, пояснити, самому щось сказати, тонко, дипломатично, але вагався, не міг добрати відповідного слова, хвилювався.

— Ух!—зідхнув важко,—ну й теплень!—розстібнув гудзики на піджаку.—Це ще так було, пригадую, у чотирнадцятому році,—додав, щоб виграти час і розрядити атмосферу.

Його думка обірвалася, і напружена тиша запанувала в кімнаті. Чути

було, як шелестіла нитка, як дзизчала десь під стелею муха, як раз-у-раз здіймалися груди, вбираючи то випускаючи повітря.

— Якже-ж там, чоловіче?—запитала нарешті дружина холодним тоном, усе ще пораючись над білизнаю.—Похвались, чим тебе нагородили?

Гострим ударом розійшлися слова, в яких почувалась, здавалось, і прихована іронія, і зневага, і загроза.

Мов ужалений, зайорзався на стільці Лука Матвієвич. Потім підвівся, заходив по кімнаті, морщив чоло, міркував. Але думка не працювала, слова не родилися. Біль і тривога натомість з'явилися на лиці: «Що він скаже тепер? Що відповідь?»

— Ну,—почувся короткий звук, повний нетерплячки.— Чого розходився?

Він знову присів на стільця, несміливо кашлянув, неначе видобуваючи слово.

Настала хвилина напруженого чекання.

— Я тебе питаю!—grimнула сердито жінка. І поклавши на коліна роботу, вставилась у нього пронизливим зором.—Позакладало, чи що?

В цю хвилину в коридорі хтось завоштузився, скрипнули двері і в кімнату, засапавшись, вбігла маленька, років п'яти дівчинка. Підійшовши до матери, протягла соромливо:

— Мамо! Мені їсти. Їсти мені, я хочу їсти!..

Жінка погладила її по голівці й кинула нахмурено:

— Піди он до татка, він тобі щось приніс.

— Нічого в мене немає, дитино,—винувато сказав, коли дівчинка запитливо глянула на нього.

— Падлюка ти! От що! — вибухнула враз жінка і, шпурнувши додолу роботу, скочила на ноги.—А хліб злопати вмів?—блиснула очима.

Лука Матвієвич підвівся й собі. Щось промимрив. Схопився руками за голову і, простоволосий, як стояв, вилетів з кімнати.

Опинившись за ворітьми, Лука Матвієвич озирнувся. Куди йому подітись? Де перебути якийсь час? Чи зайти до котрогось знайомого, поговорити з кимсь близьким, щиро, по-товариському, чи втекти світ за очі, геть від людського галасу й метушні?

Близько за ріжком, через квартал, лежало кладовище. Велике, за місто виходило, з широкими, мов у парку, алеями між могил. Низькорослі кущі, бузок, акація і клен, розкинувшись по кладовищі, переплітали своїм гіллям могили, пам'ятники й хрести. А старезні ясени розлогими шатрами розкидали сутінь і прохолоду. На весні і влітку недільними днями околишні мешканці цілими гуртками з кошиками та пляшками сходились на кладовище спочити й погуляти.

Часом на весні і влітку, в дні спеки й задухи Лука Матвієвич також шукав прохолоди під крилатими шатрами ясенів. Спокій алей, сумирність якась урочиста, що панувала там у будні, поманила його й тепер.

Він пройшов квартал і сховався за кладовищенськими ворітьми. Звернув з головної алеї на взбічну й сів на лавочку.

Із заходу крізь віття дерев пробивалося сонце, лагідне, м'яке. Торкнувшись пожовклого листу на кленах, неспійманими зайчиками стрибало по землі. Було чисто, прозора в повітрі і тихо в алеях. Тільки десь поблизу каркала галич та раз-у-раз зривався лист і повільно, кружляючи, спускався додолу.

Лука Матвієвич дивився на сині ланки неба, на барвисті, різнотонні дерева, мовчазливі, зажурені, осіннім сумом притрушені. Перебирав сьогоднішні події. І тужливий настрій опановував його, колючим боєм стискував серце.

Перед ним повставали прожиті дні. Спочатку давні. Скупими датами, як щось призабуте, вривалися в його пам'ять окремі епізоди. Село і станція. Високі тополі навколо, мов вартові. Переїзд до міста. Городська школа й смерть батькова. Служба на залізниці після закінчення школи. Одруження і далі служба. Народження доньки і далі служба. Усе це швидко, мов крилом, майнуло в його свідомості, ні радісної посмішки не викликало, ні нарікань. Усе це, здавалось йому, було тим звичайним і неминучим, що входить у життя кожної людини, само-собою, непомітно. Жив, працював, робив своє діло і мав шматок хліба для себе й для сім'ї.

Швидко пробігли і революції дев'ять років, що лишилися позаду, що по них цілі класи й особи вимірюють свою долю й недолю. Туго довелося, пригадав, як на пайках сиділи, нічого, витримали, до Неп'ї дотягли.

Він спинився на подіях останнього року, що так владно, жорстоко змінили увесь попередній біг його життя. Ясно, з дрібними деталями пригадав останній день своєї праці. Звичайно він просив, доводив, він же мав право й перевагу перед іншими лишитись на праці—п'ятнадцять літ стажу,—та байдуже. «Він швидче знайде роботу, ніж інші», сказав комусь начальник служби, даючи розпорядження про скорочення. А далі тринадцять карб. місячно на безробіття й поневір'яння. Скільки разів за ці сім місяців ходив по роботу? Зранку, ледве сонце з'явиться на обрії, як він плентався містом на біржу, з надіями, з тремтінням, з побоюванням. Довгі години вистоював, слухав коротку, неблаганну фразу: «нічого немає», і безсилий вертався додому. А там голодні зідхання, докори, сварки і сльози: «Ну їжте мене, їжте!»

Сподівався сьогодні і знову—«нічого немає».

Свідомість заподіяної йому несправедливості й безпорадності глибокою тугою відбилась на лиці.

Він зазирнув у наступні дні і темною безоднею, без просвітку, без надії, показалися вони.

«Що робити? Як жити?»—думав зажурений.

Хотів був пройтися, але непереборна кволість почулась у ногах, в усій його істоті. Він опустився на лавочку й порожніми очима повів перед себе.

Його звір спинився на чорному, мармуровому надмогильнику. Міддю витиснені слова впали йому в очі: «Спи, дорогий».

Буваючи і раніше на кладовищі, він любив читати написи. Скільки їх різних! Короткі, сухі, з самими датами й прізвищами, і довгі, з цитатами біблійними, часом туманні, містичні, церковною мудрістю проияні. Ходив від могили до могили, читав, забував. Вони ніколи не справляли на нього враження, не притягали його уваги, як тепер.

«Спи, дорогий», прочитав у друге. І замислився. Дрібна іскорка, якась невпійманна, блимнула в очах, поклась на лиці. Знову пригадалися прожиті дні й наступні, але якось не вразили уже його, мов туманна завіса стала між ним і його життям. Навіть болі, страждання втратили свою гостроту, зробилися нереальними.

— Так-так,—пробурмотів стиха.—Спи, дорогий...

Потім зняв з себе ремінний поясок і підвівся з лавочки.

Гордій Коцюба.

Стежка.

Куди-ж побігла ти? Постій!
Не слухає. Біжить.
І струногон зелений свій
Городами дзюрить.
Гаряча тінь—як вирізан
На береги тісні:
То літнє сонце в день вгруза
Крізь дерева рясні.
За південь легка снадь лягла
На стьожку голубу...
З кінця в кінець—біжить, гуля
І пнеться у дугу.

Павло Коломієць.

Море!

Море! Море! Що воно говоре,—
Розгадає хто і крик, і гук,—
Розгадає хто і переборе
Це одвічне непорушне море
Гуком сили і м'язистих рук!?
Море!—Я! Ганьби зухвалу мову:—
Юність горду, буйну і живу
Я несу в одну мету-основу,—
Потопаю, виринаю, знову,
Виринаю знову і живу!!!

Олекса Влизько

Степові будяки.

Коли надходить вересень, величезна незаймана волосько-дунайська рівнина якийсь місяць живе своїм віковичним життям.

Це починається саме в день святого Пантелеймона. Тоді вітер, що дме з Росії,—ми його звемо «москаль» або «к р и в а ч»,—мете своїм крижаним подихом безмежний простір, але через те, що земля палає ще, мов піч, «москаль» надламає свої зуби. Та байдуже: сонлива останніми днями лелека позирає своїм червоним оком на того, що гладить її проти пір'я; і ось вона відлітає до інших, лагідніших країн, бо не любить вона московського вітру.

Яломичанин або браїловець підстерігає, як відлітає ця поважна птиця, що її трохибояться в наших селах («вона може підпалити хату, коли зруйнувати її гніздо»), як вона кидає людський полон на божих землях. Стежачи за тим, як летить лелека в далеч, селянин збиває шапку аж на вуха, звично покашлює і, турнувши в бік собаку, що плентається між ногами, входить до хатини:

— Хай збирають діти ускатурі ¹⁾.

На ці похмурі слова жінка й дівтора, кахикаючи, тремтять і звично одказують:

— Що, полетіла лелека?

— Полетіла...

Тоді от степ ²⁾ міцніє і росте.

Він спочатку, мов квола людина, що лягла ницьма й не хоче вже ні встати, ні вмерти. Отакий велетень!

Розкинутий на спалених сонцем землях між жалібною Яломицею й гомінким Дунаєм, віковичний степ цілу весну й літо потай воює з трудящою людиною, що її він не любить і відмовляє всьому, хіба-що погуляти чи повити. Через це саме всюди по румунських землях кажуть до того, хто дозволяє надто багато на людях:

— Стривай! Та-ж ти не в степу!

¹⁾ Всяке дрібне паливо.

²⁾ Румунський степ—,бараган*, що тягнеться по річці Борчі, допливу Дунаєвому, на межі багнистого краю, так званої „Балти“,—мало-що спільного має з нашим південно-українським родючим степом. Там це пустинна, обвіяна вітрами, рівнина, де росте тільки химерне будяччя та блукають самотні отари.

Бо степ самотний. На ньому ні деревни! А від колодязя до колодязя так далеко, що можна околоти від згаги. Так само він і від голоду не врятує. Та коли ви задовольните свій шлунок і захочете бути самотним, ідіть у степ: це місце бог приділив саме для Волощини, щоб румун міг там до схочу помріяти.

Сумно дивитись на птицю, що летить між гірськими кряжами. А в степу з нею ніби відлітає й уся земля за далекий обрій. Простягшись горілиць, ви відчуваєте, як земна улоговина здіймається все вище й вище. Це—найкраще з піднесенень, яке людина може зазнати.

Степовик,—якого ми зовемо яломичанин,—це людина поважна. І хоч він уміє сміятися весело, але здебільшого він любить вас вибачливо послухати. Це через те, що його життя суворе, і він сподівається завжди, що хтось прийде й навчить його, як дістати найбільшу користь з його степу.

Мрія, думка, піднесення й порожній шлунок—ось те, що дає міць людині, народженій у степу, у цім просторі, що таїть воду в глибинах своїх надр, та де ніщо не росте, ніщо, крім будяків.

Мова йде не про будяки, що ростуть, мов маїс, і мають чудову волохату червону квітку та що ввечері проти святого Федора наші дівчата стрижуть їх, приспівуючи:

Хай дівоча коса буде,
Як той кінський хвіст...

Будяки, що про них мовиться, з'являються тут, як тільки розтане сніг, маленькими кульками, наче печериці. Швидче, ніж за тиждень, вони застилають усю землю. Оце й усе, що степ на собі терпить. Та ще овець, що ласі на будяк і охоче в степу пасуться. Але що більше вони його їдять, то більше він набрякає, росте, завжди кулькою, сягає розмірів великої тикви, аж поки не перестає рости й худоба більше його не чіпає, бо він тоді стає страшенно колючий. Воно вміє боронитися, це непутяще зілля. Однаково, що людська наволоч: що менше користи з неї, то більше вміє боронитися.

Та проте, де, зрештою межі корисного й некорисного?

Поки яломичанин уперто змагається, добуваючи жменю маїсу чи кілька картоплин, степ нецікавий. Тоді нема-що сюди навідуватись. Це занедбаний край, мов та красуня в лахміттях чи та потвора в самоцвітах. Земля не дає людині нічого, щоб набити шлунок. Хоч є й родючі смути.

Отакий степ.

Він починає панувати, як трудівник вертається додому, а будяки стають злими і вітер дме з Росії. Як надходить вересень.

Тоді де-не-де побачиш чабана, що стоїть спиною до півночі, і до

пізна пасе свою отару. Він стоїть нерухомо, схилившись на ціпок, і вітер хитає його, мов дерев'яного.

Навколо нього, скільки око сягне, будяки й будяки. Густі й волохаті, вони неначе вівці з крицевою вовною. Скрізь колочки та сім'я. Сім'я-ж сиплеться на землю, а з нього ростуть будяки та й будяки.

Вони хитаються, як і чабан: як-раз у їхній суцільній масі найбільше скаженіє московський вітер, а степ слухає, олив'яне небо тяжить над землею, і сполохані птахи летять у вирій.

Отак із тиждень... Дме і дме... Будяки опираються, згинаючись на всі боки, з голівкою на короткім стеблі, завтовшки з мизинець. Вони ще змагаються трохи.

Але чабанові вже не сила! Він клене бога за невдячність і повертається.

Ми кажемо тоді: чіпене!¹⁾ Отакий степ!

Але яка в цьому краса!

Пориваючись на своєму баскому коні вперед, к р и в а ч штурмує будякове царство, потрясає небом і землею, мішає хмари з пилом, нищить птахів,—і от рушило будяччя! Рушило, щоб сіяти своє гидотне сім'я...

Маленьке стебельце одразу-ж ламається при корені. Колючі кульки котяться тисячами й тисячами... Це—великий похід будяків, «що не знати звідки беруться й де діваються», як кажуть старі люди, поглядаючи в вікно.

Вони не рушають разом. Де-які з них од першого скаженого подиху тікають справжньою лавою сивих овець. Інші намагаються триматись, але перші підхоплюють їх і незграбною кавалькадою мчать далі. Вони змішуються й ледве котяться безладним сніговим клубком, аж поки к р и в а ч своїм скаженим подихом не розітре його в порошок, не підійме в повітря, щоб кружляти в диявольському танку й знову котити вперед.

Тоді саме треба бачити степ. Здається, він вигинається й щулиться, радіючи, що ціла армія будяків скажено кружляє на його спині. А к р и в а ч гнівно сурмить. Часом він стихає, щоб подивитись на трьох-чотирьох будяків, що мчать у чвал, як гарні товариші, напередими й любостовхаючись, але швидко вони знову вишиковуються й ідуть пліч-о-пліч.

Коли-ж усе вщухне, лишаються будяки-одинаки. Їх найбільше люблять, їх найбільше чекають діти. Чи то їхнє стебло ще не досить висохло, щоб зламатися на початку, чи то нещасний випадок раптом заніс їх у якусь балку, чи то, нарешті, через те, що вони в своєму розгоні спинялися по дорозі,—але вони спізнилися, невдахи. І вони проходять самотні, кружляючи, мов смішні маленькі виродки. Небо й цілий степ дивляться на них: вони—одинаки, їх найбільше люблять діти.

¹⁾ Ні душі живої.

Потім усе життя раптом спинається... Широкі простори вицищені, мов плити княжого двору.

Тоді степ одягає своє біле хутро й лягає спати на півроку.

А будяки?

Їхня історія точиться далі...

Історія ця майже неймовірна, бо стосується вона нашої румунської землі. Проте, мушу почати з початку...

Дарма, що я був балтарець ¹⁾ з Латені над річкою Борчею, дочкою Дунаєвою, що з своїм батьком мірялись важитись, проте я не природжений яломичанин. Батьки мої, обоє ольтени, вбогі, як Іов, пустились у широкий світ, коли мені щойно на другу весну повернуло. Що-ж іще вам сказати? Після довгої блуканини по двадцяти департаментах вони осіли врешті з своїми манатками та зі мною, тоді малісіньким ще хлоп'ям, в оцьому сільці, при березі Борчі.

Хоч як це виглядає дивно, а так воно і є. Мої батьки були не з тих, кого, мов ту худобу до різниць, можна гнати до важкої праці, а надто мій батько, з вигляду неначе приголомшений, який так своєю флейтою захоплювався, що часом з голоду над нею млів. А в Латені в нас хоч риба була, ось тутечки, на похваті. Вона сама, мовляв, стрибала в казанок. Сами подумайте.

На весні й в-осени Борча заливала жовтавими хвилями сотні гектарів пару; і в цьому безмежному водяному лоні розплоджувалося такого щук, маленьких коропів та карасів, що навіть коти виходили до калюж по поживу. Тоді саме й починалися лови казанами ²⁾. Справжня манна небесна! Чоловіки, жінки, дітвора, заголивши до стегон ноги й обмотавши шиї торбинами, розсипалися, як стрільці, і помалесеньку посувалися вперед у заляте поле, кожне з своїм старим, геть чисто дірявим казаном у руках. Вода ніколи не сягала вище колін. Тьопаючи отак по воді, ми чули, як черкалася об наші ноги риба, та це була сама мілка, а нам хотілося тільки здоровенної. Така риба, як усім було відомо, любить пощипувати різні рослини, яких верхівки звичайно стирчать поверх води. От на цю траву ми й зоріли, причаївшись. А скоро, було, побачиш, що вона ворухиться,—бух, казаном зверху! Чути було, як б'ється об боки його риба. Тоді лишалось тільки схопити її рукою та кинути собі в торбину. Треба було надто неспритним бути, щоб ще й на цьому схибити.

А втім батько мій, дітворі на превелику втіху, раз-по-раз давав маху. Його дражнили, з нього глузували. Та йому було байдуже. Він

¹⁾ З багнистого краю. Авт. прим.

²⁾ Велика залізна посудина з двома дужками, що в ній румунські селяни парять білизну. Авт. прим.

усе кидався собі з казаном до всякої трави, що тільки коло себе побачив, чи то ворушилась вона, чи стояла спокійно. Половивши так із годину, всі верталися додому з повними торбами риби. Батько жадної рибини не приносив. Отаке бачучи, добра мамука ¹⁾ пораяла йому доглядати хати, солити рибу, куховарити, прати білизну та грати на своєю флейту.

Це мене ображало до сліз: чоловік-бо не порається коло прання та коло печи! Але батько мій не мав нічого чоловічого: це була справжня граційна жінка, з великими чорними вусами та глибокими млосними очима, що не підводились від флейти, з якої під його вузлуватими пальцями лунали в далечінь ніжні мелодії, що на них тихими ночами озивалась десь собача гавкотня. Зате, коли він брався варити борщ чи плакцію ²⁾, або прав білизну, в нього могли-б повчитись найкращі господині Та-ба! З нього й тут кепкували, бо чоловікові, мовляв, не личить поратись біля жіночих справ.

Тоді я ладен був-би битися з цілим нашим сільцем; бо мій бідолашний батько ніколи з ними не лаявся й кривду цю терпів стоїчно. Трохи скрививши в посмішку вуста, він ішов було до Борчі, довгов'язий, у своїй гостроверхій, завжди на потилицю насунутій, шапці, в пошарпаних, завжди кепсько підв'язаних штанах, в опінчах ³⁾, що човгали по землі, з своїм чудесним кавалем ⁴⁾, що незабаром гучно мстився за нього над цим нужденним сумно-чарівним життям.

Иноді я теж за ним ішов... Часом навіть крадькома, бо він любив бути самотою. В теплій вечірній імлі, повитій тишею та духом твани, я десь догадувався, що він сидить на стовбурі виворотня-верби. І після якоїсь жалісної мелодії, що аж груди спирала, я чув його сумирний, певний голос, що тихенько наспівував нашу незабутню пісеньку Ольтщини:

Зелений лист аврамаса,
Іля, іля, ля!
Ольтени вибрались косити,
Ольтенки вдома zostалися
Та й гуляти в шинки пішли. ⁵⁾

Ольтени, справді, завжди вибираються кудись «косити» або на иншу якусь роботу, а ольтенки, зоставшись «гуляти, в шинки йдуть» (хоч це й не зовсім так), та батько мій так не робив: ідучи на роботу, брав із собою і свою ольтенку, і скарб їхній—мене. Тому мати його дуже, дуже любила. Так вона й казала мені, коли ми ловили вдох із

¹⁾ Мамця.

²⁾ Рибна страва, яку готують по-грецькому.

³⁾ Взуття на взір постолів або сандалів.

⁴⁾ Довга чабанська сопілка.

⁵⁾ Мішель Вульпеско. Див. його видатний твір: „Les coutumes Roumaines Périodiques“. В-цтво Еміль Ляроз. Авт. прим.

нею рибу, а я, побачивши її опухлі жили, питаю, нащо це вона приділяє батькові легку роботу:

— Бо люблю його, хлопчику... Таким уже бог створив його та дав мені за чоловіка. Не його це, бідолахи, причина.

Отак ми й жили в Латені.

Мені було тоді дев'ять років. Раз-у-раз, чи то в повідь, коли коропи аж стукали нам у двері, чи то в іншій якійсь порі, коли по них треба було йти до Борчі, я ходив по рибу разом з матір'ю, що ніколи не виказувала своєї втоми.

Тепер ми ловили вже не казанами, а різними сітками, а іноді, гуртом з іншими рибалками, навіть і неводом.

Треба було тільки побачити цю жінку на вловах, щоб зрозуміти, що таке ольтенка, яка свого чоловіка любить. А надто, коли вона закидала сітку—по плечі руки заголені, спідниця високо підтикана, волосся басмою¹⁾ міцно пов'язане, а очі, рот та ніздрі так і впивалися в безмежні плавні, так ніби вона всю рибу з Борчі витягти збиралась.

— Помагай-бі, бабо!—гукали рибалки, дивлячись на її порання.

Навіть потрапивши в скруту, ми так собі думали, що на світі цим не варто надсаджуватись; працею нічого не доб'єшся.

Поки ми ловили рибу—бо я теж брав у цьому участь—батько вдома солив та й солив, рук не покладаючи, накладал діжки, сушив посолону вже до міри рибу і потім того сортував її на продаж.

На продаж... Крий вас боже од такої торгівлі! П'ятдесят франків за сто кіло просолу, проданого хижим крамарям гуртом, на місці! Та ще було раділи, що спекались врешті риби, бо вже й ради собі не давали, де її далі ховати, нам місця через неї не було, або й гнити починала та повітря навкруги труїла, а ми й так було вдосталь натупкаємось по її тельбухах підчас соління. Так: п'ятдесят франків за сто кіло! Виходить, працювали на саму лишень державу, в якій купували тонни соли²⁾. Але ми так навіть на якусь одержинку й маїсове борошно розжитись не могли. Та ще скільки попсованої риби доводилось викидати в Борчу, звідки так завзято і з такими надіями на краще життя витягала її свого часу моя мати!

Ні, далєбі, правду казало народнє прислів'я:

Багатий край, та кепський лад:

Ото так проклятий уряд!

Так воно й було: оцю багату країну з кепським ладом і з кепською владою моя мати знала так само, як і кожний румунський селянин.

¹⁾ Хустка.

²⁾ У Румунії запроваджено державну сільну монополію, через те й ціну на сіль визначає держава. Авт. прим.

Довгі роки мандрувала вона з краю в край Волощини і не раз траплялося бачити їй на власні очі, як мізерно животів той люд, що в далечині від річки, а грошей не маючи на м'ясо, живився самою мамалигою та городиною¹⁾. Тим часом, як на сотні кілометрів уздовж Дунаю з його відногами та допливами, лежали, псувалися й ставали непожиточні мільйони кіло риби. Та як-же перевезти цю манну небесну, коли трьом чвертям країни досі бракує шляхів так само, як бракувало їх і перед тисячею років?

Отоді їй спала одна думка, яку вона взялася здійснювати, нічого нам про те не сказавши, а саме—почала додержувати суворої ощадности, годуючи нас рибою, самісінькою рибою, хіба-що трохи полетни²⁾ зрідка, а ще рідше—кусень хліба, і отак за один рік приощадила собі сотню франків, на які й спромоглась купити з okazji шкапу й чотирьохколісний візок, що обоє хиталися, мало не падаючи.

— Ось що, — сказала вона батькові, — ви з хлопчиком поїдете оцим-о продавати по селах просіл...

— Оцим-о?!—зідхнув, збліднувши, батько.—Оцим-о їхати степом?! Він змірив поглядом голокосну конячину й розхитану гарбу.

— А ти, хлопче, хочеш зі мною їхати?—спитав він.

Що за питання! Не то що хтів, аж нестямився!

Побачити степ, цю мрію кожної дитини, цю «нічию землю»! А особливо й собі нарешті попоганятись за будяками, що про них товариші розказували мені дива, попоганятись разом з цілою землею, що немов біжить кудись, зрушена вітром!

— Чом-би й не спробувати?—поважно заявив я, тамуючи в собі радість.—Чим же ми важимо?

— Отакої! Насамперед конем; потім візком, а врешті й самими собою! Степ-же нас поглине!

Нас поглине степ! Почувши це, я аж здригнувся. Та цього-ж я й прагнув!

На світанку другого дня, взявши з собою всі потрібні нам мізерні припаси, ми рушили в дорогу. Наша добра мамука заплакала, знесилена, неначе на страту нас виряджаючи, пішки проводила нас аж до степу, далеко за той національний шлях з Браїлова на Калараш, що, немов не діймаючи віри пустелі, весь час тулиться до берегів Борчі. Там вона поцілувала нас з обличчям, геть слізьми умитим, геть покарбованим уже зморшками, дарма, що на тридцять п'ятий їй тільки повернуло. Вона погладила й конячину, яку побачити їй не судилося вже, і

²⁾ За підрахунком видатного румунського критика та соціолога, небіжчика Дорожану-Геря, вартість харчування нашого селянина виносила перед війною 35 сантимів на день. Див. *Né o i o b a g i a* Авт. прим.

³⁾ Місиге з маїсового борошна.

колесо у візка похитала, та воно стійким себе не показало. Візка їй теж побачити не судилося.

У молочній млі сірого ранку наші чорні силуети розпливалися на тлі близької до нас пустелі, а вгорі, у дощливому літньому небі, крякало вороння. Тримаючи шапку в руці, батько схопив мотузкові віжки і перехрестився:

— Щасти нам боже!

— Щасти вам боже!

І нас поглинув степ. Та трохи далі батько став йому в опір, хоч, правда, тільки жалісними переливами своєї сопілки та співом:

Ольтени вибрались...

Отак покинули ми бідну матір, якої вже ніколи не судилося нам побачити.

Триста кіло риби, накладеної в задок візка, почеплена на будку вага, мішок з маїсовим борошном, чаун¹⁾ варити поленту, таган, повна торбина цибулі, дві ковдри, мішечок на гроші, що ми мали торгувати, та про всяк випадок здоровенна кияка—оце й усе було наше майно.

Ми йшли пішки, загубившись, як у морі, між небом та землею. За нами, кахикаючи, чвалала коняка.

— Коли-б ти не захтів їхати зі мною, я-б не поїхав,—ні, ані в світі...

Цих перших слів, з якими несподівано, серед безлюдного степу, вдався до мене батько, я не забуду до віку. Вони не дають мені з того часу спокою, не даватимуть і через усе моє життя. Відповідальність за цю небезпечну подоріж, виходить, лягала на мене, чотирнадцятирічного хлопчика.

Коли-б я не захтів... Але-ж чи міг я не захтіти?

Нічого не відповівши батькові,—а втім, він сказав це без жадного наміру, аби щось сказати,—я відійшов за візок, звідки побачив по-під ним старі, пелехаті копита конячки, що, насилу здіймаючись та спускаючись, пірнали в піскувату землю, а також почеплене під візком відерце з коломаззю, що хиталося між осей. Це впало мені в око на одну лишень мить, бо зразу-ж зачарувало мене сонце, що оце враз з'явилося й кинуло на нашу пустелю сніп сліпучого проміння. Безліч похмурих будяків заблищали синясто-червоними діамантами, і я торкався до них пальцем, я знімав їх кінчиком язика, а батько з візком тимчасом поволі сунулись на захід. Польові миші, тхори й ласочки, що їх навкруги було не менше, як і коників, з переляку тікали від мене геть, і я пошкодував був, що ми не взяли з собою нашого собаку. Він залюбки жи-

¹⁾ Чавунний казанок.

вився-б оцими звірятками, так-бо остогидло йому, як і хазяям його, харчуватися самою лише рибою. Крім того, він був-би мені за доброго товариша, як ото батькові його флейта. Та мати порадила нам не обтяжати себе отою пащею, з якої аж слина котилася, коли ми було їли мамалигу, тим паче батько сам спав сторожко, а в степу не було ні живої душі, злочинців-же й поготів.

Проте, як не ставало мені нашого Урсу! Я був жадібний на пустелю, на довгі мандрівки, але в доброму товаристві. Усі ці роки, прикутий до рибних лов, я тільки безсило стежив, тільки присутній був при тому, як погожими вересневими днями рушали в степ мої товариші, як гасали вони там разом з кривачем та будяками. Де вони поділись? Що з ними сталося? Що побачили вони там? Де-хто з них так і не вернувся вже додому. Переказували, що отой «десь загубився». А отого, мовляв, занесло до якогось заможного родича, що й узяв його собі в приими. Яким це робом? Як-то так «загубився», як-то так «став за приймака»? Тим-то я зразу й згодився їхати з батьком. Я був високий, дужий на ноги. Я й собі хтів поганятися з вітром та будяками й десь загубитися чи стати за приймака, аби лишень податися геть, втекти, спекатись тієї води, що від неї мені ноги зогнивали. Тих риб'ячих куп, з яких не було жадного зиску.

Тепер будяки були ось тут, коло ніг моїх, гожі, як великі букшани, незліченні, як зорі, м'ясисті, набряклі від соку, але нерухомі. Вони не ворушились, мовчали, бо було це на початку серпня. Чи бігатиму я з ними через місяць? Чи дізнаюся їхніх шляхів, їхнього останнього при-становища? Я знав, що кінець-кінцем вони, здебільшого, згорять, лускаючи десь у собі¹⁾. Але решта? Оті, що «призводять до пригод»? Які краї відкривають вони перед дитячими очима? Як можуть вони змінити де-кому долю?

О, як кортіло мені поговорити про це з кимось, хто-б розповів мені хай нісенітниці, хто-б хай брехав мені, але підживив-би трохи мої мрії, додав-би мені духу! Ці будяки були для мене мрія і відвага, заклик змінити те, що є, на те, що може бути, хоч-би й на гірше, бо нема нічого гіршого за гниття для тих, хто любить цілу землю.

А оцей, мовляв, безкрай степ і здавався нашим дитячим очам «цілою землею». Він був пустельний, неродючий, небезпечний—це знали всі, а проте, як-раз із тим будяччям подавшись, Матвій, син незаможного дядька Броштяну, не повернувся вже і став одним із найбільших залізняків у Букарешті.

Мушу, проте, сказати, що я зовсім не мріяв дійти якогось високого становища. Я просто мріяв собі, та й годі. Я був обурений на ту смер-

¹⁾ Огрівальна грубка.

дючи рибу, на ту застиглість мутьких багновищ і на своїх батьків, що, здавалось, хотіли в спадщину мені віддати свою нужденну долю. Сумнішої долі я не знав, хоч пригадував і мандрівних продавців гасу, в яких і хліб відгонить їхнім крамом; та вони-ж їли його хоч що-дня, ми-ж куштували його тільки раз на місяць. А батьки мої, висідаючи на беріг Борчі, ще й раділи, довідавшись, як рибно в цьому краю.

— Тут хоч риба є!—раз-по-раз кричали вони.

Та й справді, її було тут стільки, що вона, кінець-кінцем, вигнала оце батька зі мною, а ще згодом і матір мою з світу звела.

Вже цілий тиждень не бачили ми живої душі, аж ось, коли виїхали на маркулештський шлях, що перетинає степ навпростець, батько сказав мені:

— Не можна далі їхати з усією нашою рибою... Треба нам спекатись якоїсь частини...

— Як-то? Викинути її?

— Ні, але мало не так... Цим шляхом їздить багато люду: спробуємо продати щось селянам, що їхатимуть порати маїс; по десять франків за сто кіло, це було-б не погано.

Я згадував розрахунки моєї матери:

— Ви продасте по сорок-п'ятдесят сантимів за кіло; отже, коли приїдете після першої подорожі, то повернете гроші, витрачені на коня й візок, та ще матимете трохи зиску.

Дивлячись на погаслі очі нашої конячини і на страшне витягнуте обличчя свого батька, я вже тепер міг сказати, що саме маємо ми «повернути» цією першою і останньою подорожжю. Візок теж не відставав: ще кілька день канікул¹⁾—і від нього залишиться тільки купа дерева та заліза. Останні два дні колеса трималися на ньому тільки через те, що ми лагодили їх що-сто кроків, а коняка, спіткнувшись, падала вже на землю. Її зводили на ноги, підважуючи за хвіст. Від такої мандрівки степом батько ставав мовчущий, і це що-дня більше лякало мене, бо стояли мені в пам'яті слова, що сказав він у день від'їзду.

Мені хотілось десь зникнути, десь утекти, поки живий і цілий. Лиховісна була ця батьківська мовчазність, як степова німота, яку тільки порушували своїм клекотом орлани та голошіі яструби, що повикопували собі гнізда в безкінечному пасмі горбів, що бовваніють ген-ген аж поки світу. Побачивши над головою цих хижих птахів, я ні на крок уже не відступався від батька. Я не боявся яструбів, цих боягузів, що вдовольняються падлом, викинутим десь за вигін, але на мене великого

¹⁾ Найгарячіша доба літа, коли зоря Сіріус сходить і заходить разом з сонцем (22 липня—23 серпня).

страху нагнали орлани, що, як я чув, нападали бува й на отари і в кігтях виносили з них ягняток.

Цей страх не був, проте, мені зовсім неприємний. Поруч якогось веселого та озброєного рушницею товариша, я навіть почував-би в собі гайдуцьку ¹⁾ душу, мріяв-би про небезпеку та різне героїство. Але, боже мій, як-же тоскно ставати до бою із степом,—де все таке непевне, де треба стільки відваги,—коли поруч вас знівичена життям людина!

Ідучи слідком за батьком безмежним простором, оповитим чарівними казками, я раз-у-раз питав себе, що він за людина, коли нічим, крім своєї флейти, не цікавиться? Я не бачив ніколи, щоб він поцілував коли матір, та й мене, відколи ми приїхали до Латені, пестив дуже рідко. Отже, я знав про нього не більше, як і про нашого коня, а може й менше ще.

В отакому сумному товаристві й зважився я, чотирнадцятирічним хлопцем, «погайдукувати» в цьому царстві будяків, що «призводять до пригод».

Був південь, коли ми зупинились на маркулештському шляху. Розпряжений кінь пошкандибав попастись, але надто знеможений спрагою, враз гепнувся об землю і вже не поворухнувся. Ми спробували підвести його на ноги, щоб дотягти до колодязя, якого журавель майорів ген край шляху, та на цьому не пощастило і ми мусіли сами по воду сходити, щоб напоїти коня на місці. Після того ми, як звичайно, поснідали в холодку під візком смачною мамалигою та незмінною, страшенно перепорченою сарамурою ²⁾.

Раз-у-раз підчас сніданку батько пильно вдивлявся в обрій, сподіваючись наглядіти там селянського воза. І, справді, коли ми кінчали вже їсти, з'явився якийсь гарний віз, що швидко біг до нас, хмарою збиваючи за собою куряву. Його маточини дзенькали, мов якісь дзвінки. Пара міцних, сьоганих коней у багатій запрязі, вистрибом мчали цього воза.

Це був якийсь захожий циган, один з тих стельмахів-ковалів, що посіли кращу, родючу землю, яку їм і порають отакі кояни, як ми.

— Го, го, го-о!—крикнув він, спинившись із чванькуватістю мєн-джуна, поводючи очима, яким надавав при цьому лютото виразу, й вищиряючи всі свої білі, як молоко, зуби.

Побачивши це зухвало-задириле обличчя, батько скромно похилив голову.

¹⁾ Гайдуками на Балканах звалися всі ті, хто повставав на турецьку неволю й мстився над нею грабунками та вбивством. Ця своєрідна гайдамаччина оспівана в південно-слов'янському епосі; її романтика стала темою і Панаїту Істраті в найкращих його творах—„Дядько Янгол“ (Onclе Anghel), „Спомини гайдуків“ (Présentation des Haidoucs), і инш.

²⁾ Смажена риба, трохи змочена у воді й присипана сіллю та перцем.

— Добридень, румуни!—гукнув циган. — Що це ви там продаєте? Кавуни?

— Ні, просіл.

— Який такий просіл?

— А коропи...

— А в них нема часом черви, в твоїх коропах?

— Якщо в них черва, то ви їх не купите...

— Це залежить од ціни. Чом-би мені їх і не купити? Хіба я їстиму їх?! Ото!

По тім слові він зліз з свого воза, прив'язав віжки до колеса і почав нишпорити в нашому візку. Він перевертав рибу на всі боки, зазирає в розпірки на ній, пхав туди свого носа, кусав навіть, і врешті заявив:

— В твоїх коропах поки ще немає черви, але довго їх так не збережеш. Скільки їх у тебе?

— Триста кіло.

— А що правиш?

— Десять франків за п'ятдесят кіло, аби збутися їх.

— А якби що я взяв половину риби? Віддаси її мені дешевше?

— Ані на су менше,—розчаровано відповів батько.

— От, який-же ти дурний коян!—скрикнув тоді циган, надимаючи свої вцяцьковані різною сухозлотицею груди,—та де-ж продати тобі свою рибу з отакою гарбою та оцією дохлою шкапою?

І він штовхнув ногою в спину коневі, що все лежав ще на землі. Вкрай ображений цим, батько зціпив зуби, стиснув у руці кияку і сікнувся був до цигана, що аж оступився перед ним до свого воза:

— Чого б'єш мого коня, пика ти чорномаза! Хіба я просив тебе купляти в мене рибу? Я-ж тебе привітав тільки. Ось як заїду я зараз тобі в макітру цією ломакою...

А циган увесь зблід та й назад.

— Авжеж! Твоя правда, дядьку; та я теж не був-би циганом, коли-б був інший: лиха звичка робити завжди щось зле! Гаразд, давай мені свою рибу і підійди, я почастию тебе шклянкою цуйки¹⁾. А потім зважимо по твоїй ціні півтораєста кіло коропів.

Батько на мить був повагався, потім вихилив таки шклянку, та ще й не одну навіть. Перепало де-що й мені. Після того ми одважили доброю вагою п'ятнадцять разів по десять кіло риби. Коли батько заховав уже в свій капшук тридцять франків, вони випили ще раз і попрощались досить сердечно.

І полегчений від ваги візок над вечір рушив степом у невідому путь. Недалеко ми заїхали... На одну пошту²⁾... Ввесь час за сонцем. Але

¹⁾ Сливовиця.

²⁾ Близько 10 кілометрів.

й на це нам треба було більше, як два дні, бо кінь та візок наш зовсім попсувались. Аж ось вони водночас повалилися отак, сами собою, бо надто вже були знеможені.

Візок одразу збувся трьох коліс, що геть чисто розтрошилися, й як перекинувся, то й будка розбилась. Кінь іздох, коли сонце стало надвечори, обливаючи золотом пустелю, наші руїни, і наші засмучені лица. Бідна тварина сконала без ніякої муки, мабуть, ще й щаслива була, що цей світ покидає. Дивлячись на її мертве тіло, батько скинув качулю¹⁾ й сказав:

— Богом свідчуся, що не винен я в його муках... Я бігав на три постріли по воду для нього; трави йому не бракувало; а батога в мене й не було навіть. Отже, коли він іздох, мовляв на руках у мене, то, хай бог мені подарує, не я тут причиною.

Він перехрестився і впав навколішки, обличчям до сходу, звідки вийшов він без жадної надії.

Ми заночували біля мертвого коня і, поки не заснули, довго лежали мовчки, роздивляючись в небі зорі та прислухаючись до веселого сюрчання цвіркунів, що аж краяло нам серце. Другого дня, ще до схід сонця, біля нас з страшенним криканням метушилось уже вороння. Ми мерщій покинули йому і падлю, і решту нашого майна. Батько зварив на дорогу велику мамалигу, накидав риби в чавун і примостив собі в торбину майже порожнього мішка на маїсове борошно і боту²⁾ на воду. Я взяв ковдри й таган.

Вирушуючи в дорогу, батько сказав, як і тоді, в Латені:

— Щасти нам боже.

Та не було вже матери, щоб відповісти йому, і він не грав уже на свій каваль.

Того-ж таки дня, під полудень, коли ми вибились на Караласький шлях, розібрався великий південно-східний вітер.

— Ось і балтарець!³⁾—скрикнув батько. Це вже віщун кривача: кінець літу. Тепер незабаром уже, як охота тобі, ти можеш поганятися за будяками.

І, побачивши, як вбирають вони мої очі, додав:

— Проте, я знаю, що саме вони й штовхнули тебе в пащу цього степу... Та лихо вже скоїлось; то ми й удвох може за ним поганяємось!

— Ми вертаємось до Латені?—спитав його я.

— Перше ми підемо до Каларашу; це департаментське місто, про яке ще співають:

¹⁾ Селянська смушева гостроверха шапка.

²⁾ Невеличке дерев'яне барильце.

³⁾ Південний вітер.

Гайда, крамарчуку наш,
На базар у Калараш.

Молодець батько, йому трохи вияснилось уже обличчя! Я жваво поцілував йому руку, а він погладив мене по щоках:

— Забудьмо лихо, хлопче!.. Бо тут, на землі, ми тільки покутуємо свої гріхи: таке вже життя... Та в бога це не забудеться!

Два дні ще йшли ми гарним, нарешті, шляхом, поки дісталися до Каларашу, де Борча плутається з Дунаєм, а потім відходить у бік і біжить півтораєста кілометрів до Герзови, де знов вертається до своєї коліски. Тут, у Калараші, я вперше побачив, що таке місто, з брукованими шляхами, з будинками, що стоять один поперх одного, з силою людей, що штовхаються, мов на ярмарку. Постерігши, що по багатих подвір'ях накопичено цілі гори поколотих на великі поліна букових та вербових днів, батько купив собі пилку та сокиру, змайстрував кобильницю, і от ми почали блукати коло цих дворів, гукаючи: «Теторі! Теторі!»¹⁾.

Нас охоче закликали, і ми працювали по всякій ціні, завсігди гуртом. Батько загинав ціну вдвічі, бо багатії торгуються, мовляв, як цигани,—але, кінець-кінцем, таки погоджувався. Отож, від світанку до самої ночі, мого батька аж піт зливав. Впрівав і я, бо допомагав йому, скільки ставало мені снаги. Отак ми почали заробляти пересічно коло десяти ф'ранків на день, а це було для нас чимсь нечуваним.

— Це й треба так, хлопче,—казав батько,—адже-ж ми мусимо повернути додому ту сотню ф'ранків, що лежить тепер серед степу, бо инакше твоя мати з туги помре.

Отже я бадьоро брався до пилки, та їв собі хліб із сиром. Хліб! О, як я радів, що врешті спромігся його їсти! Справжній пундик проти нашої незмінної риби в Латені.

Ввечері, вкрай знеможені, ми ласували смачним сармале²⁾ в заїзді на хлібному ринку, де хазяйка, що знала моїх батьків, дозволила нам задушно спати десь у кутку в клуні. Проте, батько що-дня брав у неї за гроші літр вина, щоб не здаватись скупердяєм. Так тривало через цілосінський тиждень. Ще-б один—а роботу на нього ми вже мали—і ми спромоглись-би рушити до Латені й повернути матері гроші. А тут, до речі, нагодилось ще чимало коян з возами, що пропонували завезти нас за Фетешті.

Вони, справді, завезли нас туди. Ми рушили в путь, не розпочавши навіть другого робочого тижня,—але не за тим, щоб вернутися до мамці, бо її не було вже на світі.

(Далі буде).

Панайт Істраті.

З французького переклав
В. Козловський.

¹⁾ Пилати дрова.

²⁾ Начинена капуста.

Ще на долівці...

Ще на долівці лишилися кроки
гостей,

голосів черепки;
ще до вікна припадає широке,
чорне подвір'я, сніжок, супокій.
В сірих пустелях кімнати,
у вирі
знайомих річей—

зимно їй.

Дихати тяжко,
тяжко повірити
навіть звичайній думці своїй.

Сукню смикне,
цигарку запалить,—
плине димок у прийдешній день.

—Невже не можна, щоб довше спали
де-кілька тисяч людей?

Нудно їй від порожніх шклянок
від фотографій,

пляшок.

Зимно в кімнаті.

За вікном ранок
і каламутний сніжок.

В. Ковалевський.

Режисер Олександр Довженко.

(Нарис).

Курява ставала позад автомобіля.

— Кому потрібна оця скромність: не дай боже відзначити заслуги і талант людини, яка ще не вмерла? Ні, ти перше вмири з розпучкою в серці, перекрутись у землі від болю тричі, а потім вже тебе відзначимо, кинемо мідяків твоїй родині й подзвонимо сріблом і навіть золотом услід твоїй тіні над могилою.

Я мовчав.

— Якийсь майстер аж давиться від самовпевненості й власного «веліччя». Він брудними завулками кружляє вже майже до царства небесного. А ми соромимось його лаяти, боїмося його за руку притримати—як-же, ми люди тактовні, етичні, культурні.

Я мовчав уперто.

— Нащо чоловікові мідяки після смерті, і навіть срібло і золото? І як тоскно дзвенять гроші по труні. Я ніколи їх не хотів-би чути.

Ми виїхали вже з Києва і простували на Китаєво. Липневий день тільки-но розгорався, як безумний. Пил за нами підносився, як темне борошно, і помалу розтікався вгорі в повітрі, розтаючи й сідаючи. Ми їхали до Довженка, що знімав у Китаєві початок картини «Звенигора».

Довго мовчали, кружляючи по передмістю. Автомобіль хурчав, шарпав. Здавалося, що він натомився дуже і зараз лусне.

— Людей, Василю Григоровичу, поділено на ґатунки. Ми належимо до найромантичнішого. Нас заїдає температура: холодно—ми в просі на печі гріємось, а потепліє—одігріємось і пісні виводимо. А... власне, про що ми хотіли балакати?

Василь Григорович дістав з кешені цигарку, запалив її, ховаючись од вітру, і подивився обабіч. Стояли жита рідкі, і на вузьких смугах ніде й собаці заховатись. Тепле повітря пекло в обличчя.

— Коли я бачу талановитий чорнозем—і росте на ньому буйне жито—я хочу ще більшого. Відберіть у цього багатія якихось річовин, додайте інших—і гай-гай—заховайся, американче, з своїми конкурсами. Бронзою дзвеніли-б і зеленіли царини. Проте, я хотів про Сашка, вибачте—про Довженка. Він такий напористий у роботі, що голову може

свою закрутити. А люди навкруги нього падатимуть, як мухи. Мені його шкода, слово честі, шкода.

— Тому, що замориться і впаде?

— Цього не буде. Він ще не одному рога зламає буквально й алегорично. Та немає йому підтримки. Працює він, як у пустелі. Отак стоїть чоловік, підіймає важке й величезне каміння і несе його прич з дороги, а ми ляскаємо його по плечах і, не допомагаючи, кажемо: «Маладець, старайся».

— Не всі-ж так із ним.

— Ті, що треба—всі. А він-же не Ейзенштейн—цей майстер реклами й американець у справі «делання преси». Він просто Довженко—буйний талант у кіно й скромний чоловік в особистім житті, що собі «сприяючої атмосфери» аж ніяк не створить.

— Я все розумію, Василю Григоровичу. Ви хочете, щоб навкруги Довженка зняти громадську думку, оточити роботу цього режисера нашою увагою і чекати результатів, що на вашу думку будуть, як урожай у чорноземі через інтенсивне господарювання?

— Не зовсім так що-до першої частини вашої фрази, але висновки ви зробили правильні. Ця людина глибоко оре: треба йому піднімати чересло час-від-часу і щоб леміш не так глибоко зарізався в землю. Зразу цілини не обробиш. Хай залишає сили ще на одну оранку. Поле-ж таке велике й тверде.

Ми вдвох посміялися з такого порівняння. І нам чулося, як шумить отакий плуг, перерізаючи полинь і ковилу і кладучи полицею довгу скибу. Я поспішив продовжити розмову.

— Дозвольте мені розшифрувати ваші алегорії. (В. Г. згодився). Ви хочете, щоб створити отакий гурток людей, що боліли-б за українське кіно і зокрема за Довженка. Щоб позмивати з нашого кіна отих бездарних і злочинних піявок, що ссуть нас і гальмують розвиток культури.

В. Г. мовчить, попихкуючи цигаркою, мовчу хвилинку й я. Він проти гостроти виразів. Я починаю тоді говорити його мовою.

— До кобилячого табуна потрапить за родонаачальника, через брак жеребців, вісюк. (Уявм собі, що кобили не битимуть його копитами). Що-ж буде згодом? Напів-віслячий рід. А коли десь прибіється кілька ослиць по дорозі—то і цілком табун виродиться на ослів, буде миршавіти, дурнішати і, зрештою, дзвінке іржання табуна перейде на осляче панічне схлипування і зойки.

Порівняння досить невідале, але ми обоє знову сміємося з нього.

— Я розумію,—каже В. Г.,—вісюки в розумінні мистецтва. Це ті хахли, що й досі розуміють мистецтво кіна, як виявника тої дурної тра-

диції пишно вдягнених довговусих козаків у шовкові й оксамиті, що махають красиво шаблями та булавами, красивих і нереально дурних. Це ті росіяни, що, кохаючись на фільмах типу «Ночи последней лобзание страстное», потрапляють поганим смакам хахлів, про яких до речі тяжко сказати, де вони беруться.

Несподівано шофер запускає вгору довжелезний речитатив, і він довго ще висить у повітрі, доки ми з В. Г. віддаляємось від автомобіля по дорозі на Китаєво: луснула ресора.

Ми йдемо з насолодою. Я спостеріг, що всі степовики люблять ходити. Їсти не дай, а дозволь пройтися під небом, яке свою весняну прозорість поволі змінює на сліпучий загар літа. Василь Григорович—це архітект, професор Кричевський, що працює з Довженком за консултанта й художника.

— От ми й пішли,—кажу я.—Вам не здається, що йти нам іще верстов чотири, коли не дожене нас автомобіль?

— Хай і не доганяє,—відповідає В. Г.,—я звик більше ходити за своє життя.

Я з повагою мовчу. Ми обминаємо якихось старців-сліпців, що, почувши нашу розмову, роблять професійний вираз обличчя і згинають жалібно спини—вони були випросталися на самоті і йшли собі гордо степом, як люди.

— Віслюків у мистецтві,—починає В. Г., і я зі здивуванням констатую, що він продовжує почату думку,—за всіх часів не бракувало. І раз скільки вашого брата словонасильників розвелось на всім світі. (Ви, дядю, не ображайтесь,—додано було в дужках). І нашого брата, художників, теж немала копа. Але що псує графоман? Папір та час у редактора. Що псує наш брат? Папір—знову таки—або полотно та фарби. І все.

Я уявляю собі осяче копито в кіномистецтві. Воно займає цілий горизонт.

— У нас в кіні обсяг псування значно більший. Від 20 до 100 тисяч грішми, плюс дискредитація української культури, плюс поганий вплив на організацію, на смаки робітничо-селянського глядача—кількох мільйонів людей. Не викидати-ж картину, на яку витрачено стільки коштів.

— А хто-ж має визначати придатність тої чи тої людини до кіномистецтва? Це штука тонка.

— Ви прекрасно сами розумієте, хто. Ось його титул: «Українська Радянська Громадськість».

Ми обоє замислюємось над межами й текучістю цього визначення. Про це вже між нами говорено багато разів. Ми знаємо, що найтала-

новітша людина мусить зіпсувати—одну, дві, а то й три картини, доки можна визнати обсяг її таланту. Ми знаємо, що людина іншої культури, що не знає і не визнає культури української, не може творити культуру українську в галузі кіна. Нам відомо, що українська громадськість—це колосальна творча й контрольна сила, що може висунути творців до нашої галузи мистецтва. Але...

Така громадськість—українська радянська—хіба вона є в Одесі, або в Ялті, де наші кіно-фабрики? Хіба громадськість столиці нашої знає кіно? Хіба можна викидати процес творення культури кудись у прикордонні смуги і здала впливати?

Ми згадували розмови на кіно-фабриці в Одесі. Висловлювались люди, що органічно не могли терпіти одеської атмосфери й тяглися до столиці. Висновки були: така велика культурна ділянка, «найважливіша з мистецтв»—за словами Леніна—мусіла бути лише в центрі Української Радянської Громадськості. Тоді всі питання розв'яжуться сами собою.

Такі й подібні міркування обтяжували наші голови. Ми йшли, піднімалися на горбки все вище й вище, доки, нарешті, уздріли, на яких ми високих місцях. Горизонт перед нами пішов кудись униз і в далечінь. Ми стояли наче вище од нього. І людська гордість охопила подорожніх. Ось він Дніпро унизу лежить на луках, наче безконечний шматок полотна, що його поклали білитись чийсь руки на сонце.

Дніпро нагадав Шевченка, а останній—незмінні рушники, що ними прикрашають його бунтарську голову. Рушники.

—Попалити всі рушники,—каже В. Г. заклопотано. Наші думки збіглися і висновки були ідентичні. Цікаво, як знімає Довженко запорожців? Ми перейшли село, ще один горбок і спустилися до монастиря, де була штаб-квартира знімальної групи. Тут нас догнав автомобіль і зупинився разом з нами коло будинків.

Довженка ми знайшли в лісі на горі над Дніпром. Він був у спортивній фуфайці без рукавів і в штанях за 2 карб. 40 коп. Він нас майже не помітив, зайнятий роботою. Ми стали осторонь.

І тут почали виходити з куців запорожці. Мене вразила спокійна жорстокість їхніх обличь. Там у кущах вони з звичайних вантажників з Подолу, перетворились на славетне козацтво. У цих лицарів був вигляд каторжників, що тікали і втекли з того світу до нас грішних. Благородні риси обличчя кожного з них були попсовані шаблями, вітром і гріхами. Розрубаний на-двоє ніс, зім'яте чоло, обламане вухо—і немало іншого, що не могло ніяк прикрашати візитних карток цих панів-молодців. Одіж була різна, тільки кожний козак не багато мав назв цієї одежі. Треба сказати правду—шапки на головах були у всіх. Але

найбільшим франтом був один: він мав розкішну сукняну козацьку свиту, шаблю на свиті й пістоль, а під свитою—голе тіло і голі ноги. Я пригадав тоді жах руського майора Нікіфорова року 1749. Треба було дипломатичати з кримцями. Майор просив, щоб запорозькі депутати були «во всей готовности и убранстве, так, дабы перед татарскими депутатами не гнусны быть могли». Коли вже була небезпека, що й кримці можуть ізлякатися, стає зрозумілим Довженків підхід до нашого минулого!

Ми мовчки дивилися, як мчать на конях козаки і як їх знімає апарат «Рapid». На екрані все, що знімає такий апарат, рухається, як плаває: Ми потім, через пару тижнів, проглядали зняте. Коні та люди наче пливли по сухій землі. Вигляд облич і лінії тіл їхніх відбивали прудкий рух і сильний біг. А ми бачили ледве помітне пересування по землі. Цим режисер віддаляв нас у сиву давність, коли й життя текло помалу, і степ та земля були у нас безлюдні. Цими козаками, що сказано неслися, мало посуваючись уперед, так було підкреслено безмежність, простір і дичину, що непомітно проймав страх і захоплення.

Та ми не були, однак, непоміченими. Довженко підійшов до нас і міцно потиснув руки.

— Дивитесь за моїм кошем?

Ми засміялися, і нам приємно було сміятися, бо ми відчували тремтіння таланту в роботі товариша.

— Автори «Звенигори», Михайло Йогансен та т. Юртик, мабуть, бояться за мою гарячковість. Що мало залишиться їхніх ідей та фактів у картині. Але вони сказали словами свій задум, мені-ж доводиться живими, конкретними, реальними або нереальними образами показати їхні думки. Ви розумієте, як це тяжко? Проте я знаю, чого хочуть автори. Легенду, конденсовану з усіх українських легенд, романтику, конденсовану з усіх романтик, і переломлення цього всього в нашій добі, в нашій будівництві, в матеріялістичнім світогляді. І дивною стане від цього вся легенда легенд. Чудною зробиться романтика романтик. І результати, вплив на психіку нашу мусять бути несподіваними. Я це конкретизував, як тільки може конкретизувати режисер кіна.

В с. Яреськах знімали братання на фронті, бій на селі року 1918—1919 та проводи новобранців на імперіялістичну війну.

З ранку крутили бій на селі. Було кілька десятків кіннотчиків, два-три десятки селян з винтовками та баб. То знімали під тином, то галоп кінноти, то «крупно» постріли винтовок і гармат. Он на траві упав і лежить з розкритими очима забитий. Тут пополохані корови, там підкрадаються тіні по землі.

Я бачив згодом і цей епізод у змонтованому вигляді. Так правдиво й так хвилююче ще ніхто до Довженка не передав такого партизанського бою. Зовсім нема крови, один-два забитих усього—а жах наче висить над усім селом, розпач і зойки. Наступає кіннота. Пил віється по порожній дорозі. «Залпи», що їх подано монтажно, дрібними шматками, вони б'ють по нервах, як кулемет. Акомпаніментом вриваючись у постріли винтовок, бухає і шарпається назад гармата. Друга. Перебігають двоє дорогою. Ще кілька людей поспішають. Гармати. Коло хати підняв ікону вгору чоловік. З льоху виглядає баба й дитина. Стукають двері повітки, в яку поховались жінки. Знову постріли. Окремі. Групами. Їх перебиває гармата, і кіннотчики знову мчать.

Не можна навіть приблизно передати деталей бою. Коли я дивився—мені здавалось, що я сам у селі, по мені б'ють гаубічні батареї, я відчуваю завмирання й розгорання пострілів у метушні. Словом, людина, що знає такий бій з минулих років, переживе його ще раз.

Довженко знімає з азартом. Його помічники не чують під собою ніг. А увечері, коли вся група спить, де хто впав, Довженко йде на ніч ловити рибу з місцевими селянами. Вони його знають, вважають за свого і називають «Сашко Петрович». Чи ловиться риба, чи ні, а переговорено буде багато де-чого, і ледве проспавши кілька годин, Довженко буде ліпити з них, що схоче на черговім зніманні.

Ранок літній, бадьорий. За селом людей чепурять, одягають і надають їм потрібного вигляду. Мають знімати, як ідуть новобранці на війну.

Режисер біжить по дорозі. Він побачив когось, хто йому прийшовся до душі. Край свого баштана стоїть дід білий, гордий і велетенський. Він зіперся на палицю тонку, як голубля. Він з-під руки дивиться в далечінь, і здається, зараз ось-ось заговорить «старыми словесы трудных повестей». Йому багато років, біла борода в нього, а голос сильний і гучний, як труба. Він кричить на когось на другий кінець поля.

— А куди то ви трам-та-ра-рам—скот запустили!

Довженкові ніяково. Він несміливо підходить.

— Діду, чого це ви так лаєтесь?

— А що я на них трам-тара-рам—богу молитимусь, чи що?

— Ви, певно, в салдатах були, діду?

— А як-же, був. Двадцять років був. Ой, били-ж, як чорта в верші!

Приятельські стосунки налагоджуються. Діда запрошено снідати. За сніданком випивають по чарці. Дідові дають більше. І, п'ючи третю чарку, дід кожен раз повторює тихо, наче про себе:

— Ну, дай боже, щоб нам було що їсти й пити.

Дальше знімання епізода з новобранцями не дуже любить згадувати знімальна група Довженка.

На екрані це виглядало пристойно. Сірий осінній день повис над краєм села. Стопи телеграфу губляться за обрієм. Запилена дорога лежить зігнута і доганяє стовпи. З села йде юрба людей з клучками, скриньками. Це новобранці. Вони йдуть п'яні не стільки від горілки, скільки від горя, що хоче вмити кожного кров'ю. Їхні ноги плутаються по'пиллозі. Наче поранені всі в саме серце, або це—журавлиний ключ збився докупі і йде по землі помалу, як десь ходив в недосяжній глибині неба.

Гармошка ридає, виводить. Де-хто танцювати пустився, більше для молодечтва, ніж для втіхи. Хтось наче й пісню почав. Але робиться це все по звичці і, здається, заревуть зараз усі, як бики, що їх женуть—женуть під ніж.

Позаду родичі й милі. Вони виплакали вже очі і стоять, похнюпившись й витираючи сльози. Режисер перед зніманням пограв на струнах плачу перед селянами. Поставив духову музику з жалібними мелодіями. Створив хвилюючі дотики розставання. Він досяг мети.

Знімальна група не любить згадувати тепер той день, усі вони плакали. Плакали селяни, плакав режисер, і сльози застигали в нього на щоках, свербіли очі у оператора Завелева, одвертався чомусь В. Г. Кричевський.

Є таке місце в «Звенигорі»: оповідання про напад варягів на слов'янське селище. Дівчина Роксана помічає це, б'є у «било» на сполох. Бій з варягами. Дівчина стає здобиччю варяжського князя.

Треба було передати давнину й нереальність, історичний аспект і поважний пил віків, що лежить на таких подіях. Насамперед умовились із оператором Завелевим про саму форму знімання. Треба було дати всі події в неясній млі, ніби за густим віянням туману. Повернути на потрібний кут усі площини дій. Настроїти акторів, примусити їх забути рухи сучасних людей. Пощастило досягти таких результатів.

Слов'янський епізод хвилює, як потертий, ветхий документ з історії. Старе селище з кількох хат круглих і невеликих стоїть наче на горбі. Чорне древлянське небо, серпанок туману над хатами, настороженість і тиша. Так і здається, що навкруги хижий і страшний світ, годні звірі й вітер.

І ось із теміни вийшли варяги. Дівчина спить і прокидається. Вона нерухомо лежить, і раптом, підскачовши, знову завмирає. Вибігає на дорогу. Вона вдивляється в темінь. Здається, що вона також несподівано зникне, як і з'явилась.

Дід сидить на долівці коло печи. Піч така завбільшки, як невеличкий казан. Дим іде просто в хату. Але піч, очевидно, загасла. Дід сидить нерухомо. Так і зараз ще сидять селяни біля кооперативів по селах: присівши на пальці ніг так, що коліна приходяться під руками. У діда руки витягнуті поперед себе і голова похилена. Відчуваєш близькість такої пози до давніх дитячих років людства. Бачиш, що чоловік, гріючись, віддає пошану священному вогню й подяку.

Не видно, як дід прислухається. Але він раптом підносить голову. Руки його роблять якісь непевні рухи—він їх не помічає. А глядачеві здається, що дідова рука хоче відчутти гілляку дерева, щоб подертися по дереву вгору й згори оглянути місцевість, де причаїлася небезпека.

Ми гуляли над морем. Вітру не було, але хвилі набігали сильніш і сильніш. Шаруділо дрібне каміння, хвилі били в скелі й камінь. Треба було напружувати голос, щоб його чуло навіть власне вухо.

— Чому ви такий песиміст?

— Я, Василю Григоровичу, навпаки—безпощадний оптиміст. Я згоджуюсь іще терпіти двадцять років. І я скажу вам, що не раніш, як через 20 років, ми матимемо велику українську культуру і зуби, щоб її захищати. У нас, у кіно, зараз—одкрита гавань—запливай до нас хто хоч.

Василь Григорович показав мені парусник, що відпливав од пляжа. Хвиля підкидала його вгору і обхлюпувала водою—він занурявся носом у хвилю.

— Отак Сашко, як той парус. Випливе, чи знову до берега повернеться?

— Сашко до берега не повернеться. Він скорше втоне. Цей його фільм може комусь подобатись чи ні, але з ним він одразу стане в перший ряд радянських кіно-режисерів. Це-ж його друга робота!

— Його п'ята робота висуне його в перший ряд європейських майстрів.

Ми промовчали, шукаючи заперечень. Тим часом ми вже минали пляж. Жива та прудка дівчина пробігла повз нас. Купальний костюм на ній був чорний з червоною обшивкою. Вона виглядала, як дівчина і як мати. Ми задивилися на неї.

— Папаша, ходіть купатись.

Довженко стояв по коліна в воді і пробував рукою, чи холодне море біля ніг симпатичної купальниці.

Ми збігли на пляж, почали купатися, камінцями «перевозити бабу» і з розгону плигати по піску.

Юрій Яновський.

Дідусь Тарас.

Іраклій Олександрович Усков, комендант Новопетрівської фортеці (пізніше перейменованої у форт Олександровськ), до якої 1850 року переведено з Оренбургу українського поета й художника Тараса Григоровича Шевченка,—мій рідний дід.

«Любимица Наташенька», про яку часто згадує в своїм щоденнику Т. Г. Шевченко,—моя рідна мати, Наталія Іракліївна Ускова.

Зі слів бабусі моєї, Агафії Омелянівни Ускової, хочу розповісти коротенько про його життя.

— Тарас Григорович був у нас, як у рідній сім'ї, усі його дуже любили й, звісно, всяким способом намагалися полегшити йому тягар неволі.

Та й не можна було не любити його. Він був такий добродушний, ласкавий, такий простий і добрий сам з усіма. А як инколи був веселий, як умів він дотепно жартувати, як умів комічно розповідати...

Найбільше він любив товариство моїх дітей, Наталі й Наді, з якими міг вовтузитися цілими годинами. Надя тоді була ще в пелюшках, він так втішно її «тютюшкав». Візьме її на оберемок, сам такий великий, незграбний, а бере так ніжно, обережно й носить і всміхається дитині, такою ясною любовною усмішкою.

А Наталя, твоя мати, коло нього всією душею впадала.

Побачивши його ще здалеку, вона бігла до нього, скільки духу, обхоплювала його руками, тягнула, шарпала, висла на шиї, а він, весело всміхаючись, садовив її собі на плечі, або гонився за нею по садку, вимовляючи якісь неймовірні звуки й удаючи, що він її хоче вкусити.

Прийдеш, бувало, у садок подивитися, де Наталя, почуєш сміх, вереск, отже десь тут, з Тарасом Григоровичом. У тіні під деревом лежить він, обличчя в траві, а Наталя, махаючи гілочкою, сидить у нього на спині, розкуйовджує йому волосся й дзвінко сміється.

Махнеш рукою і підеш. Їх кумпанія була нерозлучна й гонити Наталю до няньки не ставало духу.

Часто, набігавшись і вморившись, вони засинали під деревом мирним сном.

Звісно, життя в такій глушині, товариство, що жилося тільки місцевими брехнями, далеке від усього, що робиться навколо, а, головне, розуміння своєї неволі,—убійчо впливало на Тараса Григоровича.

Инколи він ходив, як хмара, нахмуривши лоба і сіпаючи свої довгі вуса. Тоді ми улаштовували гулянку, і цим щастило розважити його.

Випивши, Тарас Григорович ішов у танок, декламував вірші, вито-лошував промови й співав українських пісень. Іноді доводилося трошки докоряти йому за пристрась до вина. Він цього не любив і намагався в такі дні лежати в себе, а ми, розуміючи, чого він не йде, посилали йому обід служницею.

Але іноді він і сам приходив на кухню й таємничо розпочинав дипломатичні переговори з кухарем про обід. Помітивши, що Тарас Григорович любить природу й сумує без діла, твій дід, Іраклій Олександрович, дав йому кращу частину на своєму городі.

Тарас Григорович захопився своєю роботою й цілими днями, встаючи разом з сонцем, шпортався на грядках.

Наталя, звісно, була його першою помічницею. Вона, наприклад, робить ямки палицею, а він кладе в них горошинки чи біб.

Далі беруться поливати. Він з великою лійкою, Наталя з маленькою. Поливають до того, що дівчинка вся вимаститься й біжить додому мокра.

Овочі садили так серйозно й обоє так сопли носами, що я швидко йшла геть, щоб не розсміятися.

Іноді йшли в поле й поверталися звідти в вінках, щасливі й задоволені.

«Наташенька», як завжди називав твою матір Тарас Григорович, була його улюбленицею.

Метка, весела, з чорними кучерями, завжди скуйовдженими, з білими зубками й лукавими карими очима, реготуха й пустунка, вона скрізь все оживляла собою.

Підчас обіду, а обідав Тарас Григорович завжди в нас, Наталя, хоч на неї й суворо поглядав та погукував батько, вибиралася до Тараса Григоровича на коліна й пустотливо годувала його сама масними «пельменями», які він дуже любив.

— Боюся я з смачними «пельменями» ззісти й твої пальчики, моя пустунко Наталко,—казав він, цілючи її й садовлячи поруч на високе кріселко.

«Пельмені», що їх усі дуже любили, подавали звичайно в величезній мисці—«купелі», як жартуючи називав її Тарас Григорович, і наїдалися їх так, що довго потім не могли віддихатися.

Тарас Григорович казав, що «після них хоч і спиться, та циган сниться».

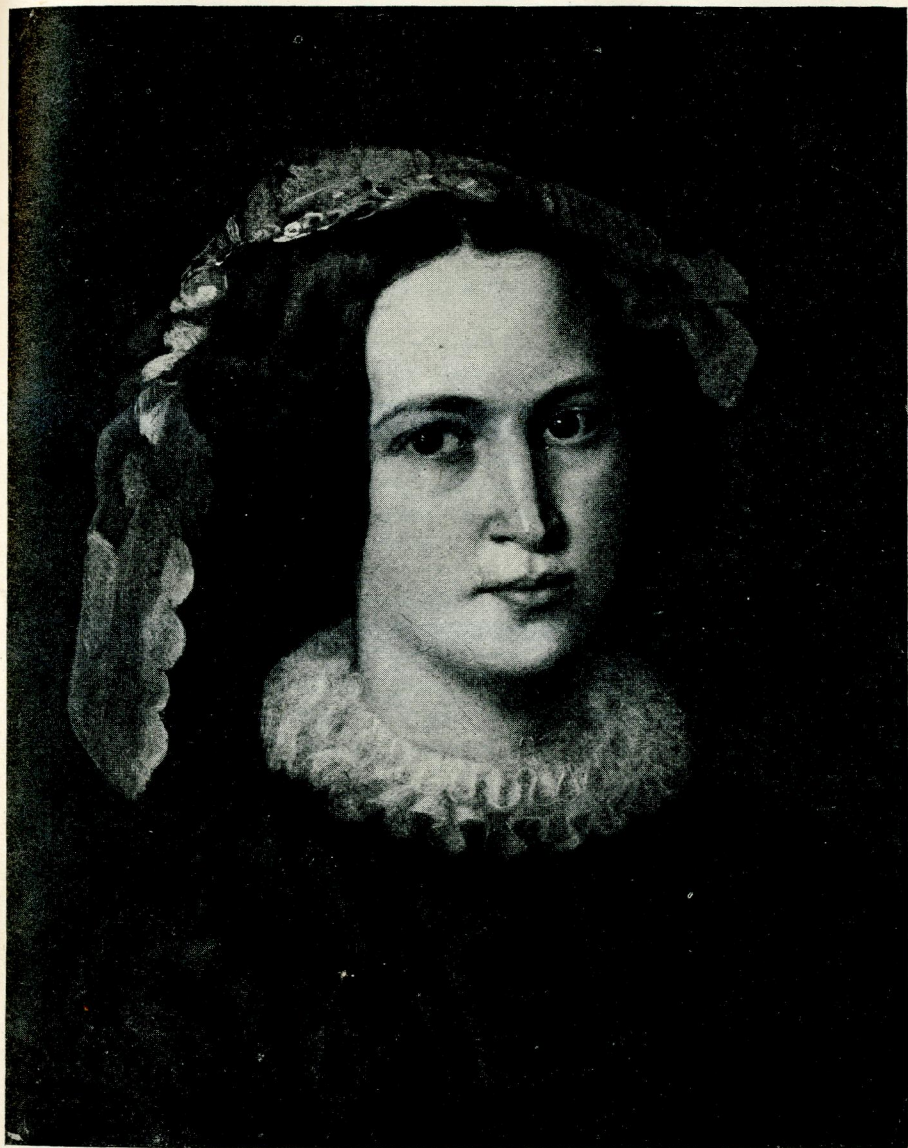
Підчас обіду завжди розмовляли. Тарас Григорович багато й докладно розповідав про себе, а Іраклій Олександрович частував його добрим вином і сигарами.

По обіді дід і Тарас Григорович ішли в садок до альтанки полежати й там зараз-же засинали.

«Розбійниця Наталка» йшла туди, сідала коло дверей і терпляче дожидалася, поки прокинеться її друг.

Але терпець її швидко уривався, тоді вона навшпинячках підкрадалася до нього й кінчиком волохатої травиці починала йому лоскотати в ніздрі.

Через хвилину, на втіху їй, ніс Тараса Григоровича починав мор-

Т. Шевченко

*Портрет Горленкової
(Олія)*

щитися, пчихав і Наталка, дзвінко регочучи, швидко вибігала з альтанки.

Увечері, поклавши дітей спати, я й дід виходили в садок посидіти або блукали з Тарасом Григоровичем до пізньої ночі й слухали його українських сумних пісень.

Тарас Григорович дуже багато спав. З одного боку, не було ніякого дуже спішного діла, а з другого,—і це правдивіше,—у сні він хотів забути.

Устаючи дуже рано, він кілька разів лягав удень у своїх улюблених місцях.

Крита альтанка з шкляними вікнами підчас дощу й куточок у тіні під вербами, недалеко від нашого дому, були його резиденцією, — про це знали всі. Коли його особливо діяла журба, він блукав сам один навколо фортеці, безумно мріючи про волю й утоплюючи безнадійно сумний погляд у море, чи не з'явиться на обрії пароплав чи вітрильний човен, чи не привезе йому листа, або якоїсь звістки.

З якими радісними вдячними сльозами читав він нам листи від своїх друзів. Він увесь змінювався, очі спалахували вогнем, а бідне серце надією.

Улюблені вірні друзі не залишали його, вони клопоталися за нього, де було можна, писали йому часто й сердечно, і допомагали йому матеріально.

Дід теж завжди з охотою давав йому грошей, отже він у фортеці не був у матеріальній скруті. Тарас Григорович палко любив природу, музику й співи. Співи він міг слухати годинами, в якомусь вдячно-молитовному настрої.

Слухаючи сумні мотиви України, він плакав. Журба діяла його смертельно.

Він з якоюсь пристрастю любив свою Україну й не міг спокійно слухати її пісень, її мови. Усе обличчя йому змінювалося, серце билось, як пташка в клітці, він готовий був зараз-же, як брата, обняти й притиснути українця до своїх грудей.

Цілими ночами іноді просиджував він на своєму городі, милуючись природою, бідною природою фортеці, чарівно перетвореною місячним саявом та його власною фантазією в дивну казку.

Він забував тоді все й, милуючись яскравими блискотливими зірками, перелітав туди, де було для нього життя й любов.

Наталю він учив українських пісень, і дівчинка, маючи від природи добрий слух і чистий дзвінкий голос, заливалася ними, втішно переграючи слова й захоплюючи Тараса Григоровича.

Іноді ввечері він розповідав Наталі казки, гарні, фантастичні. Дівчинка сиділа в нього на колінах, не ворущаючись, роззявивши рота, як воронення, і не зводила з нього очей.

А як він любив квіти! Прості, польові маки, ромашку, волошки, дзвіночки. Вінки, букети й цілі кошики незабудок, що їх приносили йому Наталя та нянька, радісно захоплювали його. Він встромляв у них своє перейняте захватом обличчя й на повні груди вдихав їх ніжні пахощі.

Коло своєї улюбленої альтанки він насадив багато сонячників. Їхні яскраво жовті віночки нагадували йому хутірці на Україні.

Що-до зовнішності, то Тарас Григорович не був гарний; постаттю громіздкий і манерами грубоватий. Але все це прикрашувала добродушна усмішка, правдива мова, лагідність, інтелігентність його душі.

З дідом вони були великі приятелі.

Як комендант фортеці й, виходить, особа відповідальна, він не міг ставитися недбайливо, але як козак і українець сам, він усією душею любив і жалував його й всім серцем допомагав, щоб тягар заслання йому не так тяжко було терпіти.

Дивлячись на їхні приязні взаємини, усі в фортеці були певні, що Тарас Григорович приходитьсь близьким родичем Іраклієві Олександровичу.

Ця певність мала не маловажне значення, діда твого всі дуже поважали й боялися. Він був суворий, немилостивий для провин, не любив вискочків і нахаб, ненавидів улесливість.

Полюбив Тараса Григоровича за його милу простоту й рідку правдивість, за скромність і якусь майже дитячу добродушність та ласку. Він не дозволяв його кривдити й у чім тільки можна було полегшував йому становище.

Дістаючи через Іраклія Олександровича всі свої листи, Тарас Григорович завжди читав йому листи від своїх приятелів. Найчастіше писали йому Лазаревський, Щепкін та графиня Толстая. Її він характеризував, як святу людину, його захисницю.

Писати він почав аж останнього року, коли прийшла надія, що його швидко звільнять. Настрій піднявся, з'явилось бажання жити й працювати.

Малював він багато, можна сказати, всіх і все, що йому цікавіше впадало в очі. Уживав для малювання сепію й це виходило дуже гарно. Малюнки були ретельні й художні і дивували життєвістю та бездоганною правдою. Види фортеці чергувалися з куточками нашого саду, портретами знайомих, просто гарних голівок то-що.

Що-до релігії, то він був своєрідний: він мав бога в душі, і бачив бога в усьому вищому й прекрасному: у людині, в музиці, в малярстві, а, головне, в природі.

До церкви він майже не ходив, ставлячись до служби критично. Із священниками завжди заводив суперечки, називаючи їх «вузьколобими», а їхні проповіді—«теревеннями».

Завжди воював проти поміщиків, із зненавистю ставився до офіцерства й аристократії, яку називав «гнилою».

Взагалі-ж з людьми він дружив легко, був довірливий, приязний і незлопам'ятний.

Траплялися з ним іноді інциденти, через пристрасть до спиртних напоїв. Отак якось раз він був на гулянці в великому товаристві й одному підпилому офіцерові заманулося негідно пожартувати. Він угостив його, уже теж на підпитку, горішками, що кози залишають у степу.

Тарас Григорович хоч і був веселий, але зразу розібрав у чім річ

і вирішив відповідно помститися. Шевченко любив куховарити. Його знали, як доброго кулінара, що готував особливо смачні різні підлеви.

І ось, через де-який час він запросив до себе цього офіцера в гості й почастував його дуже смачною стравою з райдерева, з якого добувають рицинову олію.

Покуштувавши смачної страви, офіцер раптом почув, що йому не добре, швидко попрощався й ледве добіг додому.

Всі і все цікавило Тараса Григоровича. Цікавість до всього в нього була величезна. Застій у фортеці він сподівався зараз-же надолужити, видершись на волю. Накинутися на всіх і на все, як казав він не раз дідові.

А поки що, разом з дідом робив фотографічні знімки й читав книжки з його досить гарної бібліотеки.

Бабуся моя, Агафія Омелянівна Ускова, була дуже гарна й чарувала своїм поведженням з кожним.

Тарас Григорович, самотній, викинутий з оточення своїх друзів, прихилився всім серцем до родини Ускових, полюбив їхніх дітей і, сам того не помічаючи, піддався чарам красуні Агафії Омелянівни.

Ретельно й довго ховався він від неї з своїм почуттям.

Бабуся моя була гарною матір'ю, любила чоловіка й була дуже чутливою доброю людиною.

Почуття Тараса Григоровича вона зразу помітила й зрозуміла.

Релігійна й високоморальна, вона оточила сироту-вигнанця піклуванням і теплою щирою приязню.

Йому-ж хотілося кохання справжнього, але він не мав його...

На нього напала меланхолія й він почав частіше випивати.

Бабуся моя була до нього уважна, ласкава, намагалася непомітно розвіяти тяжкий настрій, причину якого вона розуміла краще, ніж хто инший.

Вона благала його не пити...

Якось раз зібралося в Ускових велике товариство на гулянку.

Тарас Григорович впросив мою бабусю дозволити йому їхати на возі, куди поклали кошика з харчами, посуд з самоваром, горілку й вино... Вона згодилася, але, усміхнувшись, сказала:

— Глядіть-же!

Дорогою Тарас Григорович випив трохи не все, що було, і лежав на возі, як мертвий. Кінь зайшов у канаву й спокійно пасся, а віз стояв поперек дороги.

Там його й нашли гості, що пішли його розшукувати.

Сім років животіння в забутім далекому форті, загалом десять найкращих і без повороту відібраних від життя, могли-б людину озлити до краю й він міг занепасти морально. Але з ним цього не сталося.

Нижні струни його чутливої душі звучали й відгукалися, як і раніш, і скільки ласки було в його погляді, скільки тепла в його мові.

Суворо критикуючи все, завдяки великій начитаності, різнобічному знанню й спостережливості, він, разом з тим, міг захоплюватись, як дитина, й розчулюватись до сліз.

У день від'їзду Тараса Григоровича з фортеці в його діда були сердечні проводи.

Не обійшлося й без сліз і з тої, і з тої сторони, але це були сльози радості за повернену йому волю.

— Коли він поїхав,—казала моя бабуся,—ми всі дуже засумували, нам усім бракувало його, як найдорожчого члена родини.

Тарас Григорович теж не забував родини Ускових. Він писав їм довгі докладні листи, завжди з особливою сердечністю запитуючи про свою улюбленицю «Наташеньку», що у відповіді свого батька завжди клала для дорогого доброго дяді «Тараса Горича» картинки чи квіти.

Є. Літвінова.

В гостях у друга Т. Г. Шевченка.

„Целую вас всех и Катю, и няню, и в особенности больших друзей моих, Наташеньку и Наденьку“. (З листа Т. Шевченка з 17/II—1858 р.).

— Я до тебе з проханням: чи не можеш ти в Міськраді поклопотатись про мою знайому. Сімдесят років має, бідна, самотня. Заробляє хліб рукоділлям... За кімнату платила 3 карб. За новим тарифом повинна платити 14, але не може. Становище безпорадне й злиденне.

Це прохання дружини трохи дратує: неприємно, коли почуваєш, що прохання ґрунтовне, але твого впливу не досить, щоб його виконати. Я відмовився клопотатися.

Через тиждень те-ж саме прохання, але з новим мотивуванням:

— Ти любиш Тараса Шевченка? Ну то чи не можеш ти допомогти людині, яку поет уважав за свого друга?

— Та що ти кажеш?!

— Бабуся, за яку я прохаю вдруге, великий друг Шевченків. Я читала власноручного поетового листа...

Це вже була сенсаційна новина.

— Як, у нашому місті є автограф великого українського поета?

— Не тільки справжній лист, але кілька речей пензля Тараса Шевченка. Я бачила на власні очі.

Новина ставала незвичайною. Серед обивателів нашого міста є друг великого Шевченка. І бабуся, його друг, бідна, самотня. Їй нікому допомогти. Адресу її!

Я пішов з візитом до Надії Іракліївни Смоляк.

Постукався. Двері відчинила сама Надія Іракліївна.

Висока, з чудовими, ще молодими карими очима, поважна бабуся. Волосся, як сніг. У молодості, очевидно, була красунею.

Вона мене знає й знає, чого я прийшов.

— Заходьте, будь ласка.

Манери, мова високопробної інтелігентки.

Кімната, за яку Надія Іракліївна зобов'язана платити 14 карб., а платити неспроможна, дхне старістю. Насамперед впадають у око дрова. Цілі поліна, як на дров'яті. Коли-б, заходячи в кімнату, зачепити ногою долішне поліно, вони можуть придушити. Поруч і по кутках старе шмаття. Шмаття розвішано на протягнутій мотузці. Шмаття валяється по кутках. На однім столі примус та різний старий мотлох. Примус старенький і, мабуть, чадить. Другий стіл, власне, не стіл, а ящик,—спідня частина буфету,—вкрито стареньким килимом. Виникає тривожна дум-

ка: і десь тут переховуються коштовні реліквії. Дрова, примус, шмаття і... Шевченкові картини, його власноручний лист.

— У вас, мабуть, нема іншого приміщення на дрова?

— Так. А в тім, і старість примусила їх скласти тут. Мені важко було-б носити їх далеко. До того-ж, інколи, потрошку нездужаю... Сідайте, будь ласка, ось тут. Цей стілець хворий. Я сама на нього... Не турбуйтеся, я звикла до нього.

Ми сідаємо коло стола-ящика. Розмова швидко переходить на Тараса Григоровича.

— Насамперед, вам треба показати листа Тараса Григоровича, мій (як це тепер кажуть? мандат, здається?), виходить, мандат на право говорити про поета, а вам мені вірити.

Бабуся шукає в кутку коло ліжка, виймає з кошика згорток, перегортає його й подає мені сірувато-синього, майже вицвілого аркуша звичайного поштового формату.

Досить виразне знайоме Шевченкове письмо.

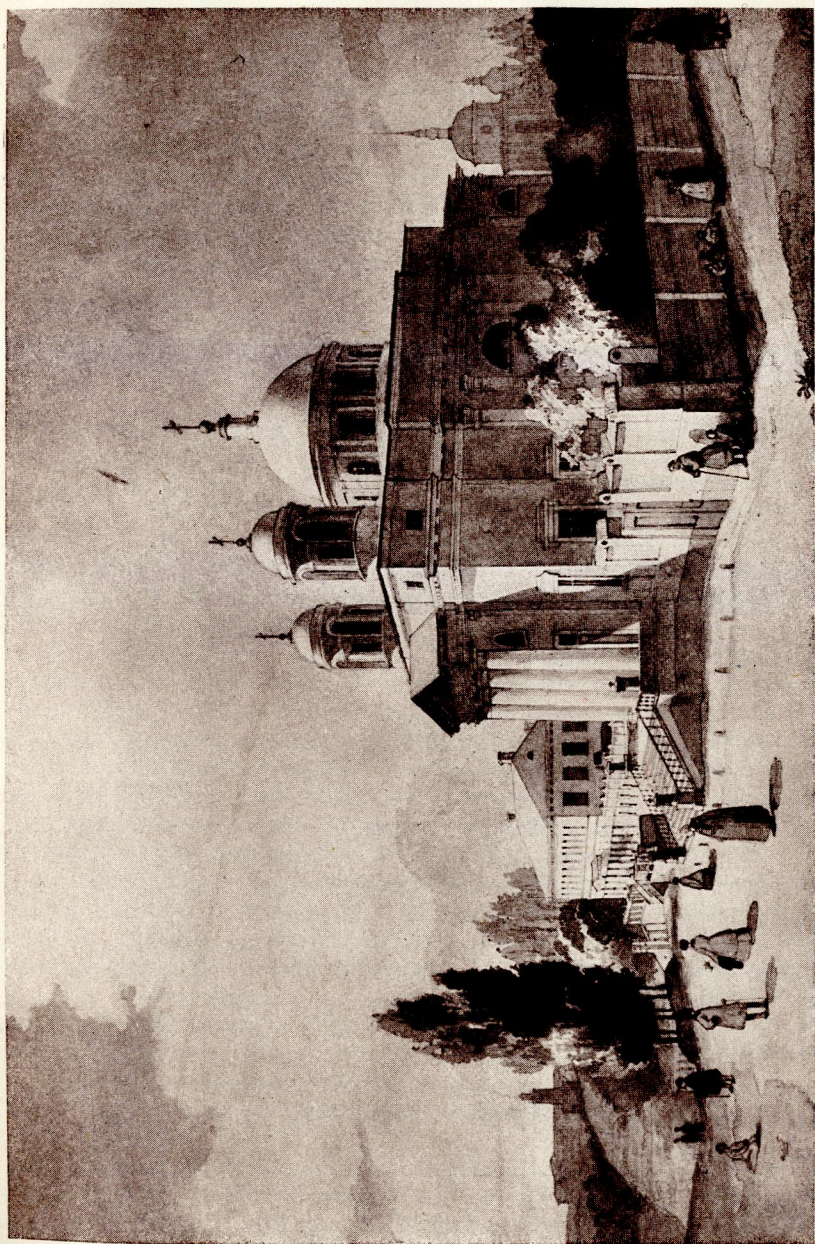
Листа написано до батька Надії Іраклієвни, Іраклія Олександровича Ускова, коменданта Новопетрівського форту, де Шевченко відбував, як салдат, політичне заслання.

Навожу листа цілком:

Многоуважаемый Ираклий Александрович!

Письмо ваше от 7-го января получил я 15 февраля, за которое приношу Вам искреннюю благодарность. И за письмо старого моего друга, черноморца Кухаренко, приношу такую же Вам искреннюю благодарность. Сердечно радуюсь благополучию Вашему, Агафьи Емельяновны и здоровью моих милых и малых друзей, Наташеньки и Наденьки. Наденька, я думаю, уже бегаёт. Как-бы мне хотелось ее потянуть. А моя умница красавица Наташенька вспоминает ли своего друга, дядю Тараса Горича? Сердечно жалею, что не могу ничем я ей напомнить о себе. Нижний Новгород без ярмарки настоящая деревня. Хуже, потому что обыкновенные сельские продукты дороже, нежели в селе. Город просто сам по себе дрянь. Семь лет в Новопетровском укреплении мне не казались так длинны, как в Нижнем эти пять месяцев. Это значит перепутье. На рождественских святках приезжал ко мне в гости из Москвы мой старый друг, Михайло Семенович Щепкин (известный актер). Теперь я думаю отдать ему, старику, визит. Он мне сделал честь, какой не многие удостоились от знаменитого старца. На будущей неделе думаю оставить навсегда Нижний Новгород. Прожить до весны под Москвой у сына Щепкина, а весной, если не разрешат мне жить в столицах, поеду в Харьков, в Киев, в Одессу и за границу. Бог с ними и со столицами. Деньжонок теперь уже накопилось столько, что безбедно можно прожить года три за границей. А там, что бог даст. Не погиб в неволе, не погибну на воле—говорит малороссийская песня.

Какова у вас зима нынешний год? Здесь ужасно много снега, а морозов сильных еще не было. (Да, кажется, и не будет. Больше 15 градусов не было). Письмо мое вы получите не ранее праздника воскресения Христова. То я и поздравляю вас с этим светлым праздником и от души целую вас всех, и няню, и в особенности больших друзей моих Наташеньку и Наденьку. Пошли

Т. Шевченко

Костьол у Києві
(Акварел)

им бог здоровья. Прощайте, многоуважаемый Ираклий Александрович, не забывайте искреннего Вашего Т. Шевченка.

Поздравляю Агафью Емельяновну с прошедшим днем ангела.

Пришлю Вам из Москвы какую-нибудь хорошую книгу ¹⁾ сердечно жалею, что я не мог из сделать предполагаемого употребления. Если получу к тому времени фотографический портрет свой из Петербурга, сделанный по моему рисунку, то и портрет пришлю. А Вы мне пришлите собственного изделия портреты друзей моих Наташеньки и Наденьки. А письмо Ваше адресуйте на имя Михайла Семеновича Щепкина в Москву, в контору Императорских театров.

Целую Жуикова с благоверной, и Бурцева с благоверною-же, а старого паливоду Мостовского без благоверной три раза целую.

Нижний Новгород.

1858.

Февраля 17.

— Лист цей до мого батька Іраклія Олександровича. Великі приятелі Тараса Григоровича ми: Наталя—моя старша сестра, і я. Це про мене думає поет, що я вже бігаю. Мене хотілося-б йому «потютюшкати»...

— Батько мій, Іраклій Олександрович Усков, був комендантом Новопетрівського форту, де відбував заслання поет і маляр-художник Тарас Шевченко.... Батько приїхав до форту з Орської фортеці, куди його перевели з Київу. У Києві він був за ад'ютанта в графа Перовського, а хто був цей граф—я не знаю.

— Моя мати, Агафія Омелянівна Ускова, у дівочтві Колосова, круглою сиротою виховувалася до 15 років у шведській родині Шарнбергів, що жили в Києві. До 15 років вона розмовляла тільки по шведському й по німецькому, а російською мовою зовсім не володіла. Ми потім часто сміялися над її російською вимовою. Російської мови вона вивчилася, коли з родини Шарнбергів переселилася до родини Матвія Яковлевича Ускова, що жив теж у Києві. Матвій Яковлевич був рідним дядьком мого батькові. Батько, одвідуючи родину дядька, познайомився з красунею Агатою, як тоді називали мою матір. Він був на сімнадцять років старший за неї. Як згадувала моя мати, їй не хотілося дружитися з моїм батьком, тим більше, що вона захоплювалася одним молодим шведом. Проте, справа склалася так, що вона з Іраклієм Олександровичем одружилася.

З Київу Ускови переїхали до Орської фортеці. Коли мого батька призначили за коменданта Новопетрівського форту (це було за 4 роки до мого народження), хтось із знайомих повідомив мою матір, що вона зустріне в Новопетрівському не зовсім звичайну людину. Здається, мою матір просили, щоб вона приголубила нещасного поета, що мучиться в жахливім засланні.

Чи знали мої батько й мати про Шевченка, коли жили в Києві, напевно сказати не можу, але думаю, що знали. І батько, і мати були люди добре освічені, кияни, а я потім довідалася, що в сорокових роках Шевченкове ім'я вже греміло на Україні. Про нього не могли не знати мої батьки. А в тім, так чи так, вони прибули до Новопетрівського фор-

¹⁾ Один рядок викреслено.

ту, знаючи про засланого поета. Батькові через його службу було відомо, що Шевченкові найсуворіше царським наказом заборонено брати в руки олівця й пензля.

Батько мені казав, що заборона ця сталася через те, головню, що художник намалював дуже погану карикатуру на царя. Як саме було намальовано царя,—батько мені не сказав. Я була молода, а за тих часів не годилося розповідати молоді про такі речі.

Іраклій Олександрович і Агафія Омелянівна приїхали до Новопетрівського з дитиною, моїм братом Мітьою.

Спершу мій батько був обережним у відносинах із засланцем, але незабаром два добрих серця відчули одне одного. Комендант і рядовий салдат заприязнилися. Шевченка дуже швидко стали трактувати в нашій родині, як свого, рідного. Що-дня він бував у комендантовім домі, обідав там і що-вечора приходив пити вечірній чай.

Поет надзвичайно любив дітей. А обставини його життя ще більше сприяли тому. Ось я вам покажу потім його малюнки. Ви побачите, яка місцевість була навколо форту. Після Києву й столиць, де перед тим жив Тарас Григорович, жити в Новопетрівському форті було нестерпимо. Безлюддя, глушина... Зрозуміло, що родина ласкавих і освічених людей, якими були батько й мати мої, прихилила до себе поетове серце. Дитина Мітя став улюбленцем Шевченковим. І раптом сталося велике горе: Мітя третього року життя помер. Це був страшний удар і для моєї матери, і для Тараса Григоровича. Мати зробилася болізно-нервовою.

Агата Омелянівна замолоду була дуже гарною жінкою. Це, а також безлюддя, ласкаве ставлення моєї матери до поета, спільне горе, призвело до того, що серце поетове запалало: Тарас Григорович закохався в мою матір.

Мені потім стало відомо, що поет характеризував мою матір дуже похвально. Ось гляньте.

Надія Іракліївна подала мені брошюру з назвою «Пам'ятки по Т. Шевченкові в родині Ускових. Іван Брик, Львів». І я прочитав Шевченкового листа до одного його приятеля: «Я покохав її чисто, високо, всім серцем і всією вдячною моєю душею. Се кохання непорочне». І далі: «Яке чудове, дивне сотворіння, се найліпше перло».

— От бачите. Мати мені натякала, коли я піросла, що вона дала відсіч поетовому кохання. Мій батько був гарний, добрий, чудового характеру людина, а мати, як свідчив сам поет, високоморальна. Отже взаємини між трьома людьми через поетове почуття не були зіпсовані нітрохи.

Через рік після смерті брата народилася моя сестра Наталя. Їй і судилося стати головною улюбленицею Тараса Григоровича в нашій родині. Поет буквально нянчився з нею. У Наталі була нянька киргизка. Їй і посилає Шевченко свій поцілунок у цім листі, що ви прочитали.

У родині, крім няньки, жила її сестра Катя, гарна дівчина. (Ви побачите далі її портрет, що намалював Тарас Григорович не зовсім звичайним способом). Катя була в родині на правах вихованки. Поет обох сестер киргизок любив, як брат, і він, і вони, і всі Ускови по суті була одна родина, десь загублена в пустелі, якою був форт та природа навколо нього.

Мені потім розповідали, яка зворушлива була любов Шевченка до моєї сестри. Бачите, як він називає її у своїм листі: «а моя умница, красавица Наташенька вспоминает ли своего друга дядю Тараса Горича». Дівчинка не вимовляла «Григорьевича», у неї виходило «Горича». Цей друг Тарас Горич, як казала моя мати, так добре розповідав про рідну Україну, такі робив цяцьки й так гарно співав дівчинці українських пісень, що Наталя то плакала, то сміялася в його обіймах. Поет частенько сам клав дитину спати й бувало не піде доти, поки вона не засне.

Невдало склалося життя поетової улюблениці. Невдале одруження з великосвітнім офіцером-кірасиром Менделем. Кинула його. Зійшлася з якимсь Зорянкою, що її кинув. Живучи з Зорянкою, Наталія Іракліївна втратила чудові подарунки-пам'ятки про поета: чудовий портрет свій з собачкою, що намалював Тарас Григорович, з його написом: «Милой умнице Наташеньке на память от дяди Тараса Шевченка» і книжку, яку сам Тарас Григорович дістав як подарунок від якоїсь столичної князівни, теж за написом поета, змісту якого не пам'ятаю.

З листопаду 1856 року в Ускових народилася я, другий «великий друг Тараса Григоровича», що мене «тютюшкав». Я була, як казали, дивною дитиною, бо ніколи не плакала. Тарас Григорович і моя хрещена мати навіть просили мою матір, щоб вона неодмінно їх покликала, коли я заплачу, хоч-би це коли трапилося. Ця особливість, тоб-то не плакати, збереглася в мені досі. Я останніми роками пережила багато горя. Бачите, як я живу. Сподіваюся одного: мій батько Іраклій Олександрович помер, маючи 71 рік віку. (Помер у Москві 1882 року). Мати моя, Агата Омелянівна, яка, як я вже казала, була на 17 років молодша за батька, пережила його рівно на 17 років, отже померла теж маючи 71 рік. Мені 71-й рік. Гадаю, що й я дістала в спадок цю особливість Ускових вмирати, маючи 71 рік віку. А втім, у мене є нескінченна справа: мені треба передати Шевченкові реліквії його народові. На превеликий жаль, я не можу просто віддати їх Україні, я повинна продати їх і в торговані гроші поділити на 3 частини: собі на похорони, Лизаветі Володимирівні та Ганні Павлівні. Так треба...

Я відвернулася від справи. На чому я спинилася? Так, я не плакала, коли була дитиною, і потім не пригадую, щоб я плакала. Тарас Григорович, казали, любив мене тютюшкати, любив, може, якраз за це. Поетові самому в житті трапилося багато горя й не раз це може йому подобалося веселе, що не плакало, дитя.

Я, звісно, не пам'ятаю Тараса Григоровича. Коли він 1857 року виїхав з Новопетрівського форту, скінчивши заслання, мені було тільки дев'ять місяців. А що я з батьками виїхала з форту 1865 року, тоб-то коли мені було 8 років, то я дуже добре пам'ятаю й форт, і все навколишнє, і де-які обличчя, серед яких жив Шевченко.

Ось 15 фотографій, що їх зробив мій батько. Брикові, мабуть, казали, що фотографії зробив Шевченко, але я думаю, що це не так... Батько був завзятий аматор-фотограф і фотографував аж до смерті, коли вже був на відставці. Тарас Григорович, здається, через своїх столичних знайомих випишував приладдя для фотографування мійому батькові. Навряд чи він міг випишувати для себе. Фотографічне приладдя коштувало тоді дуже дорого, а засланець Шевченко не був багатий. Може він допо-

магав батькові фотографувати ці краєвиди. Батько й Шевченко були великі приятелі. Мені відомо, що батько й Тарас Григорович садили при форті садка, допомагаючи один одному. Я пам'ятаю цей сад ще маленьким, молоденьким. Потім я чула, що в тій пустелі, де був форт, розрослася справжня оаза, звісно, вже після того, як ми виїхали з Новопетрівського... Ну, так ось... На одній фотографії ви бачите коло нашого дому будку. Батько подарував її Тарасові Григоровичу на літнє житло, щоб було де поетові читати й малювати та щоб менше йому доводилося бути в касарні.

Батько мій, хоч була царська заборона, дозволив Шевченкові малювати. Звісно, він ризикував дуже. Перед цим комусь з військового начальства дуже дісталось за такий дозвіл Шевченкові, але батько не побоювся. Він так любив поета-художника, що не міг не дозволити йому провадити своє улюблене діло. І Шевченко малював.

Навіть більше, я потім догадувалася, що батько співчував і Шевченковим політичним поглядам. У цій ось листі від поета про якусь книжку (батько через обережність викреслив тут цілий рядок) видно натяк на якусь небезпечну, мабуть, книжку. А в тім, це в мене й матери були тільки здогади. Батько мені про це не казав нічого.

Найулюбленішою розвагою й за Шевченка й потім були гулянки. Поїдуть, бувало, в степ, де є вода. Там, звичайно, розташовані киргизькі будки. Здається, дуже багато пили, й Тарас Григорович теж.

У насадженому саду батько наказав викопати землянку. У тім краї літом буває велика спека. Землянку цю батько подарував Тарасові Григоровичу жити в ній улітку. У ній поет ховався від спеки й працював. Шкіряну канапу й шкіряну подушку, що йому подарували мої батьки, я потім бачила в цій землянці й добре пам'ятаю. Вони були завжди холоднуваті, коли на них лягти. Тарас Григорович тут малював і писав при свічці.

Звісно, іноді багато згадаєш при нагоді. Але ось зразу згадати, коли оце треба, не згадується...

Надія Іракліївна задумалася.

— Тепер гляньте на картини, що їх намалював Тарас Григорович. Їх вісім. Шевченко малював наперекір царській забороні, з дозволу мого батька... Картин було більше. Мені розповідали, що частину їх Тарас Григорович з Новопетрівського забрав з собою. Одну, найкращу, портрет Наталі, загублено, як я вже казала. Ці, їх передав мені батько, чудово збереглися...

Надія Іракліївна почала вибирати із згортка Шевченкові акварелі, починаючи з «менше цікавих».

На цих акварелях намальовано: Новопетрівський форт здалеку, дім коменданта форту, форт від моря, ніч у киргизькім степу з будками й киргизький степ по заході сонця.

Я не великий знавець малярства, але майстерність, настроїв художників мене захопили. Так ось де сім найтяжчих років провів великий поет, ось де сумувала його душа по рідній Україні. Сама тільки журба душі поетової. Ось малюнок клітки, де мучився в неволі сокіл, поет-революціонер, безпритульний, Енгельгардтів кріпак, властитель дум тодішньої

української молоді, приятель Брюлова, Жуковського, Костомарова й Щепкіна.

А ось портрет Іраклія Олександровича Ускова, начальника й друга художника-салдата. Портрет виконано олівцем та аквареллю. Намальовано ретельно й офіційно. З картини, проте, дивиться найдобріша людина. Цей справді не міг відмовити художникові забути ся від журби в бенкеті олівця на папері. Такі добрі прості обличчя не належать жорстоким характерам, салдатам, для яких форма й присяга все. І він сам позував художникові. Він просто дивився на його «злочини» крізь пальці й був співучасником цього «злочину».

А ось киргизка Катя. Це вже справжня картина. Дівчина Єтрима свічника, щоб там, за вікном, у пустелі бурхливої ночі подорожанин, заблукавши, не загинув без провідного вогника. Такий звичай у киргизьких дівчат. Яскраве світло свічника цілує чудове обличчя дівчини й просвічує крізь тонку тендітну руку, яка затуляє полум'я від вітру. У цім вогнику щось символічне. Він в особі Агати Омелянівни, Каті, Наталі й Наді допоміг Шевченкові не загинути в дикім степу. Він грів його в суворім засланні.

Нарешті сама Агата з Наталею на руках. Тюремна муза поетова. Що Джіоконда на полотні для Леонардо да-Вінчі, що Лаура в сонетах для Петрарки, те Агата на картоні для Шевченка. Про це каже картина. Її малювало саме серце поетове. Кожний штрих картини виконано сепією, найдрібнішими крапками—порошинками фарби, кожна найдрібніша деталь вбрання, листя винограду—на жардиньєрці, кожний волосок матери й ніготок дитини змальовано з безкраюю любов'ю. Дивує не тільки геніальний пензель, але й багато праці, любовно витраченої на п'ятистах квадратних сантиметрах картону.

У куточках картин в червоній обвідці червона монограма Т. Ш.

З насолодою ще раз перечитую листа Тараса Шевченка до своїх друзів, з яких жива ось тільки ця, з білою, як сніг, головою й карими молодими очима, семидесятилітня бабуса.

Я низенько вклоняюся їй коло порогу вбогої кімнати, коло складених днів і знову думаю:

— А що, як пожежа? І те, чим може пишатися перший ліпший музей СРСР...

І. Пронін.

Т. Г. Шевченко на Чернігівщині р. 1859.

У Чернігівському історичному архіві зберігається справа канцелярії Чернігівського губернатора «По отношению С.-Петербургского Обер-Полицеймейстера об учреждении полицейского надзора за назначенным в Академики Тарасом Шевченком» з року 1859 (таємний стіл; почат. 5 червня 1859 р., закінч. 3 вересня 1859 р.; на 7 аркушах, за реєстром ч. 2402).

Справа ця стосується до подорожи Т. Шевченка на Україну р. 1859, а саме подорожи до губернь Київської, Чернігівської та Полтавської, куди поет, в цей час «признанный за успехи в гравировании назначенным в Академики»¹⁾, виїхав наприкінці травня місяця згаданого року на термін 5 місяців «для поправления здоровья и рисования этюдов с натуры».

З огляду на те, що Т. Шевченко в цей час підлягав за царським наказом суворому поліційному догляду, обер-поліціймейстер м. Петербургу, повідомляючи Чернігівського губернатора про подорож Шевченка, прохав встановити за Шевченком поліційний догляд підчас перебування його на Чернігівщині й повідомляти про наслідки цього догляду.

5 червня р. 1859 наказ обер-поліціймейстера був одержаний у Чернігові й 9 червня того року Чернігівський губернатор зробив відповідне розпорядження про Шевченка Чернігівському поліціймейстеру й по повітах—городничим та земським ісправникам.

3 вересня р. 1859 Чернігівський губернатор одержав рапорт Кролевецького городничого з 31 серпня т. р. під ч. 342 з повідомленням, що Шевченко 26 серпня т. р. «проследовал» через м. Кролевець назад до Петербургу, а саме, переночувавши в Кролевці й одержавши з Кролевецької скарбниці подорожну від Сівська до Крам²⁾, виїхав на Москву, пробувши у Кролевці тільки 11 годин. Інших повідомлень з місць губернатора не одержував і на цьому згадана справа кінчається. Отже справа ця фіксує тільки тимчасове перебування Шевченка в Кролевці.

Але на підставі інших даних, ми можемо сказати, що у Чернігівського губернатора не було повних інформацій з повітів про перебування

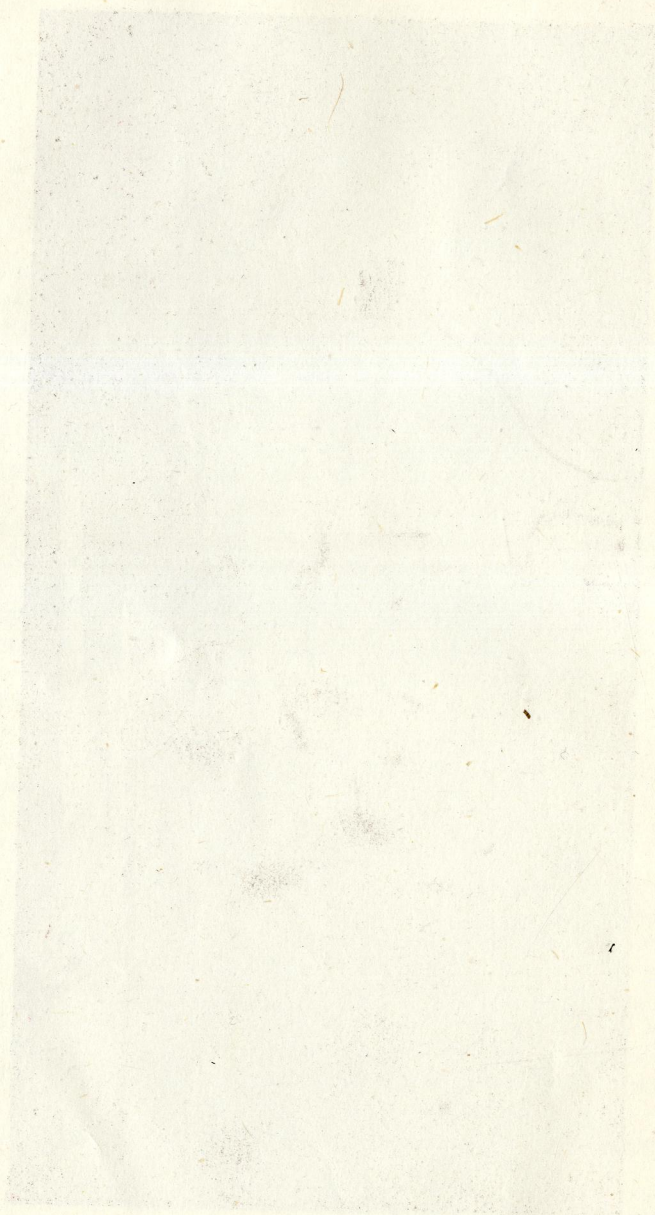
¹⁾ У всіх урядових паперах цього часу так іменовано Шевченка. Твердження М. Чалого, що підчас цієї подорожи в паперах про Шевченка писалося «строго наблюдать за отставным солдатом» (курсив наш. Б. Ш.) Т. Шевченком» (М. Чалый. Жизнь и произведения Т. Шевченка. Киев, 1882. Стор. 142), не відповідає дійсності.

²⁾ Оригінал цієї подорожної зберігається в Чернігівському держ. музеї у відділі Шевченка. Текст її подаємо також серед документів.

Т. Шевченко

Пейзаж (Акарея)

Шевченка на Чернігівщині. Так, наприклад, з книги М. Чалого «Жизнь и произведения Т. Шевченка» (стор. 151) видно, що Шевченко перед від'їздом до Петербургу був і в Конотопському повіті на Чернігівщині у Лазаревських, де познайомився з матір'ю своїх давніх друзів, Хведора та Михайла Лазаревських.

Можна припустити, що Шевченко підчас згаданої подорожі був ще в якому-будь місці на Чернігівщині, але це не трапило в поле зору поліції, як і перебування Шевченка на Конотопщині.

С.-Петербургского
Обер-Полицеймейстера.

Канцелярия.

27 мая 1859 года

№ 219.

Господину Черниговскому Гражданскому Губернатору.

Состоящий по высочайшему повелению под строгим надзором Полиции, обучающийся в Императорской Академии Художеств и признанный ныне за успехи в гравировании назначенным в Академики, Тарас Шевченко, с разрешения Президента Академии, Ея Императорского Высочества Государыни Великой Княгини Марии Николаевны, отправляется на пять месяцев в губернии: Киевскую, Черниговскую и Полтавскую, для поправления здоровья и рисования этюдов с натуры.

Выдав Шевченко, 25 сего Мая за № 208, свидетельство на свободный проезд в означенные губернии, я имею честь уведомить об этом Ваше Превосходительство и покорнейше просить, не изволите ли признать возможным сделать распоряжение к учреждению за Шевченко, во время проживания его во вверенной Вам губернии, помянутого надзора, о последствиях которого меня уведомить.

По болезни Свиты Его Величества Генерал-Майора Графа Шувалова Полицеймейстер, Полковник (підпис).

Правитель Канцелярии (підпис).

9 Июня 1859 г.

№ 462 Г. Черниговскому Полицеймейстеру.

№ 463 Г. „ Земскому Исправнику.

№ 464 Г. Нежинскому Городничему.

№ 465 Г. „ Земскому Исправнику.

№ 466 Г. Борзенскому Городничему.

№ 467 Г. „ Земскому Исправнику.

... (из подлинника) ... с натуры, и получил от С.-Петербургского Обер-Полицеймейстера свидетельство 25 мая за № 208 на свободный проезд в означенные губернии.

Получив о сем отношение С.-Петербургского Обер-Полицеймейстера, предписываю В. Высокоблагородию, в случае приезда Шевченко в город №, учредить за ним полицейский надзор, о последствиях которого мне донести.

Секретно.

Его Превосходительству Господину Черниговскому Гражданскому Губернатору и Кавалеру

Кролевецкого Городничего

РАПОРТ.

Вашему Превосходительству имею честь донести, что сего 26-го Августа проследовал чрез Кролевец обратно в Санкт-Петербург Академик Тарас Шевченко, по свидетельству Санкт-Петербургского Обер-Полицеймейстера, выданному с разрешения президента Академии Ея Высочества.

Шевченко, как из означенного свидетельства видно, уволен в губернии: Киевскую, Полтавскую и Черниговскую на пять месяцев (sic!), для снятия этюдов с натуры, в городе Кролевце ночевал и пробыл всего 11 часов, получил по отзыву моему из Кролевецкого Уездного Казначейства подорожную от Г. Севска до Г. Кром—уехал по тракту на Москву.

Городничий (підпис).

№ 342.

«31» Августа 1859 года. С донесением о времени выезда из города Кролевца Академика Шевченко.

По Указу ¹⁾ Его Величества Государя Императора Александра Николаевича Самодержца Всероссийского и прочая, и прочая, и прочая.

От города Севска до г. Кром Академику Тарасу Шевченко с будущим из почтовых давать по две лошади с проводником, за указанные прогоны без задержания дана в городе Кролевце 1859 года Августа 26 дня. С сей подорожной за 110 верст 1 руб. 10 коп. взято за бланк 30 коп.

Черниговский Гражданский Губернатор в звании Камергера Двора Его Величества Действительный Статский Советник Шабельский.

За Казначей (підпис).

Бухгалтер (підпис).

На звороті така помітка: «от Кошелевки до Вольбуевой 27-го августа по полудни в $\frac{1}{2}$ 8 ч. Смотритель Лебедев».

Подав Борис Шевелев.

¹⁾ Текст подорожної Шевченка з музею Чернігівського.

О. Досвітній *).

(Риси до літпортрету) ¹⁾.

Умовившись розуміти: під темою—загальну ідею літературного твору, під фабулою—ж та сюжетом—конкретне втілення цієї ідеї, мусимо статувати, що темою, спільною чималій частині творів О. Досвітнього, є революція. Конкретизуючи це твердження, можна до «революції» додати епітета «російської» і зокрема «Жовтневої», бо як-раз вони грають ролю, мовляв, підземно-магнетичних скріп у подіях двох його творів—«Американці» та «Хто». Спинімося коротко на обох творах. «Американці»—то російські реємігранти, що, після Лютневої революції, емігрують з Америки до Росії; коли їх затримує буржуазний уряд Японії, вони засновують революційне підпілля, а потім розпочинають активну роботу серед пригноблених Кореї, Китаю, Індії; найбільшим мулом є для них—по-перше, зв'язок з російськими товаришами, встановлений за допомогою Сегалія, а по-друге—Жовтнева революція, що стосується про неї зафіксовано в XVIII розділі роману; другою конкретизацією згаданої ідеї є китайська революція, що їй присвячено кілька розділів. Ще більше значення має російська революція в другому творі, рефлексивно освітлюючи події роману «Хто». Твір розпочато інтриговним описом Неро; як виявляється далі, він з товаришем виїхав з Америки до Франції; цим з самого початку встановлюється дві лінії сюжету: одна—«американська» (Лія, Лео), друга—«французька» (Неро з товаришем). Дальший розвиток ліній такий: Лія і Лео беруть участь у боротьбі соціалістичних робітничих організацій Америки; але консервативно-угодовський характер, що його виявляють ці організації, примушує «американських» героїв (теж емігрантів) переходити до організацій пресивніших (серед них—«Я доб'юся» на чолі з Ойдсом); впливає на це у цьому й Неро, який у Франції має міцний зв'язок з російськими революціонерами ²⁾; коли починається імперіялістична війна, Лія і Лео заступають за антимілітаристичну пропаганду; нарешті, російська ре-

* О. Досвітній. Хто. Соціальний роман. «Книгоспілка», 1927, ст. 191. 4.000. Ц. 1 крб. 60 коп.

Матеріал: «Американці», «Тюнгуй», «Нотатки мандрівника», «Алай», «Гюлле».

²⁾ З цього боку цікавий уривок з листа Неро, в якому дано гостру характеристику соціалістичних угодовських організацій:

— Ваші метеоричні стрибання з посади на посаду, з одної організації до одної асоціації, мені нагадують того цигана, що манджував шкапами, в надії отримати собі врешті цінну конячку... та виявилось, що не він був не здібний оцінювати кращої, а на ярмарку просто всі були браковані шкапи, і хазяї продавали їх теж для того, щоб обшачаїти кого-небудь, вимінити на кращу... Ти бачиш, що в Америці, або де-інде в світі є яка «краща» організація? Дурна. Один дідько,—вся різниця, як у того цигана з шкапами: або ворона, або біла чи біла... та на якість всі однакові.

волюція 1917 року руба ставить перед ними питання—«Хто» (тоб-
 яка) з революційних організацій є справжня, чия робота—дійсно революційна? Як Finklang до цього питання, на початку твору бреним згадка про російську революцію 1905 року (таким чином роман—у тематичному «колі» двох революцій), і ніби відповіддю на нього є актиний зв'язок Неро з більшовиками (його товариша використала російська «охранка», і Неро покарав провокатора на смерть). Нарешті, революція просякає й збірку «Тюнгуї», де останнього змальовано в умовах першої китайської революції 1911 року (1 част. збірки), так і російської (зокрема громадянської війни—III част.), за яку Тюнгуї віддає життя.

З аналізу тематики й фабули стає ясным розподіл героїв О. Досвітнього на дві частини, що з них позитивну становлять революціонери, пригноблені, негативну—капіталісти, визискувачі то-що. В останній частині напрошується паралель між керівником одної робітничої організації (австрійським коштом) з «Хто» та Хазретом із «Гюлле» (останній твір О. Досвітнього, вперше друкований в «Бібліотеці романів» робітничої газети «Пролетар»¹).

Що-до фабульного тла, то з наведених переказів наочна його різноманітність: «Тюнгуї» (I та II част.), «Американці» локалізуються на Сході; сюди-ж можна віднести й новелу-казку «Алай»²),—чимала частина її дії відбувається серед киргизів; «Хто» локалізується в Новому Світі та в Західній Європі; «Нотатки мандрівника» є вражінням від подорожі також по Західній Європі; нарешті, в «Гюлле» за тло знову взят Схід (тюрки, що живуть під китайською владою).

Коли-б не ця різноманітність тла була одною з підстав для запитан М. Хвильового: «Чи звернув хто-небудь увагу на те майстерство, з якого Досвітній орудує т. з. екзотикою? Чи подивилась наша критика на прекрасні малюнки «теплої корейської осені»? Чи зупинили ми увагу на цій художній і виключно-цікавій книзі з життя китайської бідноти, в цьому «Тюнгуї», що помірає за революцію на чужині? Чи не час поговорити про «Нотатки мандрівника» й поговорити, як про річ, яку трес

¹) Наведу синопсис цього твору. Тюрк Ахмет заповнив чужинця Ремо. Маючи всякі підозріння на свого положенного, Ахмет замкнув його в одній кімнаті свого дома, та повідомив про це місцеву владу. В своєму ув'язненні Ремо познайомився з одною дівчиною. То була сестра Ахметова, що він тримав її під замками, чекаючи, коли приїде багатий наречений і забере її з собою, заплативши за це Ахметові великі гроші. Ремо покохав цю дівчину, знайшов шлях до її кімнати й частенько навідувався до неї. Зрештою його покликали та почали допитувати. Після допиту Ремо довідався від перекладача, що його мають відіслати до губернатора. І це тоді, коли Ремо став відчувати в більше кохання до Ахметової сестри. За допомогою перекладача він почав вивчати їхню мову, щоб мати змогу порозумітися з своєю коханою. Саме той час його повезли до губернатора на допит. Губернатор відпустив Ремо на волю й дозволив йому жити, де він захоче. Ремо повернувся до Ахмета, почав просити його дозволу одружитись з Гюлле, але той рішуче забороняв йому й думати про це. Через де-який час Ремо повідомив Ахмета, що Гюлле завагітніла. Щоб уникнути «сорому та ганьби», Ахмет дозволив їм одружитись, і через кілька днів відбулося весілля. А незабаром після весілля Ремо й Гюлле почали готуватися до втечі в Новий Світ. Утікаючи, вони перепливали річку й ледве не загинули від куль залоги, що її поставив Ахмет. В кінці роману використано «happy end».

²) Твір видруковано в першому альманахові «Вапліте» (1926), в «змісті якого маємо неприємну друкарську помилку—«Аглай».

ставити на одно з почесних місць у нашій сучасній белетристиці?.. Ба це не Досвітній дав нам відчутти запах сучасних Сходу й Заходу? Ба це не він кинув прекрасні мазки з таємних глибин невідомого нам океану, що по ньому мандрує його «Рембрандт»? Хіба це не він дав нам цілу галерею революціонерів-мандрівників?»¹⁾. З приводу-ж цього проф. О. Білецький влучно зауважує: «Революція утворила чудо, що відбувався ще Гоголь у «Страшній помсті»:—«Раптом стало видно далеко на краї світу. В далені засинів Лиман, за Лиманом розлилося Чорне Море, звідні люди взнали Крим, що горою піднісся з моря, і багnistий Сиваш. Зліву руч було видно землю Галицьку». І ще далі і ще ширше: в Азію, Європу, в Америку й Китай виявилось можливим глянути з меж літератури, яка, здавалося-б, волею долі засуджена на те, щоб жити, відаючи, що «тільки й світу, що в вікні»²⁾.

Наведені цитати свідчать про прихильну оцінку творчості О. Досвітнього. До згаданих авторів слід застосувати й М. Доленга³⁾.

Цей етюд, зважаючи на обмежений розмір, не претендує на всебічну оцінку згаданої творчості: його мета—констатувати головніші риси разом з відповідними дрібними деталями, згадавши при цьому де-які твердження згаданих дослідників, однак, без будь-якого наміру полемізувати.

Зупинімося спочатку на моменті форми.

«Малу форму» інтерпретовано незначною частиною творів: сюди відносяться, по-перше, «Алай» (епітет «казка», очевидно, має на увазі звичайність пригод Шешеля), а по-друге—«Тюнгуй», що має підзаголовком «нарис и новели» (останній термін ужито в широкому розумінні «сюжетного оповідання», бо у вузькому значенні тут—«no story», назвою одної з новель Генрі). Взагалі-ж постать О. Досвітнього доводиться кваліфікувати, як представника «великої форми»—роману. Навіть, вживши цього надто широкого терміна, треба подбати про відповідний епітет, що ним для «Американців» є з одного боку—«мандрівницький», а з другого—«хроніка». Остання, як відомо, є кінцева межа, перейшовши її, роман, як такий, деформується. «Американці» майже щомомента наближаються до цієї грани: їх сюжетна лінія, спочатку єдина, часом потроюється відповідно до розгортання революційної роботи Кореї, Китаю та Індії; сюжетна цікавість слабшає в наслідок згаданої, і далшої риси—виклад перебивається цілими розділами протокольного репортажу; в кінці твору автор штучно зводить усіх дієвих осіб, це не рятує ситуації, бо не є шпанунгом; його, як правильно констатує М. Доленга (op. cit.), не показано, а лише згадано. Ця-ж хронічність, правда в трохи меншому розмірі, позначає й «Хто» (подвійність сюжетних ліній твору вже було підкреслено). Критика кваліфікує «Хто», як найбільший твір письменника⁴⁾. Не поділяючи звички

¹⁾ М. Хвильовий. «Соціологічний еквівалент» трьох критичних оглядів. «Літературна думка», 1927, № 1, ст. 95.

²⁾ О. Білецький. Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року. «Червоний шлях», 1926, № 3, ст. 161.

³⁾ М. Доленга. «Повсталий Схід». «Червоний шлях», 1925, № 4, ст. 210—215. У статті трохи неприємно вражає плутанина імен О. Досвітнього, якого на ст. 210 названо Олександром, а на ст. 213—Олексою.

⁴⁾ М. Доленга. «К 10-ти летию украинской советской литературы», «Красное слово» 1927, № 6, ст. 80.

в кожному останньому творі певного автора вбачати «найвище його досягнення», мушу зауважити, що «Хто» стоїть на однаковій лінії «Американцями», і хіба трохи перевищує їх міцнішим, органічнішим зв'язком сюжету.

Хронікальність є поки-що домінантою творчості О. Досвітнього, як така, ворогує з сюжетом в розумінні органічно-художнього, специфічного побудовання «другого плану». Ця-ж хронікальність зв'язує романи («Американці» й «Хто») з «Нотатками мандрівника»; вона — основа хроніка-мемуар, що також орієнтується на велику форму.

Спробою звільнитися від хронікальності є «Гюлле». Тут наявне специфічне, штучно-сюжетне побудовання, якому не можна одмовити в суцільності. І хоч цей роман з його чималим детективно-авантурницьким елементом стоїть, мовляв, нижче на шкалі літературних рангів, а читачеву цікавість він збуджує незрівняно сильніше, ніж «Хто» і «Американці».

Та щоб остаточно з'ясувати цей факт, перейдімо до дальшої характеристики форми творів О. Досвітнього.

Кваліфікувавши «Американців» та «Хто», як романи-хроніки, ці самі романи характеризовано техніку подавання матеріялу. Ще залишається класифікація творів з якісного принципу: її полегшив сам автор, давши до обох названих творів підзаголовок — «соціяльний роман». Ця класифікація, звичайно, не є новина серед інших рубрик роману (як от — лицарський, психологічний, сімейний, авантурний, детективний то-що). Навіть можна заперечувати потрібність таких підзаголовків з боку автора. З можливих аргументацій згадаємо дві. По-перше: що додається цим до художності твору? «Воскресіння» Толстого, «Овід» Войніча — безперечні соціальні романи, однак, автори їх про це не аноншують у підзаголовку, і твори від цього нічого не втрачають. Залишається гіпотетичне припущення, що автор своїм підзаголовком хотів апелювати до доби, показати свою їй співзвучність; але цілком ясно, що цю співзвучність повинні виявити самі твори. І коли вони це безперечно роблять, то навіщо-ж перехоплювати вражіння, що його повинен справляти твір, і наліплювати ярлика: мовляв, се лев, а не собака?

Другий мотив — багатоплановість роману. На цей пункт звертає увагу колишній американський теоретик Whitcomb; він бере за приклад «Анну Каренину», як сімейний роман, де освітлено взаємини чоловіка й дружини, сестри й брата, батьків та дітей; крім того, твір торкається взаємин між хазяїном та робітниками й спинається на житті аристократичних кіл взагалі, інтерпретуючи весь матеріял під кутом певних етико-моральних гасел; так в романі сплітається кілька планів, що з них якийсь домінує¹⁾. За другий приклад можна взяти «Вальдшнепи» М. Хвильового, що його сам автор (у вступній новелі до I тому своїх творів) зве «сюжетним любовним романом», але ясно, що це — лише домінанта роману, бо навіть початок твору («Вапліте», 1927, № 5) ставить новітні і інші проблеми (ідеологічні ухили відповідальних робітників ставлення людності до курортних відпочиванців та ін.).

Твори О. Досвітнього також відбивають цю багатоплановість. М. Д.

¹⁾ Whitcomb. The study of the novel. 1905. Ст. 132 та ін.

го влучно одрізняє в «Американцях» три плани: 1) соціального побуту країн, де відбувається дія, 2) революційної роботи та 3) особистих стосунків між дієвими особами. Отже тільки перший план (і лише по-перше—другий) відповідає підзаголовкові «соціально-революційний роман»; ясно підкреслений епітет не досягає всіх планів. Чи варто-ж проголошувати таку парціальну домінанту?

Для повного обліку відзначимо, що «соціальна» домінантна революційної роботи просякає й «Хто»; побутове змалювання зведено тут майже до нуля; другорядний план відведено особистим взаєминам. Зате в «Хто» вони виступають на перше місце. Правда, Ремо стурбований соціальним пригніченням Гюлле, він обурений тим, що тюркська жінка фірмою соціального побуту; його дратує необхідність здійснювати революційні наміри Ахмета; але цей план стоїть трохи не на третьому плані (на другому маємо побутові малюнки, характеристики китайського губернатора, хазрета то-що). Як уже згадувалося, «Гюлле» заважає читача сильніше за інші романи. Не хочу сказати, що до цього дійшло перенесення особистого елемента на перший план, і що таким чином роман «любовний» іманентно повинен зацікавлювати більше, аніж роман соціальний. Але ясно, що О. Досвітньому більше вдалася реалізувати форму роману «любовного», аніж порівнюючи нова форма роману соціального.

Розглянувши форму творів, перейдімо до стилю. Тут доведеться згадати думку проф. О. Білецького (ор. cit) про О. Досвітнього: «Що це,— Лоті чи Клод Фарер, мовою, якої і до цього часу не можуть визнати справжні літератори, що пишуть у ленінградських журнальних?»». Хоч об'єкт цієї думки («літератори ленінградських журнальних») визначено досить широко, але її мета—немов спростувати зауваження щодо мови О. Досвітнього. Цю-ж мову М. Доленго («Повсталий») характеризує, як надзвичайно прозову, тверезу й супокійну. Зупинимося на цьому пункті докладніше.

Ще були відзначені елементи репортажу, хроніки, мемуару в «Американцях». Правда, проф. О. Білецький у цитованій праці цілком вірно пише: «Хіба «Огонь» Барбюса не репортаж? Хіба «Дитинство» Толстого, «Жан Кристоф» Ролана—не мемуарна література?». Отже, визначення репортажний принцип подавання матеріалу в «Американцях», можна аналогічно кваліфікувати й сухий, часом позначений якоюсь монотонністю стиль О. Досвітнього. В цьому пункті коли-б не найближча аналогія з мемуарами Бьюкенена; і порівняння стилістичного моменту «Американців» до аналогічного пункту «Огня», «Дитинства»—було-б не на користь О. Досвітньому. Щоб не перетомити читача цитатами, наведу з них лише кілька характерніших.

Визначальним здається підкреслене місце у фразі з «Алая»:

...жати! Це розуміння захопило все ество... Розум уже палав, шукаючи шляхів здійснення його.

В тлі майже цілковитої відсутності образів трафаретне вражіння створює образний елемент такої фрази з «Гюлле»:

Її очі, крізь кришталі сліз, світилися щастям.

Те-ж саме в прикладі з «Хто»:

Так підкралась до нас, мов та тать уночі, перша незгода. Межи нами пбігла легендарна чорна кішка, а слідом за цим мало прийти й волохате мбутне.

В цьому-ж романі знаходимо порівняння, не зв'язане органічно з переднім контекстом і до того-ж непотрібно грубе:

Ота клята брошурка... врешті випливла, як кізяк на воду.

Не врятовує ситуації й потяг до сентенцій; хоч у прикладі, що й наведу зараз, подибуємо органічний зв'язок з матеріалом:

Як недосяжно для звичайного низового робітника знати хоч крапли тих таємниць, комбінацій, вигадок і великих замірів, що творять по-за й спиною на його-ж плечах вищі верстви власників матеріальних засобів, і то хазяїни трудящих мас, що невідомими сітями облутані, сліпо йдуть туди куди їх пошлють, роблять те, що накажуть вони... вмірають за те, що ці в ховоди захочуть. І все це провадиться такими вузькими плутаними догами, що нещасні жертви експлоатації гадають, ніби виною тому тільки «тдоля» і «воля божа».

Значно частіше трапляється звичайне афористичне втілення трюмів. Приміром, розповідаючи у вступі до «Тюнгую», як захищають с коні в подорожі, автор дає резюме:

Розумна тварина—худоба!

«Хто» також дає аналогічний приклад:

Без кохання й дружби світ став-би страшною пустелею, — якось ки фразу Неро, пишучи Ліі...

Цінність цих поміркованих трюїзмів не збільшується від того, чи словив їх Неро, чи хтось інший. Безперечно-же їх викликає в пам того Чеховського героя, якого постійно турбувало, що «Волга впад в Каспийское море».

На тлі згаданої безкольоровості стилю характерна майже цілков відсутність портрету й пейзажу.

Трохи не єдиною деталлю, що її частенько відзначає автор в об чях своїх героїв, є їх очі:

Люди з зеленими обличчями й запалими очима завзято робили...

Льові очі світилися і він задоволено поглядав на Северина, Ему й Мі

Загально-абстрактний характер наведених прикладів ясний; окр постаті не індивідуалізовано; в наслідок цього—облич не видно, їх запам'ятаєш.

Аналогічна риса характерна й для пейзажу; здебільшого подибу просту фіксацію топографії—за типом газетної кореспонденції:

Минувши довгу Малацьку затоку, пароплав вийшов на простір Бенгальської затоки. Спинившись на півдоби в Пенангу й набравши запас вугляної води, пароплав запарував у напрям Калькути.

Після кількадечної неспокійної мандрівки, пароплав, увійшовши до бухти, став до брудної набережної Калькути.

Одним із небагатьох прикладів пейзажу в «Американцях» є такий:

Сонце тільки-но виглянуло з-поза окіянського вирію. Своїм ласкавим теплом промінням воно обіймало поверхню велетня, лагідно відганяючи застиглу нічню імлю, що гойдалась над водою, лишаючи після неї блискучу блакитню, ніби поворонивши нею дзеркальність поверхні.

Але й тут наочний трафарет (тепле проміння та ін.). Далі-ж у цьому місці можна помітити досить какофонічний «повтор» (курсив):

Пароплав, напруживши сили, своїм гострим носом різав глибину, розпелешив шумовиння дрібної, мов бісер, води. Час-од-часу цілі табунці літаків-бомб здіймалися *поперед* носу пароплаву й летіли *поперед* над водою...

У другому місці автор фіксує, що окіян вийшов з берегів; це дає від одному з персонажів для такої алегорії:

Окіян зветься Тихим... Так світ охрестив його за тишу, бо він наймовчазніший зі всіх морів... Ніколи він, певне, не виходив з берегів, але тепер і йому щось увірвалося, бо часи великих революційних подій... Як вийшла з берегів монолітна маса Росії, так і він... Цим він нагадує гнобителя, що кінець їхнього світу... Зараз він захопив частину спекулятивного міста, не торкнувши бідняків за горою.

Далі Центар каже:

Це символ; він говорить робітничому людові: «Я спокійний, мовчазний і непокірний, мовчазні—ви можете одним рухом своїм затопити і назавжди ту землю, що плазує навкруги й нахабно, хоч і меншістю, гнітить вас»... Це воцтво, і воно здійсниться.

Вражіння від цієї алегорії висловлює другий герой:

Дудасія з Центаром... Іноді з ним це буває... Таку алегорію вигадася...

Поруч із характеристикою портрету й пейзажу треба згадати й діячів часом тяжкий; М. Доленго («Повсталий Схід») звертає увагу на стилістичне подавання в діалогові чужих розмов; сюди-ж слід застосувати визначення діалога («Американці», «Хто») дискусіями на різні спеціально-політичні питання.

Але найпоказніший пункт що-до безкольоровості стилю О. Досвітнього є його «екзотика», одногосно констатована критикою. Для певної перспективи наведу історико-теоретичну довідку. Екзотику прийнято вживати з іншим, ширшим терміном «колоніального роману» (що є елемент, до речі, є наочний у таких творах О. Досвітнього, як «Американці», «Гюлле», «Тюнгуй», «Алай»). Почавшись в кінці XVIII століття, цей роман розвивався двома лініями—французькою (Шатобріан, Бернарден Де-Сен-П'єр з його трагічною ідилією «Поль

та Віргінія»), та англійською («Робінзон Крузо» Де-Фо). З дальш представників цих ліній можна загадати: для французької—Лоті, Фарер Дюшена; для англійської—почасти Купера та Майн-Ріда (де авантюра домінує над змалюванням побуту колоній), особливо-ж—Кіплінга та Корада. Все це, звичайно, не означає, щоб О. Досвітній наслідував Лоті та Фарера, проти чого справедливо обурюється проф. О. Білецький. Навряд чи личив-би українському письменникові емоційно-розслаблені ліризм Лоті, поверхова екзотика Фарера, одверте наслідування йому, боку Дюшена. Тому для порівняння може краще було-б загадати «Італійські казки» Горького та Корейські нотатки Гарина-Михайловського. Перший твір блискуче подає соціальні мотиви разом з екзотикою; художник бік «казок» стоїть незрівняно-високо: немов живих бачиш перед собою цих рибалок з їх співчуттям більшовизмові, з їх любов'ю до життя, з тяжкою працею; бачиш цю танцюристку, що, змагаючися з дочкою, танцює до розриву серця; а описи природи, моря! Нічого подібного немає в О. Досвітнього. «Американці», «Хто», «Алай» лише претендують на художність, своєю-ж суттю залишаються хронікально-мемуарним репортажем: це не мистецтво, а протокол, не красне письменство, а кореспонденція; перед нами не соковиті картини майстра, а скупі «зарисовки пером», до того-ж у сухій, неоригінальній манері. Такими властивостями «Американці» наближаються до Корейських нотаток Гарина, але-ж останні, як відомо, ніколи не претендували на те, щоб бути «світським романом». З другого боку, вступ до «Тюнгюя» показовий тим, що він є уявна подоріж,—метода, що використовується при... викладанні географії. Екзотика О. Досвітнього саме й є географічна, але не літературно-художня.

Наведу приклад для контрастного порівняння. Анрі де-Реньє в своєму романі «La flambee» змальовує студента Андре Мовалю, що готується до дипломатичної кар'єри. Автор в тоні легкої іронії розповідає про «екзотичні мрії» свого героя:

...L'Orient. c'était pour lui des armes, des tapis, des étoffes, des pierres, l'ombre grouillante des bazars, la fraîcheur des jardins, le murmure des fontaines, le frisson du vent dans les palmes, le pas des chameaux sur le sable, la foulée des éléphants dans les roseaux, le fleuve qui roule, la citerne, le puits; c'étaient les déserts, le jungle, la brousse, l'oasis; des palais, des mosquées, des temples, des tombes; les beaux; le poids des jours torrides, le silence des nuits étoilées, et, répandue sur toute cette splendeur, la molle, la lente, l'ardente, la divine chaleur qui alanguit les membres, accable les corps, engourdit les cerveaux en une voluptueuse rêverie qui se perdait dans la rose, le jasmin, le santal et qu'emplit de ses visions indéfinies l'opium de la pipe ou le tabac du narghilé ¹⁾

¹⁾ ...Схід—це для нього зброя, килими, тканини, самоцвіти, мінлива тиша базарів, прохолода садів, дзюрчання фонтанів, шелест вітру в пальмах, каркання верблюдів у пісках, сліди слонів в очеретах, прудка річка, водозбірні колодязі; це—пустеля, джунглі, хащі, оази; палаці, мечеті, церкви, гробниці; спека жарких днів, тиша зоряних ночей, і над цією пишнотою мляса, неприємна, жагуча, дивна теплінь, що зморює члени, придушє тіло, стискає мисль, зок у якійсь похитливій мрійливості, що пахне трояндою, ясмином, санталом, та що сповнює своїми невиразними видіннями люлечний опій чи кальяновий тютун.

Як можна бачити, аксесуари цих мрій—загальні, трафаретно-географічні, що й викликає жест іронії з боку Реньє; але втілення з стилічного боку бездоганне: взяти хоч-би майстерність періоду, музичне набування об'єктів переліку!

Трохи вище з боку екзотики стоїть «Гюлле» з сміливим, трохи розкованим на ефект закінченням, що викликає в пам'яті біблійський про первісний світ і в ньому «блажених» Адама та Еву:

Обое вони були голі. Їхня одіж висіла на чорнім камені скель. Пара теплим димком виходила з їхньої одежини, що, здавалося, теж ніби дихала чужим сонячним ранком...

Два голі тіла, полискуючи серед скель, різбляною мармуровою статуєю, ухомо притислись до гірського каменя.

Їхні тіла тремтіли. Чи ранкова прохолода, чи наслідок холодної ночі, чи бажання проїняли їх...

...Над бескидами звився орел—гірський дозорець. Він поважно плив у вітрі, що-раз вище й вище...

Починався день.

Загальне констатування блідости стилю О. Досвітнього, зрозуміло, означає вимоги від автора квітчастої мови. Поки-що згадана властивість іманентна його літературному доробкові. Яку-ж реакцію викликає вона в читача? Що-до цього, дуже показове є таке зауваження Доленга в «Повсталому Сході»: «Взагалі в О. Досвітнього якимось невідомо літературної школи, пише він ніби—звіт дає, а не дозвільно річ утворює». Правда, в другому місці згаданої роботи цей-же автор зазначає: «Автор (О. Досвітній—Гр. М.) про все розповідає так конкретно, як можна тільки на підставі власних не поточних, а тривалих спостережень»; та до цього треба додати: можливо, Досвітній і сам спостерігав те, про що він пише, але наслідки своїх спостережень він втілює так, що читач не бачить їх у своїй уяві. Наслідок цього здається, що автор фіксує не власні спостереження, а якусь уявну схему. Шукаючи причину цієї риси в творчості О. Досвітнього, доведеться звернутися до вже цитового М. Доленга, який пише: «американцям» та й іншим творам О. Досвітнього чогось страшенно бракує і навіть можливо, що просто авторової талановитості»¹⁾.

Схарактеризувавши побіжно форму й стиль, зупинімося на дрібницях.

Перший момент—прізвища з «Хто». Взагалі слід вважати спритною спробу показати в «Тюнгві» безіменного героя. Очевидячки, в тогочасному плані автор наділяє головних героїв «Хто» лише іменами (Неро, Лео); отже прізвище матері Лії—Світгарт. Повстає запитання—Sweetheart? Чому не Smith, Johnson, або ще якимось «безособовим» американським прізвищем? Залишається гіпотетичне припущення критика, що Sweetheart тут не випадково, а тому, що буквально це означає «сердце», і коли-б не шлюб Лії з Лео потребував цього саява. Можливо, автор мав інші міркування; що-ж до згаданого, то йому не можна

¹⁾ М. Доленго. «Післяжовтнева українська література». «Червоний шлях», № 11, ст. 168.

відмовити в певній старосвітськості, бо справді інакше не назвеш при-
вища на зразок Стародума, Счастливецва, Несчастливецва то-що, — мето-
да, що її перевів ще Чехов на рейки гумору (диякон Духов, телеграфис-
т Ять, протоіерей Змієжалов, матрос Кошкодавленко). Дальше зауваже-
ня в цьому пункті стосується знову-ж таки не «Режоса», в якому
пізнаєш Жореса, а прізвища французького революціонера «Апорт», що
в ньому автор, очевидно, хотів додержати специфічного французького
колериту. Отже де в кого це прізвище може викликати асоціацію з сор-
том яблуків (правда, досить смачних) і примушує згадати дуже влучне
зауваження М. Зерова, спрямоване проти невдалих імен у «Тарасі Тря-
силі» Сосюри: «З таким-же ефектом поет міг-би написати роман з ан-
глійського життя, вивівши в ньому іменитого аристократа Лорда Смокі-
га, Леді Кромвеллу, город Темз і річку Котедж»¹⁾.

Нарешті, хотілося-б розглянути таке твердження М. Доленга в «По-
сталому Сході»: «Цей твір («Американці» — Гр. М.), по-перше, позба-
влено навмисного естетизму, по-друге — в ньому автор не кокетує з чи-
тачем, а по-третє — тут немає психології». Почнемо з останнього пун-
та: відсутність психології — річ хороша, коли нею вміло оперувати. На-
зрівняні зразки американської та англійської новелі витиримані в цьому
напрямку і переконують художньо. В творіві-ж О. Досвітнього — трес-
не зауважити — відсутність психології іноді спричиняється до слабкої умо-
тивованости вчинків, потрібної в реальному плані. Приклад цього — ра-
птове захоплення Емілії Шергелем, її ніжність до нього, відданість рево-
люції то-що. Переходячи вулицю, Шергель підхоплює консулову жінку
під руку:

Дякую, — зирнула вона на нього й притиснула пахвою його руку, затр-
муючи крок.

Головний стимул такої її поведінки (як це виявляється з дальшої
розмови) немов нагадує Татьяну Ларину з її «Меня никто не понимает»
але цей стимул якось слабо умотивовує наведений вчинок разом із кіл-
кома іншими, що не переконують читача. Другим прикладом слабо-
психологічного мотивування може бути раптове кохання героїв «Гюлле».

У зв'язку з психологізмом варт розглянути описи музики та реакції
на неї. Як відомо з численних досліджень, слухання музики викликає
спогади; аналогічний приклад подає й «Алай»:

...Звуки, мелодія, що творив цей майстер, — була щось надзвичайного. Ш-
шелю згадався один осінній вечір... Там далеко на Україні... у товариша шк-
ляра... По склу заплаканого вікна дощ лив сльози... вони просочувались крі-
замазку по цей бік шибок, і приятель пальцем виволував на склі якісь див-
мелодії — пісню чарівно-тендітної пташки...

Ніби кілька ос сичало в шатрі й ці осі виволували сльози на очах ки-
гизів...

Не зважаючи на психологічну правдивість опису, впадає в око його
поверховість, штампованість (заплакане вікно, то-що) й сухість, разо-
міз примітивізмом реакції. Ця-ж риса просякає й другий приклад з «Ам-
риканців»:

¹⁾ М. Зеров. Володимир Сосюра лірик і епик. «До джерел», ст. 32.

Шергель... упивався красою музики, насолоджувався її звуками й різбарвними мелодіями.

Як прекрасна музика! яка краса, скільки нової сили дає вона! Скільки реживань у ній!..

І тою музикою мають право користуватися тільки ці аристократи... А на чому ті мільйони людей не користуються нею?

З численних локалізацій згаданого мотиву в світовій літературі згадуються з контрасту незрівняні сторінки «Флорентійських ночей» Гай-соната Вентейля в «Шуканнях втраченого часу» Пруста... Звичайно, соціальною романом О. Досвітнього та камерним романом Пруста—величезна дистанція, але убога художність двох наведених творів з О. Досвітнього є ще один доказ до слів М. Доленга («Повсталий світ»), на думку якого «Американці» цікаві «більше, як мемуар, ніж як літературного мистецтва».

Інші пункти зауваження М. Доленга—як от, відсутність кокетування читачем—безумовно позитивні. Саме в плані цього твердження хотілося б розглядати ту заяву О. Досвітнього з «Нотаток мандрівника», в якій він визнає себе за «літератора-дилетанта».

Підсумуємо все сказане.

Не можна не погодитися з тим, що на думку згадуваних критиків важливого в творчості О. Досвітнього. Увага його до Сходу своєчасна; це свідчить, що автор відгукнувся на актуальні теми; його твори якнайкраще доводять ту велику революційну роботу, що провадилася (і очевидно, провадиться) серед пригноблених Сходу.

Але, з другого боку, треба сказати, що літературна продукція О. Досвітнього поки-що стоїть на межі між красним письменством і кореспонденцією-хронікою, з більшою орієнтацією в останній бік. Звідси—найхарактернішою домінантою цієї творчості є безперечно «Нотатки мандрівника», — своєрідні *Reisebilder*, де риси, притаманні творчості О. Досвітнього, найорганічніше злилися з обраними жанром та формою. «Нотатки мандрівника» безперечно виграють при порівнянні до справжнього де-кого з інших співучасників подорожі О. Досвітнього,—виграють як стилем (наставлення на журнальну *causerie*), так і діпазоном спостережень (починаючи від інформацій про «Clarté», і кінчаючи виїздами з російсько-французького самонавчителя). Правда, цей діпазон спостережень й до поверховості спостережень; у наслідок цього, а також у наслідок сухого не-емоційного викладу автора в сприйманні читача настає почуття якоїсь необов'язковості, що її найкраще висловлюють рядки Чехова: «...Там, глядиш, Австрія сплюхвала, там Франція му-нибуть не потрапила, там папа римський наперекор пошел,—чи-єшь, оно и приятно!»

Підсумовуючи, треба також зупинитися на двох зауваженнях М. Хвилювального. В статті, вже цитованій, він пише: «Досвітній є перша й єдина індивідуальність в нашій літературі, яка зуміла оволодіти т. з. мандрівницьким жанром».

Кожен погодиться на тому, що безумовно важлива й почесна річ—

бути своєчасним піонером у захопленні й опрацьованні певної літературної ділянки (мовляв, *jus primae occupationis*). Та з другого боку це скоріше історична заслуга, бо навряд чи може задовольнити художність того оволодіння мандрівницьким жанром, що його подав О. Досвітній. Історія, порівнюючи близька, не перетворилась в нього на літературний матеріал; документ так і залишився документом.

Друга теза М. Хвильового така: «Хіба не час уже покінчити з претенсійним і безграмотним підходом до цього оригінального і воістину масового (в найкращому сенсі цього слова) художника?.. І чи не тому хоч-би ті-ж натуралістичні «Американці» так захоплюють читача (статистика книгозбірень, наприклад, говорить, що «Американці» користуються багато більшим успіхом, ніж твори хоч-би того-ж Хвильового)».

Звичайно, «ставка» на масовізм—річ важлива, та користуються нею досить необачно, бо «Цемент», що його сам М. Хвильовий вважає за «бездарний» («Вопліте», 1927, № 5, ст. 171), має ще більший попит за «Американців»: доказ цього та-ж сама статистика книгозбірень, кількість і тираж видань. До того-ж часто «ставкою» на масовізм хотять виправдати слабкість літературної форми в письменника: мовляв, ра-я апелюю до читача, неспокушеного в формальних тонкощах, то навіщо-ж про них і дбати? Час сказати, що саме масовий письменник і повинен дбати про форму: раз він міцно апелює до свого читача, то сам він і не відштовхне від себе цього читача досконалою формою своїх творів, а навпаки лише виховає його у відповідному напрямку, давши йому змогу сприймати кращі, формально вишукані твори світового письменства.

Традиція критики вимагає наприкінці побажань письменникові пророкувань про його дальший розвиток.

Утримаймося від цього.

Критика—не суд, а констатування певних властивостей (позитивних і негативних) у роботі письменника. Слабу художність, недостатню літературність і визнано, як одну з головних рис в літпортреті О. Досвітнього, що її хотілося-б поставити в зв'язок з певною стадією «опистельства», властивою де-якій ділянці сучасної української літератури. Для порівняння можна згадати аналогічний період на початку американської літератури (Irving, Austin), а також—хронологічно раніш—англійської; в останній після буйного розквіту драми (доба Елісавети) почалися шукання (доба Анни) прозової описової форми (Adison та Steele)¹). Різниця між згаданими літературами та, що в українській, крім описової стадії, є ще й інші угруповання, що віддають належну увагу моментові художності, форми то-що.

Значних даних для пророкування зміни в згаданих властивостях О. Досвітнього поки-що немає. Цілком правдива думка М. Доленга, що О. Досвітній «вишукує свою художність»; отже «Гюлле» хоч і доводить певне шукання художності, сюжетності—тоб-то рис літературної специфіки, та проте це ще не означає, що він уже їх знайшов, як зауважено вище, цей твір безперечно належить до «низового» жанру, з цього боку показова його поява серіями в «читабельному» додатковому

¹) O'Brien. The advance of the American short story. 1923. Ст. 21 та ин.

газети; до того-ж «вихопленість» його головного героя хоч і зрозуміла, але не з'ясована належно через надто малий елемент *Vorgeschichte*. Іншими словами, «Гюлле» не є те велике «епічне полотно», що його наяву й заперечує М. Хвильовий в зв'язку з своєю характеристикою творчості О. Досвітнього («Наші часи—каже М. Хвильовий—мабуть, справді не є часи великих епічних і композиційно-досконалих полотен»). Звичайно, критерій «величини» є досить умовний; до того-ж стаття М. Хвильового з'явилася тоді, коли ще не було «Бур'яну» Голованюка, початку «Вальдшнепів» самого М. Хвильового, що, поруч із лінією жанрових хронік О. Досвітнього, починають (разом із кількома іншими творами) окрему, позначену чималими літературними якостями, лінійку розвитку молодого українського роману.

Цей-же принцип, так-би мовити, перспективної диференціації (як історичної, так і теоретичної), покладено в основу даної статті.

Григорій Майфет.

Нові матеріали до життєпису Василя Чумака.

Те, що я подаю в оцій коротенькій статті, почув я з уст А. М. Шафаренка, молодого агронома, що торік закінчив Київський Сільсько-Господарський Інститут. Шафаренко — друг і приятель В. Чумака ще з дитячих років, народився й жив у тому самому містечку, що й Чумак, і разом з останнім учився в початковій школі. Частину матеріялу, переказаного усно, він сам зафіксував і передав мені в писаній формі, а решту записав я в той час, як він оповідав. Було це в-осени 1926 року. Наприкінці року 1927-го Шафаренко сам переглянув оцю мою статтю, виправивши де-які помилки. Переглянув її й Чумаків брат Микола, який, крім того, подав мені де-кілька фактів, що стосуються до Василевого життєпису ¹⁾.

Зі слів А. Шафаренка я довідався, що кілька років тому було в нього чимало матеріялу, який освітлює життя й літературну діяльність В. Чумака. Серед цього матеріялу були, по-перше, Василеві вірші за 7 років (1910—1917), переписані або його-ж рукою (раз-у-раз із присвятою: «На добрий спомин дорогому товаришеві Шафаренкові»), або рукою А. Шафаренка, по-друге Василеві листи до Шафаренка. Ввесь цей матеріял Шафаренко, за його словами, передав одному іченському старшині, Гриценкові-Криштупові ²⁾. Гриценко, як свідчить М. Чумак, застудився й помер в Ічні десь близько 1921 року. Перед смертю він передав той матеріял, що одержав від Шафаренка або своїй сестрі, або матері. Що з ним зробили вони—невідомо. М. Чумак припускає, що той матеріял забрав Омельченко ³⁾ й передав його до Харкова. Кінець-кінцем, якийсь матеріял про В. Чумака опинився в руках В. Блакитного. Очевидячки, це той самий, що був у Шафаренка (це треба ще перевірити), і, мабуть, на підставі цього матеріялу склав Блакитний коротеньку біографію В. Чумака, що входить, як складова частина, в передмову його до збірки «Червоний заспів» (видання ЦККСМУ, Харків, 1922). Коли мені довелося говорити з Шафаренком про життя й літературну творчість В. Чумака, то жодних писаних документів, зв'язаних з іменем останнього, у нього в той час уже не було. Я зафіксував тільки усні його свідчення.

Василь Григорович Чумак, як оповідає Шафаренко, народився року

¹⁾ Переказуючи ці факти, я що-разу зазначатиму, хто мені про них оповідав.

²⁾ Що Гриценко-Криштуп—старшина, про це я довідався від. М. Чумака.

³⁾ Про Омельченка я почув уперше від М. Чумака, але докладніших відомостей про його немає. Шафаренко не говорив мені про нього нічого.

1900, січня 1-го дня ст. ст., в містечку Ічні на Чернігівщині (раніше містечко це належало до Борзенського повіту, тепер—до Ніженської округи). Батьків Василевих Шафаренко зве селянами-середняками. Справді, з походження вони—селяни, козаки, але, пробувавши в містечку, вони жили не тільки з хліборобства, а й з торгівлі та ремесла, а там пекли й продавали булки та паляниці. Пізніше Чумаки придбали собі ще трохи землі й купили садибу. В склад їхньої родини перед 1924 роком (пізніше Шафаренкові не доводилося бути в Ічні) входили: Василів батько, мати, бабуся, молодший брат та дві сестри (одна—загибля). Р. 1923-го, як передав мені М. Чумак, бабуся вмерла.

Батьки Василеві—люди неосвічені, темні. Батько Василів замолоду добре співав. Часто він розповідав синові про свою молодість, про те, як він парубкував то-що. Але ні з ким у Василя не було щирішої й теплішої дружби, як з бабусею. Вона його найбільше любила, і від неї, мабуть, почув він перші українські пісні, казки—взагалі перше українське слово.

— Бабусю, а як це слово буде по-українському?—питається у неї Василь.

— А так ми кажемо, синку,—пояснює йому бабуся.

— Бабусю, розкажіть про чумаків,—і вона розповідає про давню авнину, про відважних чумаків, що їздили на Дін по сіль, та про інші цікаві речі.

— Бабусю, а розкажете казки?

— Ти-ж великий.

— Та розкажіть—і бабуся розкаже. І коли він трагічно загинув, то за ним дуже сумувала старенька бабуся.

Коли Василеві було 10 років, він закінчив Іченську церковно-парафіальну школу і вступив до вищої початкової, яку закінчив через 4 роки, тоб-то р. 1914. Цього-ж року його прийнято до 4-ї класи Городнянської гімназії.

Учився Василь весь час добре, не зважаючи на молоді літа. Найкращі твори серед учнів писав він, і вчитель завжди їх зачитував у класі. Знав він іще силу-силенну віршів на пам'ять і часто їх декламував.

Василь Чумак за юнацьких років, як і пізніше, був худий, високий, стрункий. Мав чорний чуб і чорні очі-блискавиці. Навіть обличчя у нього, з слів А. Шафаренка, було чорне, «як у цигана». Рухи його були рвачкі, нервові. Він завжди вискакував і вічно сперечався, а коли дова не допомагали, пускав у хід кулаки. Коли-б він не був перший клас, його давно виключили-б із школи за зухвальство. Жвавий, непосидячий, гарячий—ось такими епітетами Шарафенко характеризує Чумака. «Після Василя—пише він—мені ні разу не доводилося в своєму житті зустрітати жвавішого й енергійнішого юнака». Жвавість і енергійність, на його думку,—це найхарактерніші риси Чумака. Він завжди горів якимось внутрішнім огнем, що не давав йому ні на хвилину спокою, і завжди носився з якоюсь ідеєю, яку треба було, на його думку, одразу міг розсердитися, скипіти, а, розсердившись, ні на кого й ні на що не зважав, ведучи свою лінію до кінця. Поруч з цим у Василя було багато й честолюбности.

Складати вірші Чумак почав рано, з 1-ої класи, коли йому було років 10—11. З цього часу він почав і закохуватись. Тодішні його дитячі вірші почасти відбивають цю закоханість. Ось один із таких дитячих віршів писаних російською мовою, в усній передачі т. Шафаренка

Лето, лето, заря счастья,
к нам вернулося опять.
Все невзгоды вы забудьте—
идемте лучше погулять.
Но если вы со мной не идете,
я сам пойду во глубь лесов
и из ландышей душистых,
белоснежных цветов,
я букет нарву
и на память А. Б—ской,
на память подарю.

Писав Чумак замолоду й на соціальні теми. Напр., у 1-й класі початкової школи він написав вірша про жнива, чи про долю хлібороба взагалі (Шафаренко цього добре не пам'ятає). Вірш цей скидається на вірші російського поета Кольцова. Докладніше про вірші 1-го періоду Шафаренко не розповідає, бо, мабуть, зле їх пам'ятає, але каже, що всі вони формою скидаються на відомі класичні зразки з російської літератури. За цих років, коли молодий Чумак учився в вищій початковій школі в Ічні, літературна продукція його зростала: не проходило й тижня, щоб він не приносив до класи 2—3 віршів, які тут-же й зачитував перед товаришами. «Наша рецензія—розповідає Шафаренко—була завжди однакова: Василь десь списав. Але кожного разу вірш його вислухували».

До осені 1913-р. Чумак писав переважно, а, може, й виключно російською мовою. З осені 1913 р. він пише вже й по-українському: нарис «Товариші» писаний, напр., українською мовою. Шафаренко цей поворот ставить у зв'язок зі справою Бейліса, що слухали тоді в Київському суді. В той час усі російські реакційні газети провадили сильну антисемітську агітацію. Серед них не останнє місце займав «Колокол» церковна газета, що була дуже поширена в містечку Ічні. Антисемітські настрої переходили в школу, і це іноді відчував і Шафаренко, єдиний єврей серед 200 учнів Іченської школи. З Чумаком та Шафаренком у вищій початковій школі вчився разом Паляничка Іван, пізніше агроном (тепер уже небіжчик). Цей хлопець улітку бував у Києві у свого брата, бачив у нього письменника С. Васильченка (всі вони родом з м. Ічні), чув, як останній розмовляв із його братом про справу Бейліса, й, повернувшись назад до Ічні, відповідно інформував своїх товаришів. В бесідах із Шафаренком та Чумаком Паляничка Іван висвітлював справу Бейліса, говорив, що цю справу порушено не проти поодинокі особи, а проти цілого єврейського народу, що євреї—така сама пригноблена нація, як і українці, і що їм треба разом боротися проти спільного ворога—російського царату. Під впливом оцих розмов з Паляничкою і взагалі під впливом тодішнього українського сільського життя обидва молоді хлопці, Шафаренко й Чумак, уперше стають на

раїнський ґрунт, до того-ж Шафаренко каже, що він навіть умовляв Чумака писати по-українському¹⁾). Справа Бейліса була тільки зачіпка для дальшої агітації, для дальшого поглиблення української свідомості в обох молодиків. Після цього вони беруться за українські книжки і в свою чергу за Костомарова. Не тому, що Костомаров був найкращий, а тому, що нічого іншого, крім Костомарова, під рукою в них тоді було. Костомарового «Мазепу» вони прочитали разом, і цей твір українського історика справив надзвичайне враження на них. Потім Чумака уже сам читав багато творів того самого Костомарова та чийось лист розвідку про Запорізьку Січ. Українська ідея стала ширитися в школі, і поза стінами її, і царський уряд уживав усіх заходів, щоб зупинити її, або хоч припинити її розвиток. Тоді, між іншим, переведені з Ічеської школи до інших шкіл, як ненадійний з погляду тогочасного уряду елемент, учителі Половко та Івахненко.

Що Іван Паляничка справді впливав на Чумака, підбиваючи його відходити з російської мови на українську, свідчить один Чумаків вірш, в якому він дякує Паляничці за те, що той навчив його музи співати по-українському. Ось цей вірш, писаний р. 1913—1914-го й приписаний Іванові Паляничці.

Велике спасибі тобі, милий друже,
що ти навчив мою музу співати
на рідній на... мові.
Тепер я вже знаю про рідну Вкраїну,
про те, як боролась вона з Московщиною,
про гетьманів славних, козаків лихих,
що в полі на конях неслись вороних,
про тії високі та рідні могили,
що кров'ю сини України поїли...

Вірш цей—без кінця. Кінець його забув т. Шафаренко, як забув він, і початок його. Останні 4 рядки показують, що Чумака в 1913 мав уяву про основні, елементарні закони версифікації, про ритм, про риму то-що, але це ніби заперечують перші 5 рядків, де немає ні й де поет збивається подекуди з ритму. Треба думати, що Шафаренко позабував де-які рядки і через те вірш не має того вигляду, який йому треба було мати.

Цієї-ж осені 1913 року Чумака читає з великим запалом Шевченка. Це зараз-же відбилась і на його творах: він пише вірша, присвячені Шевченкові, вірша, в якому він поетизує життя великого кобзаря. Цей вірш так звучить у передачі т. Шафаренка:

Великий кобзарь.

Маленьке²⁾ село
в гаях потонуло.
Гаї закрили горе кріпака.

¹⁾ Від М. Чумака я довідався, що в Ічні жив і живе на той час свідомий кінець на ім'я Погуляйло Яків. Цьому Погуляйлові тепер років щось 60. Р. 1905-го він пішов на каторгу, як політичний, і повернувся тільки після революції. Василь Чумака мав із ним щільні зв'язки.
Вар.: тихеньке.

Отам Тарас родився,
там почуло найперше серце,
яка гірка кріпацька доля.
Там він сумував,
дивився на село і підслухав,
як степ з могилою тихенько розмовляв.
Потім, недолею закинутий далеко,
він згадав про рідний, милий край,—
і так легко та пісня
в рідний полилася гай.
Гірка була та пісня та правдива:
Його бандура говорила,
брехать не вмiла. Та пани прокляті
не люблять правди,—почали карати
вони співця великого України
за правду! Боже, правда гине!
За що це горе? Боже! Боже!
Ніхто не може,
великий господи, путі
уразуміть, навіть (?) пройти...
І він страждав, співець великий...
Яких він мук не перетерпів!—
І всі узнали чоловіка,
що за Україну болів.

В гімназії Чумак пробув щось із 4 роки (з 1914-го й до 1918-го спочатку йому, мабуть, допомагали батьки, а пізніше він підробляв кондиціях).

Прийїжджаючи додому влітку, Чумак жив у сараї, де збиралися його товариші. Сюди часто заходив і Шафаренко, і він тут читав йому свої твори. У нього був загальний зшиток, в який він записував вірші. Одного часу це був і щоденник, де поет занотовував хвиливі вражіння. Одного разу Чумак прочитав Шафаренкові свій нарис під заголовком: «Товариші», де він пише про два шляхи, що слалися перед ними: один його широкий (він вступив до 4-ої класи гімназії), другий Шафаренків, вузький (тому не вдалося вступити до будь-якої школи). Про гімназію цьому нарисі Чумак пише, що це—фабрика чинowników¹⁾. Шафаренкові здавалося, що цей нарис ніби вже був десь видрукований, та бачи Чумаків передав мені, що його хтось знайшов у Ічні, пробував видрукувати, але ще й досі не видрукував.

Року 1914-го у Василя помер товариш Петро Чумак. З приводу цієї смерті він пише вірша, що початком своїм скидається на вірш його вірша М. Петренка: «Дивлюся на небо та й думку гадаю». Схоже, як цього вірша передає Шафаренко:

Дивлюся на тебе та й думку гадаю
про те горемичне людське життя:

¹⁾ В останньому листі до мене т. Шафаренко пише, що цього добре пам'ятає. Можливо, що Чумак тільки казав, що гімназія—це фабрика чинowników.

сьогодні живу я, сьогодні гуляю,
а завтра, мож (?), буду, де ти, там і я.

А смерть за плечима уже точить косу:
змахне смерть косою—нема чоловіка.
Така божя воля, така божя сила,
так він заповідав довіку.

Р. 1915-го, перебуваючи в Городнянській гімназії, Чумак пише вірш романтичного характеру, переважно на теми з української старовини. В цих віршах він оспівує запорізьке козацтво, Січ, боротьбу козаків з турками та татарами і т. и. З циклу романтичного Шафаренко втрачає вірша: «Він убитий лежить», хоча середину його він забув. Цей вірш:

Він убитий лежить,
над ним степ шепотить,
і ковиль його тихо цілує.
Тільки цього козак
вже ніколи ніяк
не почує, повік не почує.

Братерство згада,
а втекла, як вода,
уся слава України про його:
знав татарин і лях,
який був він козак,
знав і турок з Тамбулу про його...
Брат був добрий козак,
тай той десь (неборак?)

... загинув.
Стара мати, мабуть,
не змогла це забути
та й з горя пішла в домовину.

В середині цього віршу оповідається про те, як турок із-за рогу вбив козака, а наприкінці знову повторюються вступні рядки:

Він убитий лежить,
над ним степ шепотить,
і ковиль його тихо цілує.

Р. 1915-го написано невеличкого вірша під заголовком: «До портрета М. Д.», який характеризує національну свідомість 15-літнього Василя В. Чумака. М. Д.—якась дівчина. Шафаренко в такій формі втрачає вірша:

Ну, що казати, мій милий друже?—
Тобі-то, може, і байдуже
ота краса, мені-ж не так:
її лице—то мак,

а біле тіло, гнучке і миле,
швидке, як в морі чорні хвилі...
Ба, є провізор Остроумов—
чого він тільки не придумав?—
і пудру, і духи, і мило
придумав Остроумов мудрий...
А до Хмельницького ¹⁾ піти—
цього добра—хоч міст гати.
Та тільки це щеня-то
не хоче України знати,
«терпеть» не може язика Вкраїни,—
бач, яка швидка!
Прошу їй писану красу,
усю красу, усю, усю,
та не забуду клятих слів,
поки на світі буду жив.

Року 1915-го, на думку Шафаренка, Чумак написав п'еску «Тринька» (назва з картярської гри). Про долю її він нічого не знає, як не знає й про вірша «О, дайте мені крилля», заголовок якого він поставив у своїх нотатках поруч з заголовком вищезгаданої п'ески.

Через рік Чумак грає на сцені в Ічні, співає, бере участь у «Проміні». Волосся в нього в цей час довге, як у артиста. Року 1917-го коли вперше прийшли червоні, він був заарештований, але ненадовго через декілька днів його випустили. На думку Шафаренка, це було якесь непорозуміння²⁾. В гімназії Чумак пробув до 1918 р. Серед зими, в кінці цього року, він кидає гімназію й подається до Києва, де працює, як літератор і революціонер, протягом 1919 р. Як революціонер, він працює в партії українських боротьбистів. Наприкінці р. 1919-го коли над Києвом рвалися гарматні набой червоної армії й коли добровольча армія, розбита й дезорганізована, без ладу тікала на південь, деникинська контр-розвідка, вивівши Василя Чумака, Гната Михайличенка та Клаву Ковальову з Лук'янівської в'язниці, розстріляла.

Михайло Драй-Хмара.

¹⁾ Провізор в Ічні.

²⁾ В останньому листі до мене т. Шафаренко пише, що рік та й сама пригода з арештом пригадує неясно.

Менделе Мойхер-Сфорім.

(До десятиліття з дня смерти Ш. Я. Абрамовича).

Діялось це років сто тому.

Країна корчилася в муках чорної миколаївської реакції. Кріпацька держава немов намагалася спокутувати напівліберальні «гріхи молодости» Олександра I. Особливо почувався гніт цієї доби в замкненім єврейським геті. Ще не затихли відгуки відомої «Велизької справи», ганебного кривавого наклепу, що протягом двох десятиліть мучив усю єврейську людність Білоруси та Литви, а на бідацьку масу містечкову, загнану в лабети допіру запровадженої межі осілості, сипались уже все нові обмеження (1827).

Загнала економіка кріпацьких часів випірала єврейське прошаровання, що виконувало до того посередницькі та орендні функції на грані поміщицького маєтку та кріпацького села. Цей непереможний процес ускладнявся масовим виселенням євреїв з сел.

Вигнанці збивалися по містечках. Це остаточно знесило й без того господарчо-кволе єврейське містечко, через те до середини віку являється воно картину безнадійних злиднів. Дрібна торгівля майже без покупців,—і замість покупців самі конкуренти. І таке саме дрібне ремесло з клієнтурою, що можна на пальцях перелічити. І все-ж де-хто вмудрявся заощаджувати й вибивався вгору по слизьких щаблях громадської драбини. Тоді й починала розгортатися своєрідна «класова боротьба» між нестійкими соціальними угрупованнями, що стояли на різних щаблях цієї драбини; і все загостреніша була ця боротьба, бо всі входи й виходи з містечка було закрито. Ні на село, ні за межі осілості, ні в столиці, де виникала й росла молода промисловість—нікуди не було доступу єврейській масі, що економічно задихалася на своїх містечках. Лишилась єдина відтулина—шлях на південь, на благодатну Волинь і Херсонщину, де були закладені ще на початку віку єврейські хліборобські колонії. Цим шляхом і ринув на Україну переривчастий потік єврейської дрібно-міщанської еміграції з Білоруси та Литви.

В середині минулого століття, в товаристві перехожих старців, зміряв це бездоріжжя й майбутній фундатор нової єврейської літератури, тоді сімнадцятилітній юнак родом з глухого білоруського містечка. З малого мальства носив він у грудях пекучий жаль до єврейства, бачучи тяжку економічну драму його гето. Батько письменника був відкупником коробкового збору (податок на м'ясо в єврейських громадах), отже малому та вразливому Шолем-Янкові випало ще на світанку свого життя стати близько до заплутаних соціальних противенств містечко-

вого життя, сконцентованого навколо податку на м'ясо, коло так званої «такси». Збіднівши, батько його рано помер, і сирота-хлопчик два роки тинявся по ешиботах—єврейських бурсах—де нидів над фоліян-тами талмуду, серед сотень таких-же, як і він, юнаків. Та стіни при-тхлих моделень були тісні для неспокоїної натури молодого поета. І от одного дня ми бачимо його на возі старця, що переїздить з містечка до містечка. Мине піввіку, і Абрамович ще раз поїде по цих місцях, та вже не як невідомий бродяга, а як оточений загальною любов'ю «дідусь» єврейської літератури, що відбуває свою тріумфальну подорож під по-клики захоплення єврейської маси. Ці два маршрути становлять поча-ток і завершення одного процесу—народження, оформлення й викри-сталізування художньої індивідуальності найбільшого єврейського по-бутового письменника XIX-го століття. В ту першу подорож—на по-чатку 50-х років—перед жадібними очима молодого талановитого хлопця пройшли, як у панорамі, всі мальовничі постаті тепер уже ми-нулої доби, тієї доби, що її увічнити й був покликаний цей найбільший майстер єврейських побутових літературних полотен.

Образ цієї подорожі витає над усіма творами письменника, осо-бливо позначаючись у книзі вбогих («Фішка кривий») та в «Подорожі Веніямина III-го». Не дурно-ж Абрамович придбав собі ім'я «Менделя Мойхер-Сфорім», тоб-то «Мендель-Книгоноша», що мандрує з своїм крамом по містах і селах у битому вітрами візку, якого тягне славно-звісна шкапа, з тих, що про них у 70-х роках XIX століття французь-кий мандрівник Тіссо писав: «На волинським поліссі водиться тварина «шкапа»—щось середнє між поні та собакою».

Над усіма творами письменника немов проступає напис—«подо-рожні картини Менделе-книгоноші». Так от усі ці художні образи єв-рейської «черти» вперше зароджуються в похапливій душі поета ще тоді — 75 років тому — коли він уперше переїздив полями Білоруси й України.

В Кам'янці на Поділлі, де він оселився, життя його круто міняється. Доля зводить його з відомим у той час письменником Готлобером. Про-вінціяльний юнак тут уперше починає здобувати світську освіту та знання європейських мов, 1857—60 р.р. дебютує низкою публіци-стичних і критичних статей старо-єврейською мовою. Ці статті прой-нято реалізмом-радикалізмом 60-х років, звичайним тоді в літературі російській, та зовсім незвичайним в єврейській, культивованій тоді мо-вою біблійною. Цей-же раелістичний напрямок підштовхує Абрамовича взятись до наукової популяризації. Але-ж інстинкт митця примушує його незабаром змінити і суть і мову своїх писанів. Його образи, з на-роднього побуту взяті, не миряться з біблійним стилем, що панував тоді в єврейській літературі. Побутовий художній первісний образ не тер-пить перекладу в самому процесі творчості; це можна зробити потім, але-ж саме зародження й оформлення образу повинні бути зовсім вільні. От чому стара єврейська література не могла дати першорядних справді художніх побутових письменників. Таке письменство могло виникнути й розвиватися тільки на ґрунті народньої мови.

Сам Абрамович пояснює свій перехід на народню мову міркуван-нями утилітарно-просвітнього характеру. Література—для народу, отже

вона повинна користуватися його живою, самотньо приступною йому мовою. Таке розуміння соціально-службової ролі літератури було теж новим для тогочасного єврейського письменства, де панував культ біблійного стилю. Та не тільки це свідоме розуміння ваги народньої мови поріднило з нею Абрамовича. Не менше, коли не більше, важив у даному випадкові й несвідомий нахил до повсякденної народньої мови, барвистої і багатой. Адже тільки такою любов'ю художнього побутописця до мови побуту можна пояснити ту майстерність мови, ту вишукану шліховку слова, що їх єврейська література не знала ні до Менделе, ні після нього. Попередники Менделе ставились до народньої мови призириливо, як до мови некультурних соціальних низів. І коли й писали цією мовою, то все це мало характер випадкової великодушної уваги до мови слуг і базару—а чи-ж варто з такою мовою дуже церемонитись? Тут важить, що сказати, а не як. Адже це не мова пророків, молитов та середвічних філософів і поетів! Менделе порвав з цими панськими традиціями. Він не «спустився» з великопанською ласкою до мови низів. Ні! Він злився—себе самого, свою творчу індивідуальність він злив з народньою мовою. Він переніс на мову вулиці, на мову ремісника й перекупки той пієтет, що досі належав лише мові єврейської давнини.

Він почав наслухати, як повсякденно єврей говорить, він почав канонізувати цю мову в літературних зразках та художніх стереотипах. А слухати й чути він умів, як ніхто до нього й мало хто потім. Менделе буквально створив єврейську літературну мову. Він створив, за словами Бялика, той літературний шаблон, що без нього жадна література бути не може. Комбінувати літературний шаблон, відміняти його й порушувати можна тільки після того, як його створено. Створити-ж перший літературний стандарт, вперше надати форми досі безформеному, бути першим ливарем народнього штибу, першим перекувати, перетопити багатющу руду народнього діалекту в карбовані форми милозвучної літературної мови—це справа багатьох поколінь, це, звичайно, справа колективної праці цілої літературної школи. А Менделе виконав цю велетенську працю сам один, виніс її на своїх власних плечах, один проти всіх, що з погордою, неухважно ставились до плебейської мови широких народніх мас.

Перший період творчості Абрамовича припадає на 60-ті роки минулого століття. Цей період назначений соціальним патосом, певніше соціальним тематизмом. Найголовніші речі цього періоду—«Маленька людинка» та «Такса» чи «Міські добродійники»; їх тему становлять внутрішні соціальні протиріччя єврейського життя, й скеровано їх проти «злих пастирів», що використовують темноту та неоднорідність народньої маси. Художній рівень цих перших спроб ще досить низький. Соціальна тема ще домінує в них над справжнім художнім патосом. Менделе ще цілком захоплений ідеєю. Персонажі виходять в нього ще схематичні й тенденційні. Проте ці речі відразу завоювали авторові популярність—звичайно в народній масі, та ненависть її керівників. Бердичівські «добродійники», пізнавши себе в творах Менделе, повстали на нього й примусили його тікати з Бердичева. Оселився він у Житомирі, де й проходить другий період його творчості, період 70-х років. Це час

зростання художнього генія письменника. За це десятиріччя він задумав і зробив перші нариси величезної більшості своїх творів, пізніше не раз перероблюваних, часто так, що їх і пізнати важко було. Трудно назвати ще якогось письменника, щоб варіанти його творів так різнилися і сюжетом, і художньою цінністю. Це свідчить про величезну працю над собою, коло своїх шкиців і персонажів. Наприкінці десятиріччя письменник опубліковує одну з найкращих своїх речей—«Подорож Веніamina III-го». Гострий сатиричний тон його перших памфлетів поступається тут місцем перед м'яким гумором, з яким змальовує він глухі на Україні єврейські закутки, що на них ще позначалися напівфантастичні сліди минулих епох, закутки, що й досі ще маячили перед ними образи східних переказів про «обітовану землю» 10-ти колін Ізраїлевих. Польський письменник Клеменс Юноша переклав цей твір польською мовою, і твір мав такий успіх, що двадцятип'ятилітній ювілей Абрамовича святковано серед польських письменників з куди більшою урочистістю, як у єврейських колах, де міщанська інтелігенція ще довго не могла простити письменникові, що «зрадив» він мову предків та перекинувся у «ворожий» табір народньої літератури.

На початку 80-х років Абрамович переїздить до Одеси, де дістає посаду завідувача єврейської школи. На цій посаді лишається він до останніх років свого життя. В одеський період він дав останні варіанти найдовершеніших своїх творів; з них найбільші й найвидатніші: 1) «Шкапа», або «Записки безумного Ісрулека», 2) «Книга вбогих», або «Фішка кривий», 3) «Перстень Щастя» і 4) «Шлойме Реб-Хаїмс». Всі ці твори мають на собі печать «епохи великих утисків», погромів і виселень 80-х та 90-х років, що надійшли після ефемерного перепочинку так званої «епохи великих реформ», що дала де-які пільги й полекшення єврейській буржуазії, але лишила недоторканою «черту» для містечкової бідноти, яка задихалася у пазурах міста. Політичний гніт і казенний антисемітизм відхиляють увагу Абрамовича від спостерегання внутрішніх соціальних противенств: під ударами молота зовнішніх переслідувань єврейська маса зливається для нього в єдину, монолітну, бідацьку масу. Внутрішні соціальні противенства відходять на другий план, а на перший висувається національне пригнічення та злиденна національна економіка широкої єврейської маси. От оці лейт-мотиви панують у його «Шкапі» та «Кривому Фішці», але-ж тоді як «Шкапа»—це звичайна алегорія («Шкапа»—єврейська маса), «Фішка» підноситься до справжньої національно-символічної поеми.

Первообразом «Кривого Фішки» був для Менделе той самий мандрівний старець, що з ним разом молодий письменник ступив колись уперше на Українську землю й відбув свою першу велику подорож по «долині сліз» «черти» осілости. В цьому творі змагаються елементи символічний і реалістичний—це не то перехожий старець, не то «вічний жид», класичний в європейських літературах символ гнаного бідацького народу. Найкращі сторінки, проте, ті, де митець залишає рядки національного символізму й стає на ґрунт натуралістичного пейзажу.

Тут він дає нам надзвичайні своєю майстерністю картини єврейського містечкового побуту.

В «Перстні щастя» (вийшов друком український переклад) він уже

твердо й непохитно стоїть на ґрунті чистого побутового реалізму, тут він справжній реаліст побутописець. У цьому творі він вільно й легко розгортає широке барвисте полотно єврейського побуту другої чверті XIX століття. Увесь віковий матеріяльний і духовний склад Капцанського єврейства середини минулого віку зафіксований тут з дивною докладністю й старанністю та з незрівняною подекуди майстерністю. Обсягом, історичною широтою цей твір не має рівного в єврейській літературі всього XIX й початку XX століття. Ні Шолом-Алейхем, ні Перець, ні Аш, ні Бергельсон—найбільші постаті в єврейській літературі після Менделе—не мають таких художніх «комплексів». І тільки в нашій дні Апаташу в своїй трилогії, вперше після Менделе, наважився на такий історико-художній твір. Значення «Перстня щастя», проте, не в композиції всього роману, а в цінності окремих епізодів та картин—складових частин цієї епопеї.

Найвищого ступня літературного майстерства Менделе досягає в своїй автобіографічній повісті «Шлойме Реб Хаїмс», писаній уже на грані XX століття. Коли всю письменницьку путь Абрамовича характеризувати, як звільнення від навмисної свідомої тенденційності, як шукання правдивої художньої кваліфікації, то в «Шлойме Реб Хаїмс» він доходить в цій апогею. Друга недокінчена частина цієї автобіографії—«Моє життя», писана вже в XX віці, ближче стоїть до творів Аша, що тоді вже з'являлись, ніж до перших творів самого Менделе. Тут, звичайно, не може бути мови про вплив на Менделе його літературних «онуків» і «правнуків», як вони сами себе називали. Але тут ми маємо інше, надзвичайно цікаве явище, а саме доказ того, як епоха іноді настільки діє на характер художньої творчості, визначаючи її, що призводить до більшої внутрішньої близькості між двома синхронними творами різних авторів, ніж між двома різночасними творами того самого автора. В останніх розділах «Мого життя» де-коли бренть уже романтична нотка, така притаманна Ашеві—але-ж це тільки наприкінці життя Менделе, а увесь творчий шлях був він чужий романтиці—в ставленні до людей, до дієвих осіб. Ніжні, ліричні нотки викликає в нім тільки природній пейзаж,—це, безперечно, вплив багатобарвної природи України. В єврейській літературі Менделе майже неперевершений майстер пейзажу.

Часто доводиться, говорячи про Менделе, повторювати слово «перший», він-бо й справді багато де в чому перший в єврейській літературі. Все, що до нього, вже вкрито порохом віків, (адже віковий порошок на багатьох літературних творах зберігається за час куди менший, як вік), все, що після нього—це вже наша жива сучасність.

Менделе—початок єврейської літературної сучасності.

І. Яхінсон.

Бернгардт Келлерман.

Цікавий сюжет та напружена інтрига, легка й гарна мова, великий розмір,—ось три основні вимоги, що їх ставить масовий радянський читач до красного письменства. Ці вимоги великою мірою пояснюють нечуване, масове захоплення міського читача перекладною літературою.

Сюжетна криза, що переживають тепер українські та й російські письменники, веде його від часто-густо ідеологічно витриманих, але майже завжди нефабульних і маленьких творів оригінальної літератури до цікавих, великих, хоч здебільшого невисокої соціальної та художньої вартости перекладних романів.

Один з найпопулярніших у нас чужоземних авторів є німецький письменник Бернгардт Келлерман ¹⁾. За даними обслідування політосвітніх та профспільчанських бібліотек Києва та Одеси, Келлерман має 3—4 місце між найулюбленіших перекладних письменників.

В Німеччині Келлермана читають, напевно, теж багато, про те свідчить статистика видань його творів, що її подає „Kürschners Deutsches Literatur Kalender auf das Jahr 1925“.

З 1904 до 1926 року Келлерман видав такі твори: «Естер та Лі» (1904), «Інгеборг» (1906), «Ідіот» (1909), «Море» (1910), «Країна хризантем» (в оригіналі «Spaziergang in Iapan»—1910), «Сасса йо Ясса» (1912), «Тонель» (1913), «Війна на сході» (1915), «Війна в Аргонському лісі» (1916), «9 листопада» (1920), «Блаженні» (1922), «Пригода з життя Шведенклея» (1923) та «Брати Шелленберг» (1926). Причому найпопулярніший роман «Тонель» видано одразу в кількості 110.000 примірників, решта звичайно менше.

Майже всі ці твори перекладено на російську мову, і «Книжная Летопись» свідчить про надзвичайно великий їхній тираж. За час від 1910—1927 р.р. видано приблизно: «Естер та Лі» щось коло 14.000 примірників, «Інгеборг»—55.000 примірників, «Ідіот»—20.000, «Море»—20.000, «Країна хризантем»—15.000, «Сасса йо Ясса»—3.000, «Тонель»—250.000 (крім того дуже часто друкували уривки з «Тонелю», що входили до різних збірок, то-що. Де які видання скорочені). «9 листопада»—40.000, «Блаженні»—20.000, «Пригода з життя Шведенклея»—30.000, «Брати Шелленберг» з 1926-го року вже 30.450 примірників.

Українською мовою маємо тільки найпопулярніші твори: «Тонель» (скорочений переклад Рильського) та «Брати Шелленберг»—тепер перекладається.

¹⁾ Бернгардт Келлерман народився 1897 р. у Фюрті, тепер живе в Берліні.

Спробуймо з'ясувати, чим саме Келлерман здобуває собі популярність і чи вартий він тої уваги, що віддає йому радянський читач.

I.

Всю діяльність Келлермана можна поділити на два періоди: довоєнний, що в ньому він далекий від соціальної думки, і в більшості романів навіть далекий від реальної дійсності, та післявоєнний, коли Келлерман переходить до змалювання німецької сучасності та її інтересів.

Хронологічно Келлерман цілком письменник ХХ віку, розвиненого промислового та фінансового капіталу, урбанізму, високої техніки, розвиненої наукової й соціальної думки та загостреної соціальної ворожечі. Але всі ці соціально-економічні та ідеологічні чинники ХХ-го століття, що створили в літературі такі течії, як футуризм (Італія), уніанізм, колективізм (Франція), експресіонізм (Німеччина) та інші, зовсім не відбилися на ранніх Келлерманових творах довоєнного періоду («Естер та Лі», «Інгеборг», «Море», «Ідіот»). На той час він не шукає нового змісту й нових форм, відповідних до нових умов життя. Ці умови не захоплюють його, а, навпаки, викликають бажання уникнути прози машин та економіки, заховатися в країні поезії, кохання та мрій.

Молодий поет кохає дівчину, що в неї обличчя мов із старовинної легенди й душа повна таємниць. Він оддає їй всю душу, обожує її, але гадає, що невартий її й ховає своє почуття. Дівчина теж кохає поета, але признанням і несміливим поцілунком вони обмінюються тільки перед вічною розлукою. Дівчина від'їжджає, поет вкриває трояндами рейки, що по них потяг понесе його щастя. Такий зміст першого роману Келлермана—«Естер та Лі».

Людина, що кинула культурний світ і живе в маленькій хатинці серед безмежного степу, розповідає про своє кохання до дівчини з лісу—Інгеборг.

Чудове було це надлюдське кохання двох істот на феєричному фоні казкової природи. Цілі чудесні весну й літо жили вони в блаженному єднанні один з одним та з природою. Але прийшла осінь, Інгеборг покохала поета Карла й кинула ліс і Аксея. Такий зміст «Інгеборг».

Таку саму відокремлену від культурного світу людину бачимо в романі «Море». Молодий поет живе на бретонському острові по-між простих рибалок, відкинувши почуття морали, обов'язку, відкинувши сентиментальність. В примітивному житті та звірячому злитті з природою він заспокоює свої роздратовані міським життям чуття й нарешті від'їжджає невідомо куди.

Для роману «Ідіот» Келлерман використовує тему, що її частенько подибуємо в літературі—священик, який бореться з гріхами життя (пригадаємо хоч би «La faute de l'abbé Mouret»—Золя). Молодий вікарій, що зовсім не вірить у суворого церковного бога, а визнає тільки Бога-Любов, Бога-Добро, що живе у кожній часточці природи, приїздить до маленького німецького міста. Буржуазна частина населення, тупа й практична, яка визнає тільки два авторитети: бога та кайзера, зневажає Грау й називає його ідіотом; бідна—любить і вважає за святого. Він кохає двох жінок: одну—з жалощів, другу—за гордовиту душу й

красу, все життя бореться за ідеали правди й добра і нарешті гине самотній і нікому незрозумілий.

Такі сюжети ранніх романів Келлермана. Німецький історик літератури Зергель наводить слова Германа Гессе, який каже про ці твори, що в них Келерман: «більше ніж будь-хто з оповідачів сьогодинішнього, творить мистецтво після-завтрашнього».

Але, на нашу думку, Келлерманову творчість того часу можна цілком віднести до мистецтва вчорашнього. Це типове мистецтво, вживаючи терміна А. В. Луначарського, якщо не «fin du siècle», то «fin de la classe», типове мистецтво буржуазії, що йде до занепаду, зневірившись в силі своєї класи.

Келлерман і не криє цього. Аксель, герой роману «Інгеборг», сам каже, що він належить до класи людей: «яким немає вже місця на землі». Герой «Моря» втікає з Європи, яка, на його думку: «старіє й починає смердіти». «Ідіот» — свідчить про цілковитий розклад буржуазного суспільства.

Класа, що занепадає, завжди ховається від дійсності в країні мрій та романтики, а ці твори Келлермана безумовно романтичні. Майже всіх їх (крім «Ідіота») подано по-за суспільством, по-за дійсністю; точніше: іноді суспільство й дійсність є блідий фон, на якому розгортаються піднесені пристрасті невеличкого кола героїв («Естер та Лі»), іноді дія відбувається в казковому оточенні («Інгеборг»), де втручання сучасності здається втручанням життя в казку.

Оточення в романі «Море» Келлерман подає лише, як екзотичний фольклор, який ще яскравіше підкреслює незвичайні для культурної людності й надто оригінальні почуття героя. В «Ідіоті», правда, досить реально подано картину суспільства маленького провінційального міста й навіть його критику, але тут, як і в попередніх романах, на першому плані стоїть змалювання почуттів та переживань героїв, що завжди незвичайні й екзальтовані.

Це висування психологічних моментів компенсує невиразність сюжету та бідність дії, що є характерна риса цього періоду письменника. Психологічну аналізу, що в інших романах вона охоплює лише поодинокі почуття кохання («Естер та Лі», «Інгеборг») та прагнення до природи («Море»), в «Ідіоті» поглиблено, вона охоплює вже ширше коло переживань, які тут незвичайні, часто-густо хворобливі й напівнормальні.

Всі герої цих романів поети-мрійники, навіть коли вони намагаються бути надто практичними, як герой «Моря», чи критикувати, як Грау в «Ідіоті». Вони всі ліричною вдачі, («баладники» — пише Зергель), живуть у казковій країні своїх мрій і сами складають казки. В усіх чотирьох романах реальна дія переплітається з казками та легендами, що їх вигадують герої. Це створює піднесений і казковий настрій. Навіть сами герої не реальні люди, а якісь символічні постаті, персоніфіковані почуття. Така Россегер в «Морі», що символізує душу моря, така й Інгеборг. Символічність Інгеборг нагадує символічність Ведекіндової «Лулу». Але в протилежність героїні Ведекінда, Інгеборг завжди залишається чистою й безвинною істотою, що дає радість і щастя. Коли Лулу є символ «стати», то Інгеборг уособлює красу природи й радість життя.

Всі вони ніби засуджені, несаможиттєві, ними керує якась невідома сила, що їй вони мусять коритися.—«Таке було його життя»—пише Келлерман про героя роману «Естер та Лі».—«Він ішов і приймав до серця дівчину. Він завжди приходив, завжди приходив. Людина не йде, вона приходить—це остання правда». Їхня доля—обмірковувати таємниці життя, довічні прагнення, кохання й красу природи, з якою вони всі сполучені органічно. Але, почувавши себе часткою природи-космосу, вони розуміють її по-різному. Аксель та Інгеборг радіють з кожного нового паростка, страждають разом з хлібами в жнива. Все в природі для них чудо, з якого вони милуються без кінця. Звір'яче почуття примушує героя «Моря» кричати разом із бурею й кидатися в обійми бурхливого моря. Грау прагне до природи вже свідомим пантеїстичним чуттям, вбачаючи в кожній травинці ознаку існування бога.—«Це його письменна»—каже він, милуючись з гри світла на вікні.—«Чи-ж може бути, щоб не було бога, коли світ такий божественно-прекрасний».

Це прагнення до прекрасного, здорового, природнього свідчить про те, що Келлерман не належить до тих буржуа доби декадансу, які, зневірившись в сучасності, шукають забуття між «квітів зла». Відійшовши від гнилого світу, він бачить порятунок в оздоровленні через єднання з природою, яка, на його думку, може виховати міцну й радісну людину.

Всі його герої, що близькі до природи, поєднують свої голоси в надзвичайному гімні красі й радощам життя.

— «Треба славити життя в усіх його проявах» — каже Аксель. — «Радійте з життя, доки не прийшла смерть» — співає флейта в «Морі». — «Земля—це сльоза радості з божого ока» — додає Грау.

Соціальної вартості ці твори, звичайно, не мають. В них мало навіть соціальних моментів. Правда, князь Аксель колись кидав бідним гроші у вікно й потім роздав свої маєтки, але все це, як підкреслює автор, він зробив під впливом свого настрою, а не почуття соціальної справедливості. Де-які соціальні ідеї автор намагається дати в «Ідіоті». Грау, що має їх втілити, добре знає, що сучасне суспільство—«це гурт банкірів, які борються не за цивілізацію, а за вивіз мила, газометрів та гармат», що замість кріпаків тепер є мільйони рабів капіталізму, але-ж він не пробує боротися проти джерела несправедливості—капіталістичного ладу, не має планів громадської боротьби. Бачивши навколо себе страждання, Грау поспішає подати їм індивідуальну допомогу: реабілітує пам'ять дівчини-самовбивці, роздає своє майно бідним, прикрашає своїм коханням життя каліки, лікує хвору душу багатія; в кожній людині, навіть у злодія, він добачає ніжну й чисту душу.

Грау—це «добрий пастир», який соціальну ідеологію перетворює на ідеологію людяності—«жалошів».

Найпопулярніший роман Келлермана «Тонель», що його перекладено майже на всі мови світу, несе з собою цілком інші настрої. Відкинувши поетичні мрії, колишній романтик подає нам гімн сучасності, ХХ століттю. Коли попередні твори були гостро ліричні й індивідуалістичні, коли зміст їх полягав у незвичайних переживаннях невеличкого кола героїв, то разом з «Тонелем» вривається гомін велетенського міста, скажений темп життя, божевільна швидкість подій. Мільйони людей

кричать з його сторінок. Сюжет збудовано чітко, ясно, любовна інтрига відходить на другий план. Замість психологізму тут домінує дія, що розвивається надзвичайно швидким темпом.

Бартелес (німецький критик) каже про «Тонель», що він у вищому людському розумінні нічого не вартий. Дійсно, тут не поставлено ніяких проблем «духа», а розв'язується виключно технічне завдання.

Талановитий інженер Мак Алан пропонує американським капіталістам проєкт тунелю по-під Атлантичним океаном, що сполучатиме Європу з Америкою. Проєкта затверджено. Будівництва тунелю вимагає велетенської праці й багатьох жертв, але Мак все-ж таки доводить його до кінця. Роман закінчується на першому потязі, що пройшов тунелем.

Дієві особи «Тонелю» зовсім неподібні до попередніх Келлерманових героїв. «Selt made men», вони самі створюють своє життя й при тому дуже енергійно та прозаїчно. А втім, центральну постать роману, інженера Мак Алана, дуже гіперболізовано. Будуючи тунель, він виявляє таку надлюдську силу й енергію, що здається не звичайною людиною, а якимсь символом, що втілює енергію й практичність сучасності. Теж цілком «діти свого часу» й решта персонажів «Тонелю». Етель Ллойд—твереза жінка сучасності, яка сама здобуває своє щастя, архітект Гоббі, банкір Вульф, десятки й сотні інших.

Багато важить у романі мільярдер Ллойд. Мабуть через це Гілецький в своїй статті «Сучасне красне письменство» вважає «Тонель» за одну з ланок серії романів, що їх присвячено капіталізму й капіталістам. Ця серія починається від самовпевненого й простонародного Трималхіяна в староримському романі, іде через огидних грошових ловців Золя, американських мільярдерів Сінклера і Келлермана та банкірів Вергарна і закінчується Джімом Ферфаксом Штернгейма та дуже подібними до нього героями Еренбурга.

Трохи дисонує перша дружина Мака, Мод, яка несе з собою сентиментальні настрої. Це людина з минулого Келлерманового, що повинна загинути у такому темпі життя. Мабуть це означає, що Келлерман визнає нове життя і засуджує свої колишні мрії.

Нове життя, що йому присвячено цього роману, змальовано з великим запалом і вмінням. На сторінках «Тонелю» блимають велетенські хмарочоси, готелі-міста, електричні реклами, підземна й повітряна залізниця, аероплани, автотелеграф та інші технічні здобутки.

Все охоплено шаленою працею—«Праця—релігія нашого часу»—«у банках, конторах, готелях, напружені, бліді люди стоять, кричать, жестикулюють, метушаться—на залізницях, літаках, пароплавах».

Найбільше вражають величні картини праці в тунелі.

«Тонель» має інтернаціональний характер. Дія відбувається в світовому масштабі. Сотні тисяч робітників зібралися до «міста Мака» з усього світу. Цілий світ був зацікавлений його працею: «машинобудівельні заводи Пенсільванії, Огіо, Йокагами, Кентуккі, Колорадо, Нортумберленду, Дургама, Швеції, Норвегії, Вестфалії, Лотарингії, Бельгії й Франції виконували його замовлення». Крах тунель-синдикату викликав промисловий крах і страйки робітників від Петербургу до С.-Франціско й від Сіднею до Капштадта.

Як уже згадувалося, в романі «Тонель» Келлерман відкидає свої по-

передні декадентські мрії, але й тут він не наважується наблизитись до реальної німецької дійсності, а подає екзотичне для німця й гіперболізоване життя далекої Америки. Не кидає він і своєї ідеології буржуа, не використовує дійсності з її голодними робітниками, страйками і соціальною ворожнечою для соціального роману.

Всю увагу він віддає піднесеному змалюванню капіталізму, що переможно володіє світом. Робітники в нього лише тупа й жорстока маса, «гарматне м'ясо індустрії», яка звичайно не може змагатися з міцною культурою капіталізму. Мод допомагає робітникам, Мак колись сам працював у шахті—це поступка Келлермана-ліберала, але загалом роман пройнятий ідеологією буржуа, що знову побачив міць своєї класи й виспівує її велич.

До цього періоду треба віднести ще роман «Країна хризантем», власне не роман, а опис Келлерманової подорожі до Японії. Опис оздоблено ліричними відступами, що в них автор виявляє своє безмежне захоплення всім японським. Місто, будинки, театри, танки, чоловіки й особливо жінки—все здається йому чарівним і бездоганним. Навіть Йошибара, що проти неї обурюється цілий культурний світ, викликає в Келлермана тільки поривну тираду: «Японіє! ти щаслива країна. Йошибара—це турецький рай, це казка, повна чарівних жінок, золота, музики й місячного сяйва».

Це ідилічне й навіть буколічне змалювання Японії викриває в Келлерманові легковажного буржуа, що мандрує, прагнучи розваги й екзотики.

Але є в цій книзі й позитивні риси. Це власне те, що Келлерманові пощастило дуже добре ознайомитися з японським, правда, тільки зовнішнім, життям і головне з японською старовинною культурою. Це робить книжку дуже цікавою з етнографічного боку.

Підсумовуючи довоєнні досягнення Келлерманової музи, бачимо, що в той час, як соціальне становище Європи стає надзвичайно загострене, коли класова боротьба набуває загрозливого розміру, Келлерман, як і більшість середніх письменників, що присвячують свої твори середньому читачеві, захоплений вивченням необмеженого світу («Країна хризантем»), емоцій, настроїв свого, загалом одностороннього, «Я» («Естер та Лі», «Інгеборг», «Море», «Ідіот»), почасти піднесеним розглядом капіталістичної культури («Тонель»), не бачучи іншої сторони питання—соціальної ворожнечі. Але все це було до війни. «Бурю війни, а потім революції, не можна було не відчувати, не можна було мовчати, коли здригається земля».

Вражені були навіть ті, що нездатні були слухати,—пише Білецький. Отже Келлерман своїм романом «9 листопаду» один з перших відгукнувся на війну, а головне на революцію.

Проти війни він обурюється широко й надхненно, але революцію змальовує досить неправдиво й невиразно.

Власне, в цьому романі Келлерман більше зупиняється на розкладі німецького суспільства, зруйнованого військовою катастрофою напередодні революції. Він намагається подати всі верстви суспільства, але і в цьому йому не цілком щастить. Чітко він окреслює лише одного типового представника вищої верстви, генерала Гетта фон Бабенберг,—імпе-

ріяліста-патріота, який ставить над усе велич і міць батьківщини, а салдат для нього тільки «сірий», що мусить безсуперечно йти на загибель. На родині цього генерала Келлерман показує розклад довічних родинних та моральних підвалин. Це, звичайно, перетворює громадський роман на родинну хроніку.

Ще досить гарно розповідає він про розклад середньої верстви (родина Вестфаль, спекулянт Штребель, пригоди напівбожевільного вчителя-рантьє Хербета), але робітники, що, власне, були творцями німецької революції, фігурують в романі лише в постаті шпалерника Гейнлейна.—Робітничі, спартаківські маси, очевидно, цілком невідомі й незрозумілі Келлерманові, в романі він віддає їм дуже мало місця й малює дуже невиразно.

Дія розгортається на фоні голодного, напівмерлого Берліну, кривавої фантазмагорії війни та розкішного життя аристократії в запіллі, що випробовує всі насолоди, передчуваючи смерть. Генерал що-дня снідає в розкішному ресторані, його коханка Дора, дає пишні бенкети, в спекулянта Штребеля що-ночі збирається золота молодь, що вже зневірилася в доцільності війни та патріотизмі, щоб грати, пити й розважатися. В картини запілля гострим дисонансом вриваються картини фронту з його кошмарами вбивства та крові. Ці контрасти читача дуже вражають.

Старий світ майже зруйновано, розкладаються довічні принципи, зв'язки, етичні й психологічні підвалини. Революція насувається. Першим її вісником є червоний прапор на будинку радянського посольства, що викликає таке люте обурення в генерала й таку надхненну радість у студента Аккермана, який в романі є втілення і пророк революції.

Аккерман («Сіач») був на війні, він добре розуміє, що війна — це справа рук капіталістів і повстає проти неї, закликаючи до людяности, миру й братерства.

Де-які критики вважають Аккермана за прообраз Карла Лібкнехта. На нашу думку, погляд цей цілком неправильний, бо Аккерман зовсім не комуніст-революціонер, а мрійник-ідеаліст, який своє надхнення й мудрість бере з Біблії, чекає порятунку від бога і вказівок з Апокаліпсису. Він навіть не реальна людина, а якийсь неземний символ. Ще й після смерті своєї він затримує руку вбивці й вітає революцію.

Салдат з божевільними очима, він блукає вулицями Берліну й виголошує своє credo: «Я вірю!»—каже він: «Я вірю в людину! Я вірю в доброту людини та її чистоту! Я вірю в святе призначення людини й божественну душу! Я вірю в братерство людей, що сьогодні ріжуть одне одного на частки. Настане день, коли жадна людина не буде гнобити иншу. Настане день коли не буде ні чорних, ні жовтих, ні білих рабів. Так! Я вірю в перемогу добра над злом, правди над кривдою! Я вірю, що божественні ідеї керують світом. Вірю в майбутнє царство людини на землі, царство розуму, справедливости, гідности й краси!»

На той час, коли існує реальна партія революціонерів-комуністів, коли проти війни іде вже організована боротьба, Келлерман дає в Аккермані не активіста-спартаківця, а якусь містичну надлюдську постать, що виголошує християнські ідеї й прагне постраждати, як Христос «один за всіх».

Звичайно, дуже приємно, що він вітає нашу революцію й пророкує сонцю, що зійшло над Росією, палати над всесвітом, але, на жаль, він дуже мало про неї знає й розуміє її тільки, як «перемогу російського народу над володарем нагаїв, шибениць та копалень».

Німецькій революції присвячено лише останні розділи роману, її провадять якісь невідомі Келлерманові «нові люди». Взагалі її подано в таких підвищено-солодких та ефектно-містичних тонах, що вартість цих картин невелика. Крім того, революцію змальовано не безпосереднє, а так, як вона відбивалася у хворій уяві генерала. Закінчується роман не славленням революції, а сумними акордами з приводу генералової смерті, так ніби Келлермана більш турбує загибель старого світу, ніж народження нового.

Зрештою, можна погодитися з Фріче, який пише про «9 листопада»: «Роман про революцію можна вважати за невдалий. Але цього й треба було сподіватися від письменника, що належить до покоління імпресіоністів, які за яскравими дрібницями не можуть уявити цілого, письменника, що більше лірик, ніж мислитель і політичними настроями є типовий бюргер-ліберал».

Проте, варто все-ж таки зазначити, що «9 листопада» є кульмінаційний пункт свідомості Келлермана. Це єдиний твір, де він вітає повстання погноблених мас.

Дуже цікава будова роману. Сюжет складний і досить майстерно скомпонований. Дія розвивається якось дивно, чипляючись за думки героїв за якимись чудними асоціаціями. Ввесь час перехрещуються плани подій, місця та часу. Дія дуже різноманітна й розвинена, але зустрічаємо цілі сторінки ліричних відступів, що розвиваються в великі образи-символи. Частенько зустрічаємо символічні постаті: «сірій», «нові люди», або й той Аккерман. Все це надає творові містичного характеру. Серйозності заважає підвищена ефектність та солодкість тону.

Революційного запалу Келлерманові вистачило лише на один роман. В дальших творах він знову повертається до тем довоєнного періоду: величності сили почуття кохання («Пригода з життя Шведенклея») та величності людського духу, навіть божевільного («Блаженні»).

В останньому романі «Брати Шелленберг» Келлерман знову вертається до капіталістичної дійсності. Типом роман нагадує тільки «Тонель». Дія розвивається у великому колі дієвих осіб і йде разом у декількох планах. Персонажі цілком реалістичні й модні: капіталісти та їхні ексцентричні дочки, кіно-актори, акторки, танцюристки, соціалістичні утопісти й навіть робітники. За сюжет роману взято утопічний проєкт економічного й політичного відродження Німеччини, де після війни панує господарча й політична криза. Автор розгортає сюжет, змальовуючи життя двох братів.

Старший брат, Міхаель Шелленберг, геніяльний винахідник, захоплений соціальними ідеями, мріє відродити Німеччину, а потім і цілу Європу індустріально-агрономічними удосконаленнями. Для цього він організує товариство «Neuland», що підносить гасла: «Хай згине голод та хвороба! Хай живе братерство!» Він втягує до свого проєкту багатьох капіталістів і навіть державний уряд! Ще зрозуміло, що він мріє відродити Європу через синтезу індустрії та сільського господарства, але як він

може в такому співробітництві здійснити другу половину свого гасла— «хай живе братерство», якою буде ця братерська Європа, зрозуміти ніяк не можна. Мабуть і сам Келлерман не гаразд це уявляє. У всякому разі, крім гарних фраз про «товариські почуття» серед робітників, ніяких конкретних вказівок про це він не дає, а про революцію навіть не згадує. Взагалі постать Міхаеля та його ідеї окреслено дуже невиразно.

Багато більше уваги автор віддав другому братові—Венцелю, що втілює негативну ідею роману. Венцель, як і Міхаель, бачить загибель старого світу, але не намагається його рятувати. Він прагне тільки для себе насолоди й забуття. Для нього життя тільки гра, і грає він надзвичайно сміливо. Він не живе, а летить у якомусь шаленому танкові. Ставши великим капіталістом, Венцель має все, що можуть дати гроші. Автор яскраво змальовує його життя серед найпривабливіших досягнень капіталістичної культури, життя, повне розкошів, екстравагантних пригод, чарівних жінок, безтямних пристрастей, кохання, ревнощів, навіть убивства. Хоч нарешті Венцель і вирішує продовжувати роботу брата, який може був «не тільки мрійником, але й пророком», та це загального вражіння не міняє.

Твір «Брати Шелленберг» може бути зразком цікавого роману, який не може претендувати на серйозність соціальної думки та соціальне значення.

II.

Отже, як бачимо, Келлерман цілком задовольняє вимоги середнього читача.

Він подає майже завжди цікавий сюжет, до того-ж збудований на темі, яка має як-раз великий попит. Коли середній читач, здебільшого дрібний буржуа, переживає настрої декадансу й шукає втіхи в смакуванні невідомого та екзотичного,—Келлерман дає такі твори, як «Естер та Лі», «Інгеборг», «Море», «Країна хризантем». На захоплення психологізмом, та філософією людяності, він подає «Ідіота». Захоплення технічними досягненнями, таке приваблює зокрема для молоді, є тема «Тонелю». Війна й революція, що зворушили всесвіт, знаходять відгук в «9-му листопаді». Післявоєнні настрої—шукання засобів економічно відродити Німеччину, питання найактуальніше для німецького буржуа, він підносить у романі «Брати Шелленберг». Реалістично-імпресіоністичний напрямок більшої частини Келлерманової творчості з ухилом до романтизму й психологізму, з героїчним окресленням постатів та подій—теж найулюбленіший серед широких кіл читачів.

Прибавлює до творів Келлермана їх майстерна, дуже різноманітна форма, що завжди підкреслює головний характер змісту. Індивідуалістично-романтичним творам він дає форму ліричного «сказа» і складного стилю, в реалістичних творах стиль його простий, чіткий, енергійний.

Емоційності стилю сприяє уривчаста коротка фраза, яка в одних творах має характер поривних, радісних вигуків, в інших надає енергійності й чіткості. В «9 листопаді» вона створює піднесений містично-символічний настрій.

Але чи варто віддавати стільки уваги Келлерманові, чи є він бажаний автор, який може бути корисним нашому читачеві?

З соціального боку, звичайно, ні. Цілком ясно, що Келлерманова ідеологія, це ідеологія, та ще й нечітка, ліберального буржуа. Бо він, відійшовши від декадентських настроїв довоєнного періоду, навіть піднісшись в «9 листопаді» до визнання боротьби пригноблених проти гнобителів, хоч, правда, й з участю «апокаліпсичних верхівців», далі йде до ще невиразнішої соціальної ідеології, до утопічно-економічних тем.

Що-ж до того, що Келлерманові твори цікаві, як відбиток сучасності, то, придивившись до них пильніше, не важко побачити, що Келлерман зовсім не самостійно шукає синтези сучасності, а майже завжди наслідує модного письменника чи філософа. Як-що ми зважимо на всі впливи, яких зазнав Келлерман, то індивідуального, оригінального в нього залишиться дуже мало.

Коли весь світ захоплюється творами Гамсуна в Келлермана бачимо «Естер та Лі», «Інгеборг», «Море». Він запозичує в Гамсуна, зокрема з його «Пана», головне ідею обожування природи, життя за природою. Його герої, як і Глан, живуть по звірячому, еднаючись з природою, почувавши себе частками космосу. «Кожна травинка здається мені близькою, рідною» — каже Глан. Хіба - ж не так відчують і Келлерманові герої? Багато спільного здibuємо в ситуаціях, навіть подробицях: герої, наприклад, що живе за природою, неодмінно має собаку (Пупуль, Паццо) що відіграє таку саму роль, як Езоп в «Пані», роль ще більшого наближення до природного, звірячого. Конструкція творів і стиль теж дуже подібні до Гамсунових. Та-ж форма «ліричної розповіді», навіть поеми, поетичної легенди, тільки Келлерман йде в бік ще більшого ліризму.

Захоплення психологізмом взагалі та зокрема психологією «жалоців», що в російській літературі пішло ще від Гоголевої «Шинелі», створило цілу школу, червоною ниткою пройшло через творчість Достоевського, і, здобувши міцний відгук серед письменників Заходу, виявилось в романі «Ідіот». На цьому романі дуже помітний вплив Достоевського з його «униженими и оскорбленными», «ищущими» та хворими душами. Своїми ситуаціями й окремими міркуваннями (напр., про в'язнів, що їх Грау, як і князь Мишкін, вважає за чисті, але нещасні душі) та навіть назвою «Ідіот» цей твір наближається до роману Достоевського тої самої назви. В «9 листопаді» Келлерман теж наслідує Достоевського. «Ищущий» — Аккерман повний віри в людину її доброту й чистоту, божевільний Хребет та інші; але постать Аккермана збудовано ще більше під впливом сучасної експресіоністичної думки, зокрема твору Леонарда Франка «Людина добра» (1916) і загалом антимілітаристичних настроїв післявоєнної Європи. А такі постаті, як Мак Аллан, Венцель, яскраво нагадують героїв Лондона.

Зрештою можна сказати, що Келлерман, може, до певної міри, цікавий, але другорядний письменник, творчість якого в більшості тільки відгук чужих ідей, і соціальна вартість її невелика.

Тетяна Якимович.

Матеріалістична діалектика та її категорії.

Ф. Енгельс означає діалектику в своєму «Анти-Дюринзі», як «науку про загальні закони руху й розвитку природи, людського суспільства й думки» (ст. 198).

«Для діалектичної філософії», каже Енгельс, «нема нічого встановленого раз на завжди, безумовного, святого. На всьому й у всьому вона додає прикмету неминучого падіння, і ніщо не може перед нею встати, крім безупинного процесу, коли все повстає і знищується, без кінця йде від нижчого до вищого. Вона є простісінський відбиток цього процесу в мисленні» (Л. Фаєрбах, ст. 34). В іншому своєму творі— «Діалектиці природи» (Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. II), він подає елементи або закони діалектики, а саме: 1) закон переходу кількості в якість і навпаки; 2) закон взаємного просякання протилежностей; 3) закон заперечення (ст. 221). Енгельс каже, що ці три закони обґрунтував ще Гегель у своїй «Логіці», але він їх виводив не з природи або людського колективу, а з самої думки.

Матеріалістична діалектика має не лише ці три категорії,—їх багато більше, але кожний досліджувач підкреслює ті або ті елементи діалектики. Енгельс і Плеханов писали багато про діалектику, але маючи здебільшого полемічні завдання, розглядали ті категорії діалектики, що на них найбільш напосідали критики марксизму, як от категорію кількості й якості, заперечення заперечення, тріяду (хоч остання і не є, властиво, діалектична категорія). Багато вперед посунув матеріалістичне пояснення діалектики Ленін, але він, на жаль, цій справі не присвятив окремого твору, як от, скажім, філософії марксизму взагалі («Матеріалізм и эмпириокритицизм», т. X творів). Тому його думки про матеріалістичну діалектику доводиться збирати з окремих його невеличких статей, доповідей, то-що.

У доповіді «Еще раз о профсоюзах» (т. XVIII, ч. I, ст. 58—62) Ленін подає такі чотири категорії діалектики:

1) Всебічне вивчення речі у всіх її зв'язках та «опосередненнях» (гегелівський термін);

2) вивчення речі в її розвитку та саморухові;

3) людська практика, як критерій істини;

4) конкретність істини. У статті «Три источника и три составных части марксизма» (т. XII, Ч—2) Ленін означає діалектику, як «науку про розвиток у його найповнішому, найглибшому й найвільнішому від односторонності вигляді, науку про відносність людського знання, що воно дає нам відбиток матерії, яка неупинно розвивається».

У «Конспекті «Науки Логіки» Гегеля Ленін наводить такі ознаки

діалектики: «Діалектика є наука про те, як можуть бути і як становляться тотожними протилежності, перетворюючись одна в одну,—чому людський розум не повинен брати ці протилежності, як мертві, застигли, а як живі, умовні, рухливі, що перетворюються одна в одну» (Под знаменем марксизма, 1925. № 1—2, ст. 22). У тому-ж творі він підкреслює головну ознаку, або суть діалектики—єдність протилежностей (ст. 15). Діалектика за Леніним «дає ключ до «стрибків», до «розриву ступневості», до «перетворення у протилежність», до «знищення старого і повстання нового» («К вопросу о диалектике», Под знам. мар. 1925, № 5—6, ст. 15).

Візьмімо передусім Енгельсове означення діалектики, як науки про закони розвитку природи, людського суспільства й думки. Що таке розвиток? З цього приводу в Леніна читаємо: «Дві основні концепції розвитку, еволюції є: розвиток, як зменшення і збільшення, як повторення, і розвиток, як єдність протилежностей, поділ єдиного на взаємовиключні протилежності і взаємовідношення між ними... Перша концепція мертва, бліда, а друга—життєва. Тільки друга дає ключа до «саморуку» всього сущого, тільки вона дає ключа до «стрибків», до «перериву ступневості», до «перетворення у протилежність», до «знищення старого й повстання нового». Єдність (збіг, тотожність, рівнодіяння) протилежностей є умовна, тимчасова, перехідна, релятивна. Боротьба взаємовиключних протилежностей є абсолютна, як абсолютний і розвиток, рух... За першою концепцією, лишається в тіні саморух, його рухівна сила, його джерело, його мотив (або це джерело переносять назовні—бог, суб'єкт, etc). За другою концепцією, головну увагу звернено на пізнання джерела саморуку» (К вопросу о диалектике, ст. 15).

Це не значить, що перша концепція є цілком непотрібна, бо вона теж пояснює нам розвиток—як повільне збільшення кількосних змін та «стрибову» появу нової якості.

Але цього не досить: діалектика повинна відповісти на питання—чому саме так щось відбувається, і на це відповідає друга концепція,—в ній ключ до «саморуку», якого джерело лежить не зовні, а в самій речі, в самій матерії, як зазначали ще французькі матеріялісти XVIII ст. (рух є властивість, атрибут матерії).

Через це категорія розвитку є звязаною з іншими категоріями: звязку, руху, переходу у протилежність, єдності протилежностей—вона до певної міри об'єднує їх у собі, синтезує їх. Таке широке розуміння категорії дав Ленін¹⁾. Після нього категорія розвитку є центральною в діалектиці, в якій об'єднується синтетично кілька інших, другорядних; тут Ленін і саму діалектику означає, як науку про розвиток.

Як ми вже зазначали, категорія розвитку включає в себе, між іншим, і категорію єдності протилежностей. Що-до останньої, Гегель відрізняє два стани: перший—це можливість або «буття в собі». Розвиток, за Гегелем, є розвиток дійсності або «буття для себе» із можливості або «буття в собі». Суб'єкт розвитку має в собі противенство, між тим, що він є, і тим, чим може стати. Те, що існує лише «в ньому», у процесі розвитку стає «для нього». Отже, те, що стає для

¹⁾ Ленін, Маркс, Енгельс, марксизм, 1925, ст. 13.

нього дійсністю, вже існувало в ньому, як можливість (воно не прийшло звідкись зовні) (саморух). Проте, є велика різниця між новим становищем і попереднім; в ньому нема нічого нового в тому розумінні, що ніщо не прийшло зовні, а проте наслідок розвитку є щось нове, бо те, що було в потенції, розвинулося. Так, пролетаріят, що за капіталістичного ладу є головна сила виробництва, панує в ньому лише «в собі», а за диктатури пролетаріату починає панувати «для себе».

Цей перехід одного явища в друге або до своєї протилежності означає для Леніна проблему єдності протилежностей, яка є синтез проблеми звязку і проблеми переходу. Розглянемо їх.

Світ не має окремих ізольованих, незалежних явищ, являючи собою, мовляв, універсальну єдність або зв'язок. Завдання діалектики, як теорії пізнання або усвідомлення (К вопросу etc, ст. 16) полягає в тому, щоб наші уявлення, відбиваючи дійсність, мали в собі цей зв'язок усього сущого.

Перша умова науки—абстрагування нашої свідомості від дійсності, друга—відповідність цього абстрагування до реальної дійсності і третя—єдність абстрактного з конкретним, зрощення їх.

Наші поняття є загальні поняття, але вони не повинні бути порожніми, повинні мати в собі багатство особливого, індивідуального, бути між собою звязаними, «зрощеними».

Щоб висвітлити гаразд це твердження, ми пошлемось на згадану вище статтю Леніна—«К вопросу о диалектике», подамо з неї більший уступ, який краще за всі коментарії його пояснює. «Почати (хоч-би В. Г.) із звичайнісінького, простого, масовидного etc, з будь-якого речення: лист на дереві зелений, Іван є людина, Жучка є собака, то-що. Уже тут, як геніяльно зазначив Гегель, є діалектика: окреме є загальне (бо, очевидно, не можна гадати, наче якийсь то «будинок взагалі» існує крім тих будинків, що їх бачимо). Отже, й протилежності (окреме є протилежне загальному) тотожні; окреме не існує інакше, як у тому зв'язку, що веде до загального, загальне існує лише в окремому, через окреме. Кожне окреме є (так або інакше) загальне. Кожне загальне є (частина або сторона, або суть) окремого. Кожне загальне тільки приблизно охоплює всі окремі речі. Кожне окреме цілком увиходить у загальне, то-що. Кожне окреме тисячами переходів сполучене з іншого роду окремими (річима, явищами, процесами), то-що. Уже тут є елементи, початки поняття необхідності, об'єктивного зв'язку природи etc. Випадкове й необхідне, явище і суть є вже тут, бо, кажучи: Іван є людина, Жучка є собака, це є лист дерева, то-що, ми відкидаємо низку ознак, як випадкові, ми відокремлюємо властиве від того, що сприймаємо, і протиставляємо одне одному. Так у якому завгодно реченні можна (і треба), як у «комірці», «клітці», знайти початки всіх елементів діалектики, показавши, таким чином, що всьому людському усвідомленню, пізнанню взагалі властива діалектика. А природознавство показує нам (і знову-ж таки це треба з'ясувати на першому ліпшому звичайнісінькому прикладі) об'єктивну природу саме в цих її якостях,—перетворення окремого в загальне, випадкового в необхідне, переходи, переливи, взаємний зв'язок протилежностей» (ст. 16).

Отже, кожне загальне уявлення: людина, будинок, собака зв'язане з

окремими речами, які існують об'єктивно і по-за якими нема й загального. З другого боку, всі ці окремі речі звязані в загальному уявленні: усе випадкове¹⁾ з нього відкинуто, все необхідне в ньому зосереджено. Тим-то Ленін каже, що «кожне окремо неповно входить у загальне» та «кожне загальне тільки приблизно охоплює всі окремі речі».

Отже, маємо конкретність уявлень з одного боку, їхній зовнішній зв'язок з іншими, з другого—внутрішній зв'язок різних означень самих у собі. Нема, мовляв, «чистих», замкнених у собі явищ та уявлень, бо все пробуває в зв'язку, усе «опосереднено» (Гегель). Чистих явищ ані в природі, ані в суспільстві нема й бути не може—цього, власне, й навчає Марксова діалектика, яка нам показує, що саме поняття чистоти є певна вузькість, односторонність людського пізнання, яке не охоплює річ до кінця у всій її складності. На світі нема й бути не може чистого капіталізму, а завжди є домішки або феодалізму, або міщанства, або ще чогось. (Ленін, т. XIII, ст. 160). Як-що ми означаємо якесь явище, як «чисте», це значить тільки, що ми не взяли до уваги всіх його зв'язків та «опосереднень», а мета пізнання, власне, й полягає в тому, щоб на даному щаблі знання охопити всі можливі зв'язки та опосереднення.

Категорія переходу одного явища в друге або в свою протилежність має найхарактерніший прояв у переході кількості в якість і навпаки.

Насамперед треба підкреслити, що якість—це «властивість» об'єктивного порядку, незалежна від наших суб'єктивних поглядів.

Але властивостей без самої речі не буває, тому ніяк не можна говорити про властивість, не згадавши самої речі або інакше—буття. Отже, якість це є буття з властивостями, чи інакше—конкретне або наявне буття. «Наявне буття—є означене, конкретне буття—якість (Ленін, Конспект, ст. 21). Гегель це конкретне буття називає «означене буття», якість є «тотожна з буттям означеність, бо все, що існує, перестає бути тим, чим воно є, коли втрачає свою якість (Енциклопедія, т. I, ст. 143). У цілому бутті змінність і сталість (або постійність) взаємно сполучені. Ця сталість у змінності і є те, що створює означене буття. Змінність або «становлення», за Гегелем, є заперечення метафізичної нерухомості; заперечення заперечення (синтеза), яке створює відносну сталість, є означене буття (Dasein) або якість (приклад так званої «тріади»: нерухомість—теза, змінність—антитеза, означене буття—синтеза.

Змін в межах даної якості, які не руйнують даної, відносно сталої форми, Гегель називає кількостними змінами. Отже, процес кількостної зміни речі не є щось інше своєю якістю, а впливає з самої якості речі і є один з моментів означення самої якості. Гегель каже: «Кількість є така означеність, яку буття має зовні від себе і до якої воно байдуже; напр.—будинок лишиться тим самим, чим він є,—чи буде він більший, чи менший, червоне лишиться червоним,—чи буде воно ясніше, чи темніше» (Енциклопедія, ст. I). Або—«Якість не виключає змін у своїх межах. Навпаки—вона включає в себе змінність (без зміни самої речі)» (Наука логіки, ст. 28). Отже, в межах якості відбуваються зміни, і це є кількісні зміни. Коли річ від одного означеного стану (яко-

¹⁾ Про діалектичне розуміння випадковості див. Н. Деборин „Енгельс и диалектика биологии“ (Под знам. маркс. № 1—2, 1926); И. Орлов „Теория случайности и диалектика“. (Под знам. маркс. № 9—10, 1926).

сти) переходить в інший, і ми в цей момент не можемо сказати про неї ні «так», ні «ні» (чи червона вона, напр., чи ні), то в цей момент об'єктивно відбувається перехід від процесу одного роду до іншого, від одної якості до іншої. Ще певний час лишається стара якість, але процес розвитку продовжується—це є кількосний процес. Тому можна сказати, що кожна річ є синтеза якісних та кількосних означень. Але те, що творить річ даною річчю, це—її якість. Отже, якість та кількість є неподільні й кожне у своєму означенні має своє протилежне. Гегель каже: «Кількість є не що інше, як заперечення якості, і якість заперечує себе через свою власну діалектику». (Енциклопедія, т. I, ст. 173). Цю єдність якості й кількості Гегель називає «мірою».

Вище ми означали якість, як властивість, нерозривно зв'язану з буттям, з річчю. Можна ще означити якість, як форму (див. у А. Деборина—Под знам. м., 1925, № 10—11, ст. 34). За форму треба те саме сказати, що й за властивість: форми без речі або буття немає. Тому Гегель підкреслює, що якість має в собі два протилежні моменти: реальність—самий момент буття, річ, і заперечення—обмеженість буття формою, властивістю, певним відношенням, що робить це буття означеним. Властивості, форми не є зібрані в речі або в бутті, як різні речі в скрині, а зливаються в ній (або в ньому) в органічну сукупність, певну єдність. У цій сукупності одні властивості можуть бути значніші для певної речі або буття, а інші—невластивими для неї або випадковими. Отже, річ може втрачати де-які свої властивості і разом із тим лишатися тією самою річчю, тією самою якістю. Як бачимо, властивість в одному сполученні з річчю (буттям) дає нову якість, а в іншому—ні, або: не кожна зміна властивостей речі творить з неї іншу річ або якість. Про це Гегель каже: «Щось перестає бути тим, чим воно є, коли втрачає свою якість. Навпаки—хоч кожна річ доконче має властивості, проте її існування не сполучене з існуванням тих або інших певних властивостей, і вона може де-які з них втратити, не перестаючи бути тим, чим вона є» (Мала логіка, ст. 226).

Розглянувши складові елементи категорії єдності протилежностей—категорії зв'язку та переходу, з'ясуємо тепер саму єдність протилежностей. Діалектика має два моменти: негативний та позитивний. Негативний момент руйнує річ, відокремлюючи моменти загального та виділяючи протилежні означення. «Роздвоєння єдиного й засвоєння суперечних його частин є суть (одна з «властивостей», одна з основних,—якщо не основна,—особливостей або рисок) діалектики. Саме так це питання розуміє й Гегель» (Ленин. К вопросу, etc, ст. 14). Усе, що існує, усяка річ, явище силою своїх унутрішніх, іманентних противенств саморухається, роздвоюючись на протилежності, між якими є і взаємний зв'язок або єдність. Напр.,—суспільство роздвоюється на протилежні класи, але між ними є і єдність: нема буржуазії без пролетаріату й навпаки. Коли повстає якесь явище, одночасно позначається і протилежна тенденція—його занепаду й кінця. Позитивний момент створює єдність протилежностей на новій основі. Сам негативний момент є й позитивний одночасно, знищення й повстання, смерть і життя, тотожність і різниця—кожне з них є реальне тільки в єдності з своїм протилежним.

Далі треба сказати про моменти релятивізму в діалектиці. Релятивізм твердить, що речі, світ ми пізнаємо не абсолютно таким, який він є, а яким він є для нас (Протагор: людина є міра річей). З цього погляду абсолютного або абсолютних істин нема, а всяка істина, всяке наше знання є відносне.

Ленін посилається на Енгельсового «Анти-Дюринга» і зазначає, що дійсно абсолютного знання або абсолютної істини, в метафізичному розумінні, нема, а в діалектичному розумінні вона є і «складається із суми відносних істин. Кожний новий щабель у розвитку науки додає нові зерна до цієї суми абсолютної істини, але межі істини кожного наукового твердження відносні—вони або розтягаються, або звужуються від дальшого зросту знання» (Матеріалізм и эмпири, т. X, ст. 108). Тут абсолютна істина є цілком абстрактне поняття, так само, як і об'єктивна реальність всесвіту, але одночасно ця об'єктивна реальність є і конкретна в окремих речах, які ми пізнаємо, і абсолютна істина стає конкретною, оскільки ми, пізнаючи всесвіт, наближаємося до неї (ст. 109). Але цілком пізнати абсолютну істину ми ніколи не зможемо, бо це означало-б кінець усякого розвитку, поступу. Отже, оскільки ми визнаємо відносність нашого абсолютного знання, ми теж є релятивісти, але ось на що звертає увагу Ленін: «Релятивізм, як основа теорії пізнання, є не тільки визнання відносності нашого знання, але й заперечення, відкидання будь-якої об'єктивної мірки або моделі, що існує незалежно від людства, до якої наближається наше відносне пізнання (ст. 110). Ось у чому суть релятивізму, і з цього погляду ми не релятивісти.

«Діалектика, каже Ленін, як ще Гегель пояснював, має в собі моменти релятивізму, заперечення, скептицизму, але її не можна звести до релятивізму. Матеріалістична діалектика Маркса та Енгельса, безумовно, має в собі релятивізм, але її не можна звести до нього, це-то вона визнає відносність усього нашого знання не в розумінні відкидання об'єктивної істини, а в розумінні історичної умовності меж наближення нашого знання до цієї істини» (ст. 110).

Кінчаючи розглядати окремі категорії матеріалістичної діалектики, скажімо кілька слів про момент практики в ній. Ще від часу відомих Марксових тез про Л. Фаєрбаха момент практики або революційної акції увійшов у теорію марксизму. З цього погляду діалектика є методологія знання на підставі діяння або практики. Але це діяння є не тільки момент теорії знання, а й навпаки—саме знання є момент теорії діяння. А тому діалектика це не тільки теорія знання, але й теорія дії або ще інакше—вона є методологія знання на основі діяння і методологія діяння на основі знання.

«Наша наука, казав Енгельс за себе і свого славного приятеля, не є догма, а підручник для діяння. У цьому класичному твердженні з великою силою та виразністю підкреслено той бік марксизму, про який завжди забувають. А забуваючи за нього, ми творимо марксизм однобічним, потворним, мертвим, ми виймаємо з нього його живу душу, ми підриваємо його головні теоретичні підстави—діалектику, науку про всебічний та повний протиріччя історичний розвиток; ми підриваємо його зв'язок з певними практичними завданнями епохи,

що можуть змінюватись на кожному новому повороті історії». (Ленін, т. XI, ч. 2. «О некоторых особенностях исторического развития марксизма», ст. 138).

Ми подали найголовніші категорії Гегелевої діалектики, які пройшли крізь горно марксизму й тому стали категоріями матеріялістичної діалектики. Тріяду, як категорію, ми минаємо, бо вона не властива для діалектики (див. Гегель—Наука логіки, II, ст. 207—8; Плеханов, т. VII, ст. 123—4), у якій може бути не тільки трихотомний темп розвитку (теза—антитеза—синтеза), а й дихатомний (перехід у протилежність), тетрахотомний (дві антитези), то-що; до того-ж про тріяду в діалектиці писалося багато (у творах Енгельса та Плеханова), але це пояснюється не самою суттю діалектики, як методу, а тима полемічними завданнями, які в той час мали згадані автори. Крім того, за тріяду говориться у кожному підручнику історичного матеріялізму.

Розглянувши ці найголовніші категорії, подамо таке означення матеріялістичної діалектики або просто діалектики, щоб-то означення діалектики в нашому сприйманні:

«Діалектика є наука про загальні закони руху й розвитку природи, людського суспільства й думки» (Енгельс), при чому цей розвиток відбувається через «роздвоєння єдиного та засвоєння його суперечних частин» (Ленін), і в ньому спостерігаємо повсякчасні переходи кожного явища у своє протилежне (перехід кількості в якість і навпаки); діалектика вчить про відносність наближення нашого знання до об'єктивної (абсолютної) істини і є методологія знання на основі діяння та методологія діяння на основі знання».

В. Глухенко.

Нотатки.

Т. Шевченко в французькій інтерпретації.

Року 1876 в „Revue des deux Mondes“ (tome quinzième, ст. 919–944) з приводу празького видання «Кобзаря» (того-ж року) з'явилася стаття Дюрана (Durand) під назвою «Le poète national de la petite Russie» у підзаголовкові до назви стоїть «Chevchenko».

Стаття ця нараховує 26 сторінок звичайного журнального формату (тоб-то біля 1½ аркуша друку) і розподіляється на три частини (крім загального короткого вступу на дві сторінки). В першій маємо нарис з історії України та уваги до народньої української творчості; в цьому розділі помітна відсутність певної переваги по-між науково-історичними відомостями та численними згадками про жупани, шабляки, то-що (ці романтичні аксесуари справляють в тексті досить бутафорське вражіння). В другій частині статті маємо досить повну біографію поета і в третій—короткий нарис його творчості. В цьому-ж останньому знаходимо короткий переказ «Гамалії», «Гайдамаків», «Марії», «Катерини» разом із перекладами «Вечора» та «Черниці Мар'яни».

Завдання цієї бібліографічної інформації—описати зазначені переклади та оцінити по-зможі їхню вартість.

Для з'ясування загального характеру перекладу візьму за приклад:

LE SOIR

Un jardin de cerisiers entoure la maison;
Les hannetons bourdonnent au-dessus des arbres;
Les laboureurs avec leurs charrues,
Les jeunes filles avec leurs chansons, rentrent,
Et les mères les attendent pour le souper.

La famille prend son repas autour de la maison;
A l'horizon brille l'aurore du soir.
La fille présente les mets du souper;
Sa mère voudrait lui donner des conseils;
Mais le rossignol l'en empêche.

La mère autour de la maison,
A couché les petits enfans ¹⁾.
Elle-même dort près d'eux.
Tout bruit s'éteint... Seuls, la jeune fille
Et le rossignol veillent encore.

¹⁾ В цьому слові зберігаю правопис французького оригіналу.

Перше, що кидається у вічі, — це витримання, так-би мовити, зовнішнього вигляду оригіналу: маємо ті самі 15 рядків, що розподілені на 3 строфи. Але, прочитавши «вірша», бачимо, що аналогія обмежується лише цим зовнішнім виглядом та відтворенням значення, семантики оригіналу. Системи ритм не відтворено зовсім—жодної рими не маємо; про відтворення ритміки тонічного віршу в силабічній системі говорити теж не доводиться; треба також додати, що ритм французького перекладу не багато має в собі від віршового ритму взагалі і скорше наближається до прози. Резюме: французький переклад Шевченкового «Вечора» є майже підрядковою, до того-ж прозовою (надрукованою, як вірш) інтерпретацією оригіналу. Що-до відтворення семантики, то воно приблизно вірне. Правда,

А мати хоче научати—

передано через:

(Sa mère voudrait lui donner des conseils,

тоб-то «давати поради», аналогічно, рядки—

...Тільки дівчата

Та соловейко не затих—

передано:

...Seuls, la jeune fille

Et le rossignol veillent encore,

тоб-то: «тільки дівчата та соловейко ще не сплять»; нарешті, «l'aurore du soir» є «вечірня зоря», та не «вечірня зіронька».

Зазначений характер перекладу зберігається й у «Черниці Мар'яні»; лише зовнішній віршовий вигляд змінено на звичайнісінький прозовий:

Et voilà qu' un vieil aveugle, avec un petit
garçon,—arrive d'un pas chancelant dans
le village,—ses souliers à la main,—un sac
d'écorce de tilleul—sur l'épaule...

Наведена цитата повинна відповідати таким рядкам оригіналу:

Аж ось, з хлопцем старий сліпець
В село шкандибає;
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина...

Порівнявши оригінал до перекладу, бачимо, що здебільшого рядкові вірша відповідає відтинок французького тексту, що міститься між комами з рисками. Дослівність перекладу зберігається.

Зауваживши на загальний характер перекладу, перейдемо до дальшої його характеристики.

З того, що переклад прозовий, стає цілком ясным, що шукати в ньому будь-якого відбитку зовнішньої форми поезій Шевченка (ритміки, евфонії, то-що) не доводиться. Таким чином, можна говорити лише про передачу значення, семантики оригіналу, шукаючи при цьому неточностей, що їх подибуємо чимало.

Приміром, рядки—

Та всі, яко мога
Хлопців кинули, побігли
Зустрічать сліпого—

передано:

Et toutes, se hâtant,—laissant là les garçons,
courent—à la rencontre de l'aveugle,

де підкреслене означає «поспішаючи».

Так само рядок—

Ударив по рваних—

віддано:

Il fit résonner les cordes,

тоб-то: «він примусив струни звучати».

В де-яких випадках автор французької статті, очевидно, не зміг підшукати французького слова, відповідного до значення українського оригіналу, або-ж просто не зрозумів останнього. Так рядкам—

Де-які співали—
Про досвітки, вечорниці—

відповідає французький текст.

Elles chantaient—l'aurore du matin et du soir,

де «досвіткам» та «вечорницям» зовсім неточно відповідає «вранішня» та «вечірна зоря».

Дальше продовження наведеного місця оригіналу—

Та як била мати,
Щоб з козаком не стояла—

також слабує на неточність:

Et comment la mère battait sa fille—pour
l'empêcher d'aller avec un Cosaque,

де підкреслена частина означає буквально: «щоб перешкодити їй (дочці) *йти* з козаком».

Так само, рядки—

В руках чоботи, на плечах
Латана торбина—

віддано невідповідно:

ses souliers à la main,—un sac d'écorce de tilleul
sur l'épaule;

замість «чобіт» маємо «черевики»; замість «латаної торбини»—«кошик з липової кори».

Рядкові—«Та кайтеся»—відповідає надто «обхідний» переклад: *et rentrez en vous-mêmes*, тоб-то: «зосередьтеся (?) в собі». Замість «Що-вечора *святого*»—маємо: «*tous les soirs*», тоб-то просто «що-вечора». Замість—«Орле

сизокрилий»—маємо «*Mon aigle aux ailes bleus*», тоб-то для відтворення епітета «сизокрилий» знайшовся лише епітет «синій».

У рядках—

Що тільки лякають молодих дівчат...

...І я вас лякаю...

підкреслене дієслово замінено на *médire*, що означає: лихословити, обмовляти, ганьбити, гудити.

Рядкові: «Нехотя *журюся*»—відповідає текст «*Malgré moi je m'attends*», хоч *s'attendre* означає—зворушитися.

Рядки:

Сяде *шити*—

Не *вишиває*—

віддано:

Elle s'assied pour coudre et elle ne coud pas,

тоб-то, два різних семантичних відтінки («шити» й «вишивати») передано одним *coudre* («шити»).

Рядки:

А Мар'яна за сльозами

І світу не бачить

віддано:

*Marianne à travers ses larmes ne voyait
pas la lumière du jour;*

таким чином, метафорично-широкий «світ» оригіналу в надто-конкретній інтерпретації звужено до «денного світла», до того-ж, замість часу теперішнього («бачить») стоїть минулий («voyait»).

Коли-б не найбільшою неточністю було відтворення рядків:

Заспівала—

Пішла луна гаєм:

Не про «Гриця»—про «Петруся»

Так і виливала,

що замість них маємо: „*Elle se mit à chanter: „La lune brille à travers la forêt“*»; по-перше: «луна» замінена на «lune» (місяць¹), по-друге виходить, що слова, взяті в французькому тексті в лапки, є ніби текст пісні; нарешті, дальші два рядки оригіналу зовсім не перекладено.

Поруч наведених перекручувань, треба згадати приклади такого перекладу, що є прямо протилежний думці оригіналу. Так, замість—«Побачимо...»—стоїть «*Voyons encore, se dit ellè*»; до оригіналу додано: «сказала вона собі», а насправді слово належить кобзареві.

Вище зауважувалося на невідтворені рядки оригіналу, як це не дивно в прозовому й дослівному перекладі. Загальна кількість цих рядків у «Черниці Мар'яні» чимала й складає трохи меншу половину (біля 45%) оригіналу.

Аналізу спроби Дюрана скінчено. Бажаючи її класифікувати, маємо згадати термінологію Шольца²), який вимагає, щоб переклад відтворював не

¹) Відзначу, що цій «луні» не пощастило і в рос. перекладі Белоусова; натомість маємо «месяц», що пливе «над дубравой в вышине» (М. Сулима. Про Шевченкову мову. «Плужанин», 1927, № 5, ст. 17).

²) Sholz. The art of translation. Philadelphia, 1918.

лише думку, а й дух оригіналу. Відтворення лише думки він називає інтерпретацією і додає до цього, що переклад починається там, де кінчається інтерпретація.

Взявши це до уваги, мусімо констатувати, що спроба Дюрана великою мірою лише наближається до інтерпретації, часто й густо передаючи значення оригіналу невідповідно.

Наприкінці не можу не зупинитися на суб'єктивному моменті.

Порівнювати з оригіналом тексти (особливо такі, як зараз) річ досить нудна. Отже нагорода пройшла цілком несподівано.

Сприймаючи повторно будь-який шедевр, зрештою призвичаюєшся до його завершеності. Це не означає, що остання зовсім не викликає реакції,— але реакція на неї слабшає з цілком зрозумілих причин. Іноді цьому ще сприяє та геніяльна простота і велична зрозумілість, такі властиві Шевченковій творчості.

Як-же підвищити чутливість? Як повернути здібність сприйняти шедевр із силою першого враження?

Каюся, але як-раз незграбні інтерпретації Дюрана дали мені змогу знову з надзвичайною яскравістю відчувти незрівняну опуклість епітета, якого сила еквівалентна речівникові («ударив по *рваних*»).

Як-раз шкандибання ритмітик в цій «рубленій прозі» знову рефлекторно виявило віртуозну гнучкість насиченої синкопами ритміки Шевченка.

Нарешті, неповне і не завжди точне відтворення думки, властиве аналізованому матеріялові, примусило ще раз оцінити надзвичайну чіткість, що разом із стислістю характеризує поетичну мову Шевченка.

Гр. Майфет.

3 історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка.

1897 року «Київське Т-во прихильників старовини та мистецтва» розпочало будувати в Києві «Художньо-Промисловий та Науковий Музей». За два роки основну будівну роботу остільки закінчили, що в залах першого поверху вже влаштували, з нагоди археологічного з'їзду, археологічну виставку.

Музеєм керувало Правління Т-ва прихильників старовини та мистецтва; воно призначило на консерватора В. В. Хвойку, а наприкінці 1901 р. на директора відомого знавця музейної справи М. Ф. Біляшівського.

За де-кілька років музей зібрав чимало історичних, археологічних пам'яток, творів мистецьких, мистецько-промислових та селянських виробів. 30-го грудня 1904 р. музей відкрили для загального одвідування.

Перші роки (до 1909 р.) матеріяльне становище музею було скрутне: сталих коштів на утримання та роботу музей не мав. Не зважаючи на це, музей раз-у-раз збагачував свої скарби, і 19 лютого 1905 р. влаштував першу прилюдну виставку народного мистецтва. Ця виставка поставила музей в один ряд з кращими музеями кол. Росії. 1909 року музей перейшов до міністерства торгу та промисловости і вперше одержав річну субсидію в сумі 6.000 крб. 1912 року субсидію цю збільшили до 8.000 крб., а 1917 року до 10.400 крб.

Всіх співробітників у музеї тих часів було 14—з них наукових—3, тех-

нічних—11. 1910 року в серпні місяці запрошено до наукової роботи Д. М. Щербаківського, як завідувача відділів історичного та етнографічного.

Загальний характер музею дуже відмінявся від теперішнього: з одного боку, він збирав зразки мистецтва, переважно прикладного, всього людства за весь час його розвитку, починаючи з найдавніших часів, а з другого — фактично ці зразки набиралися головню з території України, а через те музей ставав українським, тісно зв'язаним з минулим і сучасним нашої країни. Отож, як бачимо, завдання незвичайно широке.

Не маю змоги докладніш зупинятися тут на розвитку тодішніх відділів музею: археологічного, історичного, нумізматичного, етнографічного, художньо-промислового, художнього та бібліотеки. Скажу тільки, що археологічний відділ мав 1909 року більш як 15.000 речей, етнографічний—близько 13.000, історичний—більш, як 600, художньо-промисловий щось із 400, бібліотека—понад 1.700 томів.

У музеї влаштовувалося не мало різних виставок: 1910 року—виставку творів Врубеля, 1911 року—Шевченківську та етнографічну. 1912 року почато планово організувати відділ «старого Києва».

За імперіялістичної війни робота загальмувалася, бо чимало досвідчених наукових і технічних службовців було покликано до війська.

В кінці серпня 1915 року музей мусів спішно готуватися до евакуації. 6 вересня всі цінніші речі—кількістю 6.500—вивезли до Москви; вивезли майже весь художньо-промисловий відділ (срібло, порцеляну, шкло, то-що). Музейна робота майже завмерла.

Одначе, трапились обставини, що допомогли значно поширити площу збирання речей для музею: Д. М. Щербаківський та М. Ф. Біляшівський були підчас війни в Західній Україні. Вони не занедбали використати це для колекційної роботи. Музей збагатився експонатами з західно-українських земель і став дійсно всеукраїнським музеєм.

В міру зростання експонатів музей став відчувати брак площі. Згодом це перетворилося на справжню кризу. 1917 року, після лютневої революції вживали заходів, щоб передати музею кол. царський палац у Києві, але з цим не пощастило.

З часу Жовтневої революції музей жваво зростає. Багато збірок окремих багатіїв перейшло до музею, де вони стали приступними широким масам трудящих. Різні речі надходили так скоро, що робітники музею навіть не встигали записати, коли, від кого та як надходили до нього речі. Великою енергією в цій справі визначався за весь час громадянської війни та після неї Д. М. Щербаківський та М. Ф. Біляшівський.

Д. М. Щербаківський збирав весь час різні речі музейного значення в покинутих приміщеннях у Липках та по інших районах Києва, вибирав книжки для музейної бібліотеки з книжкових крамниць підчас їх націоналізації, брав діяльну участь у комісіях вилучення церковних цінностей та добув для музею немало мистецьких виробів зпоміж речей релігійного культу.

1-го січня 1918 року «Художньо-Промисловий та Науковий Музей» перейшов до Секретаріату Освіти УНР, у лютому 1918 р.—до Народнього Комісаріату Освіти, після того—до Міністерства Народньої Освіти, згодом—до Головного Управління в справах мистецтва та національної культури, а на початку 1919 року, коли вдруге в Києві встановлено радянську владу,—до

Вукопмис'у, пізніш—до Політосвіти, а з 1927 року—до Укрнауки Народнього Комісаріату Освіти УСРР.

1919 року названо музей 1-м Державним музеєм, а 16 серпня 1924 року Всеукраїнським історичним музеєм ім. Шевченка. Цю назву музей має й досі.

1917 та 1918 року музей вживав заходів, щоб його реорганізували в Національний Музей. За планом відділу музеїв, охорони пам'яток старовини та мистецтва (генерального секретаріату Народньої Освіти) 11 вересня 1917 року, щоб перетворити художньо-промисловий музей на національний, треба було переробити статут музею, «зробивши його урядовим», добудувати будинок музею, «щоб винести етнографічний відділ» туди, відокремити мистецький відділ і поширити його, як окрему «національну галерею» та примістити в кол. царському палаці, відокремити від музею художньо-промисловий відділ і тимчасово прилучити його до національної галереї, а згодом створити окремий художньо-промисловий музей, створити Шевченківський, або пам'ятковий музей українських діячів, письменників, вчених, артистів, громадських діячів. У національному музеї мали бути такі відділи: культурно-історичний, археологічний і нумізматичний, історичний з відділом «старий Київ», бібліотека та де-який час—етнографічний.

Одначе, ці плани не здійснилися. Часті зміни влади не дали змоги навіть впорядкувати справи штату. Фактичний штат музею зійшов 1918 року до 11 чоловіка, а прикінці 1922 року до 9 чол. Музей не мав коштів на ремонт, будинок псувався.

Та з часу відродження народнього господарства настали і для музею кращі часи. Вже 1922 року відділ комунального господарства зробив ремонт, а Губполітосвіта дала кошти на устаткування бібліотеки. З того часу що-раз більше коштів витрачає держава та її органи на музей.

З 1923 року музей перейшов на утримання центру та одержує регулярно кошти, паливо то-що.

«Першу значну партію (різних музейних речей)—пише М. Ф. Біляшівський—перевезено в лютому місяці 1918 року, за допомогою тодішнього народнього секретаря праці, т. Скрипника,—з особняків Терещенка. До того додано партію в закритих ящиках з одного маєтку того-ж Терещенка; привезено також ще кілька партій в закритих, а часом в запечатаних ящиках з інших маєтків». «Великий приплив (речей) почався в лютому 1919 року. Тоді з десятків покинутих особняків звозили різні речі що-дня, хоч часто не було змоги робити на місці підрахунок та опис».

Цією роботою керував не сам музей, а відповідні загальні організації, як от Центральний Комітет для охорони пам'ятників старовини та мистецтва, заснований ще весною 1917 року, і згодом перетворений на Відділ охорони пам'ятників старовини та мистецтва, що протримався при всіх владах аж до 1919 року. Робота що-до збирання покинутих пам'яток старовини і мистецтва остільки розрослася в перших місяцях 1919 року, що Відділ не мав сил впоратися з нею. Він скликав 13 березня 1919 року нараду, що на ній ухвалили створити «надзвичайну об'єднану комісію в справі охорони пам'яток старовини та мистецтва». Комісію затвердили й вона стала до праці.

Через де-який час Вукопмис скасував цю комісію, а її роботу передав своєму музейному відділові, що не міг працювати так видатно, як та комісія, що була до нього.

Обставини громадянської війни сприяли поповненню збірок музею, але

разом з тим давали нагоду для масової втрати речей. Часом ці речі просто пропадали для громадянства, де-коли тільки переходили з музею до музею.

На початку квітня 1918 року зі складів художньо-промислового й наукового музею вивезено військово-історичний музей до лівого флігелю колишнього царського палацу. Цей музей скоро після того дуже понищено, і він—мабуть—пропав.

Того-ж року гетьман Скоропадський забрав з музею до свого палацу на вул. Інститутській ч. 40 портрети гетьманів, козацької старшини та дві картини.

1919 року 18 травня з розпорядження Вукопмис'у частину речей з складу 1-го Державного Музею переведено до 3-го державного музею, що його заснував Гансен.

Після того, як захопила Київ т. зв. «добровольча армія» Деникина 1919 р. визнано 1-й Державний Музей та музейний фонд військовою здобиччю и забрано та вивезено 64 скрині з золотими та срібними речами й дорогоцінним камінням.

З 1921 року відділи музею провадили реєстрації збірок, головню з музейного фонду, експонацію збірок.

Перше п'ятиліття свого розвитку підчас революції музей одзначив св'яткуванням 5-тих роковин Жовтневої Революції. Тоді цілком перероблено й відчинено для оглядання мистецький відділ музею.

З Московського Історичного Музею повернено всі речі, евакуовані з Києву 1915 року. Підчас вилучення церковних цінностей до Москви їздила комісія від Київського 1-го Державного Музею для одбору мистецьких предметів. Всього привезено тоді близько 3.000 різних речей.

Останнє п'ятиріччя розвитку музею можна докладно з'ясувати статистичними даними звітномлень музею. В першу чергу зупинімося на поповненні музею.

За останніх п'ять років поповнення музею зростало так:

(Для порівняння подається також відомість, що є, за 1921 рік).

Роки	В і д і л и									
	Археолог.	Істор. побу- тов. та нар. мистец.	Художній	Художньо- промисл.	Бібл. рукоп. стард.	Шевчен- ківськ.	Стар. Київ	Нумізматич.	Фото-лабор.	Всього.
1920/1921 .	537	—	—	174	215	—	—	—	—	926
1922/1923 .	557	23	56	6	728	—	—	—	—	1370
1923/1924 .	1509	28	142	123	295	59	65	—	—	2221
1924/1925 .	564	785	107	253	610	6	8	184	1000	3517
1925/1926 .	751	1220	82	219	513	—	—	—	203	2998
1926/1927 .	1098	1604 ¹⁾	206	9	1092	—	10	—	540	4559 ²⁾
За 5 років	4479	3660	593	610	3238	65	83	184	1743	14655

¹⁾ Ця цифра складається з 55 предметів по історико-побутовому відділу та 1549 предметів по відділу народного мистецтва.

²⁾ Через неточність статистики по відділах ця цифра перебільшена на 1500 предметів проти дійсного поповнення музею.

Таким чином, загальне поповнення музею за останні п'ять років не доходить до повних 15 тисяч предметів. З того майже третина припадає на археологічний відділ, чверть—на історико-побутовий та народньо-мистецький відділи, більш ніж п'ята частина—на бібліотеку з рукописами та стародруками.

Процес інвентаризації музейних речей характеризується такими цифрами за останні п'ять років.

Роки:	В і д л і л и						
	Археолог.	Історико-побутов. та нар. мистецтва	Художн	Художньо-промисл.	Бібліотека, рукоп. та стародр.		Разом (без останньої граfi)
					Вписано в інвентар.	Напис. кат. та пасп. кн.	
1922/1923 .	2546	2050	340	784	4059	9032	9779
1923/1924 .	6647	4691	490	3128	2759	12037	17715
1924/1925 .	2354	1982	846	—	1170	8521	6352
1925/1926 .	969	1842	314	685	327	2688	4137
1926/1927 .	1915	2605	1209	—	187	381	5916
За 5 років	14331	13170	3199	4597	8502	32659	43899

З цього ми бачимо, що 1923-й та передусім 1924 рік були роками найінтенсивнішої інвентаризації музейних речей, позбраних до музею підчас громадянської війни та військового комунізму і нових набутоків. 1926/1927 року ця робота погравлюється.

Одвідування музею за ці роки було дуже неоднакове. Постійної тенденції не було, а було різке зменшення екскурсій та індивідуальних одвідувань 1924 року, підвищення 1925 та 1927 року і застій 1926 року майже на одному рівні з попереднім роком.

Точніш це буде видно з дальшої таблиці, що в ній додано для порівняння також дані за 1920/1921-й рік.

Одвідування Всеукраїнського Історичного Музею за рр. 1922/23—до 1926/27:

Р о к и:	Екскурсій	Скільки осіб в усіх екскурсія разом за рік.	Відвідувань окремих осіб (не екскурсій).	Разом
1920/1921	205	5.553	3720	9.273
1922/1923	423	14.849	5887	20.736
1923/1924	180	5.718	1802	7.520
1924/1925	490	17.925	6849	24.774
1925/1926	573	17.702	7044	24.746
1926/1927	687	20.492	9636	30.128
Разом за 5 років . .	2353	76.686	31.218	107.904

Музей влаштував за останні роки багато виставок, як от виставку килимів, українського портрету, творів Нарбута, Шевченківську то-що.

Порівнюючи темп поповнення музею часів передреволюційних, треба сказати, що музей поповнився за 10 літ революції майже такою кількістю предметів, як за весь попередній час своєї роботи.

Всього в ньому зібрано щось із сто тисяч речей. В першому п'ятилітті революції поповнення йшло багато видатніше, ніж у другому.

Відвідування музею дійшло до передвоєнного рівня 1925-1926 року і останніми часами перевищувало давніші цифри.

Музей закінчив 10-ліття свого революційного розвитку влаштуванням Шевченківської виставки, поновленням експонатів архелогічного, художнього та художньо-промислового відділів та урочистим зібранням з науковими доповідями.

Р. Заклинський.

Бібліографія.

А. СВИДНИЦЬКИЙ. ОПОВІДАННЯ. Вступна стаття і примітки М. Зерова. Книгоспівка. («Літературна бібліотека»). 1927 р. 4000. Ц. 1 карб. 10 коп. X+126+XIX.

«Літературна Бібліотека» Книгоспівки це найсолідніший і найсерйозніший з усіх літературних планів, що їх здійснили (чи переводять і інші) українські видавництва за 10 років революції. В цій бібліотеці Книгоспівка подала не тільки, так звані, кращі зразки укр. літератури, а зуміла зорганізувати навколо неї цілу науково-дослідчу лабораторію, що багато нового і дуже цінного дала в своїх історично-літературних студіях. При кожній книжці бібліотеки, крім монографічної статті, завжди побудованої на нових і часто невідомих матеріалах, подаються примітки, які силу нового дають для зрозуміння окремих постатів та цілих періодів в українському літературному процесі. І тут хіба одно можна закинути видавництву: воно наче боїться трохи цього наукового апарату і іноді його обмежує, а тим часом книжки «Літературної бібліотеки» довго правитимуть за єдине джерело для українських студій над текстами та історією творів багатьох виданих письменників. До цієї «Бібліотеки» публіка вже звикла; виходу чергової книжки її чекають і можна тільки шкодувати, що темп друкування дуже повільний.

«Оповідання» А. Свидницького в цій серії мають особливе місце. Коли всі попередні книжки «Бібліотеки» подавали здебільшого відомі вже (тільки в новій науковій оправі) твори, то цією книжкою, можна сказати, для української читачкої маси одкривається незнана, принаймні ґрунтовно призабуту сторінку з історії нашого письменства.

Анатолія Свидницького (1834—1871) досі знали тільки, як автора талановитої повісті «Люборацькі», який для літератури марно загинув у скрутних обставинах особистого й громадського життя. А тим часом, Свидницький ще в роках 1869—1870 видрукував у «Киевлянин'і» низку оповідань і нарисів. Але друковані, як фейлетони, вони разом із номерами газети пішли в архів, і цілком були загинули, зовсім недооцінені в історії укр. літератури. Навіть р. 1911, коли заходилися було коло видання «Люборацьких», С. О. Єфремов писав у передмові... «Інші його (Свидницького Ан. Л.) твори, оті писані за-для заробітку оповідання по-російському, ледве чи воскреснуть коли, хіба що яка добра душа позбирає їх із старих газет і видасть окремо»... І тільки тепер, трохи не через 60 (!) років вони стали принаймні історією літератури, а у вступній статті М. Зерова—«Анатоль Свидницький, його постать і твори»—дістали вперше й свою оцінку.

Досі їх зовсім не торкались історики літератури. Тільки М. І. Петров у своїх «Очерках истории украинской литературы XIX столетия» згадав про них, але оцінив їх дуже невисоко, і зазначив їх хіба тому, що Свидницький—

«единственный писатель в украинской литературе, который решился в беллетристической форме указать культурные особенности Подольи». М. Зеров шляхом широких стилістичних зіставлень визначає місце цих оповідань в українській літературі взагалі і в творчості автора «Люборацьких» зокрема, і обґрунтовані висновки його доводять, що ці призабуті оповідання були помітним явищем нашого літературного життя 60-х років, саме досить високою, як на той час, письменницькою технікою, розмаїтістю побудовання речень та широким охопленням у трактуванні побутових особливостей подільського села. Аналізу оповідань Свидницького зроблено тонко, і хіба те можна закинути редакторів, що він майже зовсім не зупинився на характеристиці цих оповідань у зв'язку з тодішньою російською, чи в даному разі правильніше—«южно-російською» фейлетонною літературою. Адже тут Свидницькому доводилося йти не за українськими зразками, а за практикою російських письменників. Недаремно-ж, як зазначає й М. Зеров, оповідання Свидницького, писані російською мовою, відрізняються від його української хроніки повною сливе відсутністю розповідного стилю в описах та реферуванні і так вражають «книжністю». Отже оповідання А. Свидницького в історії укр. літератури—то один з інтересніших стиків російської та української літературних стихій.

Зокрема, прекрасно змалював М. Зеров портрет А. Свидницького-людини. Досі біографія його була майже незнана, М. Зеров проробив велику роботу в архіві колишнього Київського Університету, де служив Свидницький, і на підставі добутих матеріалів подав яскравий образ письменника, до того накресливши не саму його постать, а взявши її на тлі тодішньої різночинної інтелігенції, що саме починала брати провід в укр. літературному житті.

Спеціальної уваги варта аналіза хроніки «Люборацькі», якій приділено більшу частину розвідки. Автор зробив широкі зіставлення і з українськими письменниками (Ів. Нечуй-Левицький, П. Мирний), і з «Очерками бурсь» Помяловського і на підставі цих паралелів дав майстерну характеристику й оцінку цьому може першому реалістичному творові в українській літературі. Одне треба закинути редакторів. Оповідання А. Свидницького писані мовою російською (лише з де-якими діалогами укр. мовою, окремими фразеологічними зворотами, приказками, то-що), і видавництво добре зробило, що подало їх в українському перекладі. Але коли вже до видання додано спеціальну розвідку, в якій багато місця відведено саме стилістичній аналізі, то варто було-б у ній навести хоч скільки цитат в оригіналі, щоб у читача могло бути якесь уявлення про те, як писав Свидницький. Адже-ж оповідання ці в такому вигляді, як вони з'явилися в «Киевлянин'і», напевно остаточно вже вмерли для читачів і тут показати їх хоч у окремих уривках було-б дуже до речі.

Мова перекладу гарна, оповідання читаються легко і навіть сучасний вибагливий читач з приємністю їх перечитає. Взагалі видання зроблене, як і всі книжки «Літературної бібліотеки», дуже чепурно і з великою любов'ю до книги.

Ан. Лебідь.

БОРИС ТЕНЕТА. ГАРМОНІЯ І СВИНУШНИК (повість). ДВУ, 1928 р., стор. 103. Ціна 85 коп.

Повість Б. Тенети цікава не стільки своєю художністю, скільки гостротою тих проблем, що вона їх зачіпає. Письменник вперше в україн-

ський пореволюційній літературі спинив свою увагу на надто гострій і цікавій проблемі—проблемі стати. Проблема ця з легкого пера Колонтай, починаючи з 1919—1920 років, і до сьогодні не сходить з порядку денного російської літератури, і навіть інтерес до неї все більше й більше шириться й загострюється, особливо-ж серед вишівської молоді.

Проблема ця, звичайно, не вичерпується в російській літературі публіцистичними писаннями Колонтай, Залкінда та інших. Повість С. Малашкіна («Луна с правой стороны»), оповідання П. Романова («Без черемухи», «Суд над пионером»), Л. Гумілевського («Собачий проулок») говорять за те, що ця проблема останніми часами відбилася й в художній літературі. Інтерес до цих книжок увесь час був підвищений; з приводу них точилися цілі дискусії, критика з особливим інтересом поставилась до С. Малашкіна й П. Романова.

Треба визнати, що повість Б. Тенети з'явилася в українській літературі з певним запізненням, бо-ж чималою мірою інтерес до зачепленої проблеми вичерпано вже навіть і на Україні повістю С. Малашкіна і оповіданнями П. Романова й Л. Гумілевського. До того-ж Б. Тенета в своїй повісті ні на один крок не посунув наперед, як саме розв'язання такої складної проблеми через художню літературу, так і саме художнє оформлення всього матеріалу, що був в його розпорядженні. Уже тільки це дає право говорити, що Б. Тенети ці автори, безперечно, де в чому прислужилися.

І С. Малашкін, і П. Романов, а за ними і Б. Тенета—всі вони однаково з надто примітивними художніми засобами підійшли до художнього оформлення свого матеріалу. Всі вони тільки констатують окремі розпорошені психологічні переживання своїх героїв, часто зовсім не вмотивовуючи їх, без будь-яких навіть натяків на бажання дати аналізу цим складним психологічним переживанням.

Що поклав у основу свого художнього задуму автор повісті «Гармонія і свинушник»? Він мав на увазі те, про що говорив В. І. Ленін в бесіді з К. Цеткин про статеву проблему: «И в эту эпоху, когда рушатся могущественнейшие государства, когда начинает гибнуть целый общественный мир—в эту эпоху чувствования отдельного человека быстро видоизменяются. Подхлестывающая жажда разнообразия в наслаждениях легко приобретает безудержную силу. Форма брака и общения полов в буржуазном смысле уже не дают удовлетворения. В области брака и половых отношений близится революция, созвучная пролетарской революции».

Такий художній задум був і у С. Малашкіна, і у П. Романова, і у Б. Тенети. Різниця тільки в художніх можливостях кожного з них. І одразу треба визнати, що Б. Тенета опинився серед них на останньому місці.

Як-що сюжет повісті «Гармонія і свинушник» можливо і ширший за сюжет повісті «Луна с правой стороны» та оповідання «Без черемухи», і як-що в коло спостережень Б. Тенети ввійшло більше життєвого досвіду, ніж це маємо у С. Малашкіна та П. Романова, то проте Б. Тенета примітивніше за них збудував свій сюжет, гірше за них зумів його розгорнути та додержати потрібних норм окремих його частин. Не впорався з матеріалом Б. Тенета через те, що, взявши досить складну життєву проблему, хотів одразу відбити всі сторони її. Тут і нестримане міщанство молодого комсомольського подружжя (Дмитро та Ніна); одружившись, Ніна кидає комсомол, мати дитину вона вважає за міщанство, Дмитро штовхає молоду

жінку на аборті, Ніна за кілька місяців бігає вже за другим чоловіком, кинувши роботу, Ніна в голові має тільки «оборку та плаття», обоє кар'єристи. Тут і трагедія молодій селянській дівчини, що, приїхавши до міста і не знайшовши знайомого студента, який кликав її до себе, опинившись у скрутному матеріальному стані, зробилася повією, пережила перше «падіння», згодом випадкова зустріч з нареченим, що кінець-кінцем її кидає. Тут і друге молоде студентське подружжя—Галина та Петро—типи позитивні. Тут і Катерина-студентка, яку показано позитивним типом, що кохає студента Михайла,—вони знаються давно, ще з фронту громадянської війни, але, зустрівшись, тепер не розуміють один одного: він грубий в відносинах, вона шукає ніжності, щирости, він своєю грубістю відштовхує її від себе, вона, зтомлена боротьбою, нудьгою, вмирає, лишаючи товаришам свій щоденник, в якому розкриває всі свої душевні переживання. Тут і розбещене студентство, переважно поодинокі чоловіки, що на жінку не дивляться, як на товариша в роботі та житті, а тільки шукають у ній насолоду та задоволення. У повісті страшенне накопичення сирового матеріалу, зовсім художньо не опрацьованого, психологічне переживання героїв не скрізь умотивовано й часто-густо механічно сполучено, багато зайвої примітивної філософії та лірики. Це розпорошує увагу читача, не дає йому змоги схопити центральне, типове, характерне в повісті.

У повісті отак одразу студентська комсомольська молодь одружується, розходиться, чи знову сходиться,—все це у автора виходить якось механічно. Проте-ж, коли ми говоримо про художній твір, про потребу в ньому показати нам живу людину, ми вимагаємо, щоб письменник кожний психологічний акт героя, кожний його вольовий акт належно обґрунтував, довівши, які обставини призвели до цього, яку боротьбу пережила людина. Мало показати факт, поведінку людини, треба все це пояснити в логічній послідовності й схопити в поведінці героя все для нього характерне. Бо-ж мало показати читачеві, що молодь одружується, розводиться, а буває, що знов сходиться та щасливо живе,—все це, як факти, нічого не говорять, це тільки голі схеми,—в них треба втілити живих реальних людей, в їх психологічному рухові, в такому, як він є справді в житті, з його всіма характерними для даної людини ознаками.

Не можна-ж припустити, щоб одна з важливіших життєвих проблем людства, якою є проблема статі, і чинники якої часто приховані в найінтимнішому закутку життя, проблема, що безпосередньо сполучена з усіма сторонами громадського життя людини,—щоб така складна проблема була побудована на голих схемах, на штампах, на шаблоновій філософії, на ходульній поведінці окремих осіб з сумішкою примітивних ніби-то психологічних переживань на зразок хоч-би таких:

«Знаєш, мені часто уявляється така картина. Свинущик. Ми всі стоїмо там по коліна в болоті. Є десь сонце... Є... Бо пробивається крізь щілини і навіть болото золотить, а навколо в теплом багні лежать свині й задоволено хрюкають. Їм добре. Немає у них ніяких думок і сумнівів. Почнеш їх розбуркувати, так вони тебе ідіотом називають. Ти не думай, що вони за старе тримаються. Це невеличка-б біда була-б, але вони нюхом добре чують все нове і свіже, переможне і лізуть туди, несучи за собою свій свинущик...»

Або:

«Не знаю і сама. От в роботі я не боюся себе розгубити, а в любови, так здається, що розгублюся, трудно уникнути закисання. Любити хочеться якось по-новому.

— Ну, любіть собі по-новому,—нервово перебив Михайло,—хто вам не дає. От Петро з Галиною думають-же щось нове створити. Правда, Петре, ви-ж не думаєте зробити свинушника?»

Або:

«Життя—це картина в картині... Намальована картина, на картині теж картина, а в другій картині теж картина і так без кінця. І всі однакові. Це дуже неприємно. Зо мною так часто буває, і тоді здається, що бережливо ставишся до всього і хитриш сама з собою; це тому, що ми всі наскрізь старі, що в нас мало любови».

Не говорячи вже про художню образність цих рядків (свинушник—життя; картина в картині і ще картина—і всі без змісту), вони бідні на зміст, не можуть відбити всієї складності психологічних переживань. І через те художній задум автора лишився зовсім не виявлений; він його «змазав», застосувавши примітивні засоби художнього оформлення.

Повість видруковано рано—вона ще вимагала серйозного художнього спрацьовання.

І. Лакиза.

М. ІРЧАН. КАРПАТСЬКА НІЧ. Оповідання. Видання 2-ге, «Сяйво», 1927 р., ст. 164, in 16°. Ціна 90 коп. Наклад 5000.

М. ІРЧАН. РОДИНА ЩІТКАРІВ. Драма на 4 дії. Видання 3-тє, ДВУ, 1927 р., ст. 117, in 32°. Наклад 3000.

ІРЧАН. ПІДЗЕМНА ГАЛИЧИНА. Драма на 5-ть дій. Для сільського й клубного театру скоротив Ю. Смолич. Видання 2-ге, «Західня Україна», 1928 р., ст. 68, in 16°. Ціна 55 коп. Наклад 5000.

Ірчана цікавить насамперед тематика. Чітко підібрана тема є основою і згаданих трьох книжок Ірчана, що недавно вийшли з друку повторними виданнями. Автор-бо ставить собі завдання збуджувати свідомість читача відповідними фактами з життя, що він їх уводить до своїх творів. Ірчан дбає старанно за те, щоб сам факт, що лягає в основу його твору, був насамперед частиною дійсного життя, і так його компонує, щоб промовляти до свідомости читача й збуджувати в ньому бойовий, революційний настрій. Щоб цього не затемнити, автор, як про це він сам зазначає в листі до видавництва «Сяйво», «свідомо додержується старої форми», бо вважає, що читач «не може ще нової форми прийняти, не розуміє її». Тут треба зазначити, що Ірчан, живучи в Канаді, орієнтується насамперед на канадійського читача,—робітника та фермера.

Темою його драм та оповіднь є переважно життя робітників і селян взагалі, а особливо Галичини.

В оповіданні «Карпатська ніч» автор розгортає на тлі імперіалістичної війни всю страдницьку історію галицького бідняка. Матвій Шавала, що відколи тямить себе—все бідує, все тяжко, по-над силу працює, а на ста-

рість опинився на фронті, як австрійський ратник,—переживає в Карпатах страшні дні, що часом переходять у безперервну ніч. «Так було і 27 лютого 1915 року. Карпатські гори змінилися в сніговий ураган, що вив стоголосами по нетрах, по полонинах... О 5-й ранку сказали йти вперед...» Небагато вернуло з цього наступу. Кого не вбито, хуртовина засипала снігом. Але й ті, що залишилися при житті, чекають своєї смерті, як не сьогодні, то завтра. Це є тло, що на ньому розгортається вся дія та що викликає спомини—сповідь Матвія про все своє минуле.

Автор дуже влучно скомпанував увесь твір кругом згаданої події 27 лютого 1915 р. Щоб надати більшої правдивості фактам, що їх автор подає, він не побоявся дати до художнього твору цілий зовсім прозовий опис села в Карпатах, з характеристикою бойків у стилі І. Франка та П. Мирного, увів до твору опис виробень в Америці, де працював Матвій Шавала, з деталями різних засобів виробництва. Йдучи за принципом точного опису фактів та подій, автор схиляється навіть до натуралістичної форми письма, особливо в майстерно поданій бійці між Матвієм та розпустником, п'яницею Антонасом,—і цей опис може стояти поруч з таким-же місцем у «Западні» Золя. Добре також передано з гатосом віри в робітничу правду науку робітника Янаса.

Але треба зазначити, що автор в одному місці перейшов межі свого об'єктивізму. Матвій, шукаючи в своїх нехитрих думках відповіді на питання,—що таке правда та де вона,—натрапляє на те, що вбивали йому з малих літ до голови—на мітичний образ Христа. І запитує він Янаса чи є Христос. Для Матвія це питання природне. Але дуже ризиковано з погляду якраз об'єктивності, правдоподібності вкладати в уста свідомого робітника те пояснення, що його дає Янас.

Побіч часто натуралістичних сцен в оповіданні є багато й ліричного патосу,—отих ліричних рефренів, що ними автор користувався для заокруглення картини. Та автор, що часто нехтує формою твору, що часом збивається навіть на реторику, чи звичайну агітку,—в цьому оповіданні так поєднав цю різноманітність стилів, що вона не вражає і здається зовсім доречною. З цього погляду «Карпатська ніч» чи не найсуцільніший твір Ірчана.

В драмі «Родина щіткарів» автор дає теж на тлі імперіялістичної війни трагедію бідної сім'ї щіткарів в одному з європейських міст. В цій сім'ї всі сліпі,—тільки один син видючий. Він працює на заводі й годує всю сім'ю. Та його беруть на війну, де і він втрачає зір. Всю дію побудовано на контрасті життя сліпих щіткарів, що не можуть прогодувати себе з своїх заробітків, та життя родини професора, що на службі капіталістів, і заробляє на війні великі гроші за новий газ, що його професор відкрив і продукує у своїй фабриці. З цієї фабули могло вийти широке полотно,—та автор свідомо обмежив розгортання дії, бажаючи дати п'єсу для робітничих театрів, залишивши соціальні зрушення, що їх викликала війна та лихоліття робітників, поза сценою. Поза сценою йде боротьба, протест, революційне повстання,—на сцені трагедія щіткарів. Це надає п'єсі певної побутовості,—та інтереси автора не в побутовому малюнку:—«Пишуть про все, а про це, чому ми покривджені, мовчать»,—заявляє одна з дієвих осіб. І показати це покривдження і є завдання автора.

Для цього завдання автор групує відповідно дієві особи. Щіткарі,—особливо Івась,—люди, що прагнуть чогось, Івась свідомий того, куди йде сучасне суспільство. Представники фабриканта-професора вже без мети. Син—

п'яниця, дочка, шукаючи розваги від нудної одноманітності, заспокоює себе своєрідною екзотикою,—в сім'ї щіткарів,—милуючись силою і твердістю Івася. Та з розвитком подій вона, що колись мріяла, як і її батько, про те—«що тільки імперіялістична війна ущасливить людей»,—зневірилась. Вона вже не бачить ніякої мети—«І не можу сказати, що жалю я за цісарем, або співчуваю робітникам»—заявляє вона. І зрештою дівчина в кінці п'єси обіцяє віддати свої сили родині щіткарів. Це побіч цілого ряду гарних сцен є найслабше місце в п'єсі, і це робить кінець п'єси якимсь символічним та надто сентиментальним. Краще схарактеризовано Єву, дочку щіткарів, наївну, сліпу Єву, що є одним з кращих художніх жіночих типів Ірчана.

За зразок авторові для цієї п'єси могла послужити п'єса Г. Гауптмана «Ткачі». Але в «Родині щіткарів» переставлено елементи. Коли в «Ткачах» загальне зло викликає протест проти конкретного експлоататора, то в «Родині щіткарів» індивідуальна трагедія викликає протест проти загального зла. Пісня з «Родини щіткарів», що є засобом підбадьорювання й разом протестом, виконує ту-ж роль, що і в «Ткачах». Та знов таки, коли в «Ткачах» пісня скерована проти одного Драйсігера (хоч прізвисько «Драйсігер» не є просто прізвисько, а символізує тут щось більше як індивідуум), у «Родині щіткарів» пісня скерована проти всього капіталістичного суспільства.

П'єса «Підземна Галичина» має в своїй основі боротьбу в Галичині з провокаторством, що його широко практикує влада, щоб побороти наростання революційного руху та знищити його з корінням. Дія діється 1925 р. Поліція одного повітового міста системою провокаторства та терору хоче знищити повітову організацію Компартії. Йде рішуча боротьба. До організації вступають два провокатори, агенти поліції. Один з них стає навіть головою комітету. Дія ускладняється ще й тим, що сестра замученого в тюрмі революціонера, Оленка, підпадає під вплив одного з провокаторів, що залицяється до неї. Організація втрачає одного за одним своїх членів. Та нарешті вдається відкрити провокаторів, і вони гинуть.

Хоч автор часом у цій п'єсі зловживає розмовами, що мають більше пояснювати, як спричинятися до дії, дія все таки йде швидко вперед, з певним ускладненням і напруженням. Дієві особи життєві, реальні. Дизгармонують тільки в першій дії Оленка, що надто наївна для даної ситуації. Доводиться навіть робити висновок, що Ірчан взагалі робить жіночі постаті наївними. Та коли в «Родині щіткарів» для Єви це природне, то в «Підземній Галичині» це вже зайве.

Техніка будови п'єси і тут доцільна й виправдана розвитком дії та розрахована на те, щоб тримати глядача в певному напруженні,—а це для п'єси не маловажна річ. Цікаво виконана сцена розмови комісара поліції з провокатором, пізно ввечері на квартирі провокатора. Комісар пропонує зробити «комуністичну змову», щоб показати її президентові республіки, що має пройти через їх місто. Розмову передано тонко,—відтворено добре систему поліційного режиму.

Відзначити треба ще й те, що автор, користуючися в окремих випадках окремими словами, специфічними для Галичини, не зловживає діалектом. Це робить твори його зовсім приступними і для нашого читача та глядача.

Всі три згадані твори об'єднані рішучим протестом проти буржуазної системи з усіма її атрибутами. Автор змалював імперіялістичну війну досить глибоко. Жертви кривавої різни в чаду. І аж «після бою зчорнілі, півбоже-

вільні приходять до пам'яті... Вони видовбують із своєї півсвідомости, із страшного сну, що недавно пережили були, туманні спогади про те, що зробили».... Подібно малює картини психічного стану учасників імперіялістичної війни Г. Гауптман у своєму найновішому творі «Тіль Айленшпігель» (Берлін, 1928 р.), але з іншими висновками. Цими якраз висновками, при безумовно випадковій спільності підходу до малюнку, відрізняється наш автор від німецького. Особливо яскравий протест проти буржуазного терору в драмі «Підземна Галичина». Коли в «Родині щіткарів» цей протест більше ліричного, узагальненого характеру,—тут він фактичний, у реальній дії, і цим більше переконує.

Всі три твори оздоблено ілюстраціями, що відповідають змістові творів. За менше вдало треба вважати обкладинку до «Родини щіткарів». Проста обкладинка О. Рубана в чорному кольорі в драмі «Підземна Галичина» символізує дійсно підземну Галичину в тому темному стані, що в ній вона є.

Л. Рудик.

Т. ШЕВЧЕНКО. НАЗАР СТОДОЛЯ. Вступна стаття А. Шамрая. ДВУ. 1927. Стор. 72, тир. 5000.

П'єса «Назар Стодоля», видана на початку революції двічі, зробилась уже рідкою на книжковому ринку. Отже, дуже до речі вийшло нове видання у серії популярної Шевченкової книжки, що її почав випускати «Інститут Тараса Шевченка». До того-ж видання чепурне, текст подано в супроводі вступної статті А. Шамрая.

У такому вигляді придасться драма і для школи, і для драмгуртків, які, якщо спромагаються на історичні вбрання, охоче цю єдину українську п'єсу Шевченкову виставляють.

Серед досить таки жвавих Шевченкознавчих студій останнього десятиріччя притягнув до себе де-яку увагу і «Назар Стодоля». Торкалася цієї п'єси, як і інших драматичних спроб письменника, і моя стаття «Драматичні спроби Шевченка» (Шевченко. Збірник. К. 1921); присвятив їй окремий нарис професор В. Ф. Лазурський «Шевченком-ли написан «Назар Стодоля» (Уч. Записки Высшей школы гор. Одессы. Отдел Гуманит.-Общественный. Том I. Вып. I. Од., 1921); а втім, не можна вважати за остаточно з'ясоване, як саме питання про генезу цієї п'єси, так і характеристику її, як певного драматичного жанру. Не з'ясована ще історія тексту п'єси, не вивчене те літературне та театральне оточення, на ґрунті якого п'єса повстала, не простудійована мова твору, порівнюючи з іншими речами поета, не перевіреною лишається історичний колорит її.

Проте, де-що й тепер установити можна. Ні в якому разі не вважаючи, що я розв'язав у давній своїй статті або накреслив хоча-б усі проблеми, зв'язані з «Назаром Стодолею», усе-ж таки не можу погодитися з автором передмови, що відкидає зазначену в мене «мелодраматичність самої п'єси»; автор очевидячки не зовсім певно уявляє собі характерні риси мелодрами. З здивуванням читаємо ми в нього про «російську мелодраму XVIII століття» (стор. 71), коли самий жанр мелодрами в звичайному розумінні цього слова з'явився лише на початку XIX віку (див. Б. То м а ш е в с к и й. Французская мелодрама начала XIX века. «Поэтика». Временник отдела словесного искусства Гос. Инст. Истории Искусств. Ленинград. Академия, 1927).

Характерним для мелодрами завжди було наставлення на почуття, гостре акцентування відповідних ситуацій, гонитва за ефектовими сценами, любов до разючих обернень, певна безтурботність що-до психології, контрастовість постатів, змалювання не так типів, як носіїв різних пристрастів, що дуже швидко підвищують кожне почуття до розмірів афекту (Див. цікаву статтю С. Болуховатого. К поетике мелодрамы. Поэтика, III).

Як на автора, ця п'еса «по-суті мало спільного має з російськими романтичними традиціями і своїми типовими ознаками належить до сентиментально-побутових п'ес (приперчених історичною бутафорією), що з'явилися у нас на початку XIX ст. з легкої руки Котляревського...» (ст. 16). Зв'язок «Назара Стодоли» з українською драматичною традицією безперечний, але які підстави маємо ми гадати, що повстав цей твір якось раптом, ex abrupto, не взявши нічого спільного з відповідного ґрунту, тоб-то з російського театру початку 40-х р.р., який Шевченко безперечно знав непогано (див. мою статтю «Шевченко і театр». Шевченко та його доба. К. 1925. 1) ? Автор знаходить у Шевченка побутовий матеріал (вірніше етнографічний). Але чи позбавив він п'есу мелодраматичности? Багато цільніший цей, дійсно побутовий матеріал в Островського, але наявності тієї-ж мелодраматичности відкидати в нього тепер не можна, те-ж саме доведено буде згодом і про українських «побутових» драматургів.

Що-ж до Шевченка, можна помітити в нього наявність обох моментів—етнографічного (сватання в I, II дії) та мелодраматичного (кінець I-ої, кінець III дії). У п'есі зустрілися дві традиції: одна, досить міцна, мелодраматична—з російського театру, та друга—українська, в якій етнографічні елементи (співи, близькість до сільського життя) перемагали вже потроху цю театральну спадщину.

Тому й не можна погодитись з словами автора: «Де-яка мелодраматичність героїв п'еси (Назар Стодоля, Галя), що характерна і для інших українських п'ес того часу, в де-якій мірі затушкується отією етнографічною імовірністю в поведінці, розмовах дієвих персонажів» (стор. 7; підкреслення мое). Справа як-раз у тому, що етнографія і мелодрама—то суміжні в цій п'есі елементи і одне другого в ній не послаблює. Для прикладу візьмімо сцену розмови Назара з Хомою в першій дії. Назар кілька разів несподівано й невмотивовано змінює лінію своєї поведінки до Хоми. Уся роля його збудована тут на контрастних переходах від люті, що одразу має якийсь скажений характер, до благання. Спочатку він орієнтується в обставинах, далі раптом спалахує: «Геть, Ю да... діто продавець!¹⁾. Потім шукає поради в гостей, знову раптом говорить «несамовито»: «Так ти глузуєш надо мною... (38); далі знову прохання й зрештою гаряча репліка: «Камінь! залізо! ти огню хочеш! Буде огонь, буде! для тебе все пекло визову...» (39) Або ось діалог Хоми з Назаром перед фіналом п'еси:

Хома (скаженіє). Цілуйтеся, цілуйтеся, голуб'ята! (До челяди). Киями його, собаку! Чого стали? Беріть, рвіть його. (Челядь торопіє).

Назар. Хто хоче в домовину, виступай на мене! (До Хоми). Ти чого хочеш?

Хома. Смерти твоєї, злодію!

¹⁾ Підкреслення скрізь мое. П. Р.

Назар. На що-ж ти собаками цькуєш? Возьми сам, коли хочеш.

Хома. Я рук паскудити не хочу. Беріть його! О пес поганний! Я розірву тебе!

І далі—«Цить, сатано люта!..»—«Топись, гадино, поки не розтоптав я тебе... Ха-ха-ха! вовче, вовче! Чому-ж ти не рвеш нас?.. Цить, жабо погана!» і т. д. (68—70). Хіба це не характерний для мелодрами міцний, акцентований у виразах своїх стиль? Такий-же характер мають і швидкі переходи в Галі від люті до благання.

Та й самий кінець—швидке обурення Хоми під впливом шляхетности Назара, гаряча його спокута, хіба це не звичайний для мелодрами кінець, багато додержаніший що-до стилю, ніж у «Наталці Полтавці», як і взагалі додержаніший Хома, як мелодраматичний тип батька (хоча й не «злодея» у дусі «Яго»), ніж Возний, як суперник (а не «злодей», як це каже на ст. 9 автор).

Можна додати до цього, що мелодраматичність, яка відбилась у цій п'есі Шевченка, помітна і в інших його п'есах. У ті-ж ранні роки творчости поета бачимо ми характерний для мелодрами мотив кровомісництва і не тільки в російській його поезії «Слепая красавица», але і геть в пізніших речах—«Осика», «Відьма», «Княжна».

Автор передмови наче-б то намагався реабілітувати п'есу (9—10). Але хіба вона цього потребує? Щоб установити її справжню вартість, треба її взяти на певному історично-культурному (передусім театральному) тлі та ув'язати з усією творчістю Шевченка тієї доби і тоді, зважаючи на всі труднощі, що стояли перед автором, який заходився писати драму на український сюжет у 46-х роках, коли не мав він ні колективного, ні індивідуального на це досвіду—можна буде зрозуміти те нове й оригінальне, що вніс Шевченко своєю п'есою в українську драму тих часів.

П. Рулін.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. ТВОРИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. Том IV. Щоденні записки (журнал). Текст, первісні варіанти, коментарі. Редакція і вступне слово академіка Сергія Єфремова. Державне Видавництво України. 1927. Стор. XL+787. Ціна 5 карб. 25 коп.

Академічне видання повної збірки творів Тараса Шевченка, роблячи висновки з IV тому, що вийшов у світ, обіцяє бути не тільки першою справді «повною» і дійсно науково-опрацьованою збіркою творів великого поета, а й єдиною своєрідною спробою дати енциклопедичний огляд усіх проблем і матеріалів, що мають зв'язок із життям та творчістю автора «Кобзаря».

Звісно, заходи такого масштабу можна успішно здійснити, тільки при-тягнувши до справи видання Шевченкових творів фахівців у різних ділянках гуманітарних наук. А тимчасом твердження це в нашій науково-економічній практиці далеко ще не загально вживане. Кустарництво досі губить «повні» й «вибрані» збірки творів найвидатніших письменників, а через це до особливої заслуги молодшої Української Академії Наук доводиться залічити її думку, звільнити текст своїх класиків і коментарі до них від елементів будь-якої цехової обмежености чи імпресіоністичного дилетантизму одноособових редактур. Спроба ця виправдала себе цілком і робота над готуванням до друку Шевченкового «Щоденника», яку виконав цілий колектив українських

рчених (О. П. Новицький, П. П. Филипович, П. І. Рулін, М. М. Новицький, А. М. Лобода, В. В. Міяковський та інші), об'єднавшись навколо головного редактора С. О. Єфремова, залишила далеко позаду всі колишні досягнення видань академічного типу. Ця оцінка однаково стосується і метод наукової підготовки самого тексту «Щоденника», і раціональної будови коментаторського апарату.

Планово, ясно й цікаво об'єднавши навколо видаваної пам'ятки увесь історично-культурний, біо-бібліографічний, літературно-критичний, генеалогічний і текстовий матеріал, що її стосується, який звичайно буває орієнтований на небагатьох, (порівняй, наприклад, біо-бібліографічний ухил цікавого видання «Дневника Пушкина» під редакцією Б. Л. Модзалевського, або нічим не виправдане обмеження випадковими текстологічними примітками «Комментария» Б. Томашевського до найновішого видання Достоевського), редакційна колегія Шевченкових творів дала найкращий приклад того, як, взявши на увагу останні завоювання науково-видавничої техніки, можна, проте, зробити видання приступним найширшому колу читачів, та щоб воно виконало велику освітню місію.

Текст щоденника відтворено бездоганно,—і аж тепер ми можемо виявити, які далекі були від оригіналу всі передніші його скорочені, спрощені й просто перекручені публікації. Чудовий вступ до цього документу є етюд С. О. Єфремова «Літературний автопортрет Шевченка»,—праця, насичена матеріалом найцікавіших історико-літературних та інтимно-побутових спостережень, тонких палеографічних зауважень і загальних критичних міркувань. Хотілося-б тільки побажати, щоб слідом за дослідженням «Щоденника» в літературно-персональному плані уважніше почали брати на увагу його історико-революційне й культурно-побутове значення. З цих поглядів Шевченкові записки оцінено ще дуже мало, а тимчасом трудно знайти було-б документальний матеріал яскравіший у своїй безпосередності, живіший і справжніший, ніж сторінки «Щоденника», що реєструють роки салдатського животіння великого поета на засланні в Закаспійським степу, вражіння амнестованого кирило-методієвця від провінції, Москви й Петербургу перших років «епохи реформ», нарешті, особливості його сприймання революційного минулого й сьогодення (зустрічі з декабристами, читання «Колокола», «Полярной Звезды», відгуки на російську й закордонну нелегальщину 50-х років).

У докладних спеціальних примітках до тексту «Щоденника», загальну характеристику яких ми дали вище, дуже мало знайдеться місць, що викликають заперечення або потребують істотних додатків. Основна робота припала тут, головню, академікові С. О. Єфремову та проф. П. П. Филиповичу, і вони її виконали з властивою цим дослідникам ретельністю, тонкістю й широкою обізнаністю. Скажемо, проте, що відомі нам документальні дані не дозволяють визнати гіпотези С. О. Єфремова (стор. 367—68) про приналежність К. Н. Зігмунтовського, одного з Шевченкових знайомих епохи заслання, до таємного «Товариства Незалежних», що діяло в Одесі на початку 20-х років. Трохи за спрощену доводиться визнати його-ж характеристику графа М. С. Воронцова (стор. 539), в якій зовсім не взято на увагу особливостей адміністративної й національно-класової місії цього сановника в районі Північного Надчорномор'я. Тимчасом всі обставини появи й роботи графа Воронцова на півдні знаменували певне державне замовлення підвести степову Україну й інтернаціональну Одесу під загально-імперський ранжир, рішуче

ліквідувати тут політично-економічні подуви «місцевого лібералізму» (порівняй, наприклад, свідчення Ф. Ф. Вігеля, яке підтверджується також враженням декабриста С. Г. Волконського та докладною літературою про стару Одесу: «Захотіли, нарешті, щоб Нова Росія русифікувалася й 1823 року прислали управляти нею російського пана й російського воїна»).

Де-які бібліографічні вказівки коментарів доводиться визнати за застаріли. Отак, наприклад, коли перераховувано матеріяли про М. І. Тургенева (стор. 597—598), не відзначено кращих спеціальних праць про нього Є. І. Тарасова (Самара 1903 р.), та А. Н. Шебуніна (М. 1925), цікавої публікації Н. Ф. Бельчікова («Красный Архив» 1925, Кн. 6). У невеличкій літературі про А. І. Якубовича (стор. 477) пропущено посилання на недавню появу в пресі всієї слідчої справи про нього («Восстание декабристов», Том II М.-Л. 1926); у перелікові матеріалів про Миколу I (стор. 302) ми не знайшли кращої збірки даних про нього, книжки М. А. Полієвктова—«Император Николай I» М. 1918; відому роботу Д. Б. Рязанова «Карл Маркс и русские люди 40-х годов» цитовано (стор. 594) з невиправленого тексту «Современного мира» за 1912 рік, а не з найновіших, чимало доповнених перевидань. Користуємося з нагоди тут-же відзначити, що вірші Бенедіктова «На новый 1857 год» (стор. 87), які справили велике враження на Шевченка, позбулися в друковій 4-х рядків. Ось це заборонене, що залишилося досі невідомим, місце, ми відтворюємо з секретного журналу головної управи цензури за 1857 рік:

«Жили, как улитки,
Сонные отцы;
Дети стали прытки:
Дуй во все концы».

Ось так небагато додаткових зауважень припадає на 600 сторінок пегиту, в яких найсуворіша критика не зможе, звісно, виявити якихось істотних хиб. Залишається ще згадати, що оздоблено це видання чудовими копіями п'яти автопортретів та одної фотографії Шевченка, додано до нього найдокладнішого покажчика і, що так само цікаве, анонсується швидкий вихід дальших томів, опрацьованих, сподіваємося, за таким самим планом.

Проф. Ю. Оксман.

О. КОПИЛЕНКО. А. ЛЮБЧЕНКО. «ДАЛЕКИЕ И БЛИЗКИЕ». Вид. «Український Робітник». Харків, 1927.

Останніми часами на книжковому ринку почали з'являтися раз-у-раз книжки українських класиків і молодших українських письменників російською мовою. Що правда, такої перекладної літератури ще небагато, проте, очевидно, незабаром український письменник російською мовою вже стане явищем звиклим і не притягатиме до себе що-разу нової уваги читачів.

Отож час узагальнити трохи це питання і в вузькій темі про переклади двох наших белетристів.

По-перше, треба визначити не аби-яке культурне й навіть політичне значення цієї справи. У той час, коли ще почувається певна культурна порізненість різних радянських республік, коли українець не знає до-ладу, як зростає

культура білоруська чи єврейська, не кажучи вже за грузинську, вірменську та татарську, то-що, коли навіть найкультурніші й цілком революційні письменники й громадські діячі з РСФРР мають цілком перекручену уяву про культурне життя УСРР,—у цей час, безперечно, треба вітати всякий крок, що сприяє обопільній інформації про культурне життя, що впливає на зближення братерських культур. Це є, очевидно, одна з аксіом національної політики, отже, обґрунтовувати аксіому й докладніше на ній спинятися недоцільно. Складніша справа, які саме способи сприяють здійсненню цього всім зрозумілого завдання. Очевидно, безпосереднє знайомство з літературою є один з перших і головних моментів. Коли російський читач буде пристойно ознайомлений, як-що не в оригіналах, то в перекладах з українською літературою, тоді, певно, зменшиться й небезпека неслухняних тлумачень недостатньо поінформованих критиків. А що така небезпека є, про те нам свідчить майже кожна з небагатьох статтів у російських, навіть найповажніших часописах про українську літературу.

Проте, щоб ця справа принесла користь, а не шкоду, треба ставити певні, досить суворі вимоги до редакторів і перекладачів української літератури. По-перше, треба подавати речі справді варті на увагу, справді характерні для основних течій молоді української літератури. По-друге, їх не тільки треба добре перекладати, а слід, насамперед, вибирати для перекладу твори, найбільше для цього придатні, твори, що найменше гублять у процесі перекладу. (Наприклад, хоч як було варто перекласти П. Тичину, а він таки багато загубив у рос. виданні ДВУ під редакцією Гатова). По-третє, потрібна добра редакторська рука, що забезпечує добрий вибір з окремого автора й інформує про нього читача в популярній, але серйозній передмові.

Усі ці завдання загалом виконало видавництво «Український Робітник», видавши російською мовою вибрані твори Ол. Копиленка й А. Любченка. Жанр, стиль, тематика цих авторів є справді досить характерні для сучасної української прози. Для цих обох авторів є прикметне те шукання своїх шляхів, про яке говорить у передмові до книжки А. Любченка проф. Ол. І. Білецький, зазначаючи, що «безпосередній зв'язок із старими майстрами дореволюційного імпресіонізму підтримують тепер тільки нечисленні автори, що стоять осторонь від магістралі після-жовтневої літератури». (Стор. 8). Отож, справді, чи не найбільше виявляють шляхи й напрямки сучасної художньої прози ті автори, що, почавши свій шлях десь між романтизмом раннього Хвильового й сюжетною новелею О. Слісаренка, шукають форм сучасного реалізму і, як кажуть про них подекуди, «неорганізму».

Прозаїки типу А. Любченка й Ол. Копиленка становлять тепер справді магістраль після-жовтневої літератури. Їх жанр і стилістичні засоби є, безперечно, характерні для нашої після-жовтневої прози. У перекладі ці автори гублять не так багато, бо обидва мають тенденцію до ясної й точної мови, уникають тонкощів мови вишуканої, барвистої, часто самоцінної, що властива жанрам романтичним.

Візьмемо для прикладу винятковий для А. Любченка зразок суто-романтичної мови в оповіданні «Гайдар» і порівняймо до перекладу:

«Море зеленасте... Отари, табуни... А за ними: гей-та гей!

Невільники—то гайдарі.

Вони-б погейкувать нераді, та ген—намети: там басамани, нагаї, там

князь проклятий між жінок сидить і п'є вино, і п'є вино, збройне товариство до ніг його облесно сипле регіт» («Буремна путь», Книгосп. 1926, на стор. 60).

У перекладі:

«В зеленом море стада и табуны, что гребни волн. А за ними: гей-да гей! За ними гайдаров—невольников дозор.

Они бы рады прочь, да вон шатры: зловещий свист нагаек. Там ненавистный князь в кругу красавиц пьет, все пьет вино, и захмелевшая дружина боевая у ног его подобоострастно разсыпает смех» (стор. 146).

По-перше, переклад, особливо в першому абзаці, дуже неточний. По-друге, перекладач дуже одійшов не тільки од лексичного змісту цих рядків, але й від найприкметнішої для всього твору ритмічної побудови. Ритм є й у перекладі, але ритм іншого порядку. Загалом, в інтерпретації перекладачки Т. Кардиналовської «Гайдар» спростився, набув певної лексичної й ритмічної «сусальности», загалом, він не дасть уже російському читачеві уяви про ті «сокровища слова», що кладе в основу характеристики цього твору проф. Білецький (стор. 9).

Спинаємось докладно на невластивому загалом А. Любченкові прикладі для того, щоб показати, як тяжко популяризується перекладами романтична мова письменника, та й для того, щоб визнати за недоцільне взагалі вмішувати цей нехарактерний твір до збірки, що має популяризаційну мету.

В усіх інших оповіданнях переклад зовсім не погіршує твори, а, навпаки, подекуди, зроблений ретельно, збільшує чистоту й ясність речення, твердість вислову, що її інколи бракує нашим авторам, особливо Ол. Копиленкові, на що вже, до речі, вказувала й раніш українська критика.

Добре й те, що в збірках є вибір з ранніх і пізніших творів обох авторів, уміщено навіть найдозріліше художньо оповідання Ол. Копиленка «Мати», що з'явилося українською мовою (в журналі «Валіте» й окремою книжечкою) за кілька місяців до виходу російської книжки.

Передмови проф. Білецького дають чітко й стисло читачеві головне, що треба знати про авторів і їхнє літературне оточення. Це—саме такі передмови, які й повинні бути в популярних російських виданнях. Доведеться бажати тільки, щоб у міру збільшення знайомства російського читача з загальною перспективою української літератури, далі поглиблювано навіть у межах популярного начерку марксівську аналізу.

Техніка видання книжок цілком задовольняє. Є й видання в твердих палятурках, правда, зроблених дешево й без смаку.

Очевидно, «Український Робітник» не спиниться на вже зробленому, а й далі популяризуватиме українських письменників серед російських читачів. У процесі такої роботи, звичайно, доведеться виявити всі течії сучасної літератури од авторів суто-психологічних до найгостріших сюжетників О. Слісаренка й Г. Шкурупія.

Час задуматись і над повільним, дуже обережним і ретельним видаванням лірики. Це є робота не менше потрібна, хоч і без міри тяжча.

Наслідки всієї цієї роботи, що її розпочав так на часі й загалом так влучно «Український Робітник», є незмірної культурної ваги.

Ф. Якубовський.

ОНОРЕ БАЛЬЗАК—ГОРІО. Роман. Переклад В. Підмогильного. Редакція і стаття С. Родзевича. Книгоспілка, Київ 1927, стор. XLII+238, ціна 1 крб. 70 к.

Бальзак, поруч Віктора Гюго та Еміля Золя, є наймогутніша і найразючіша постать у французькій літературі XIX століття з тою ще різницею, що слава Гюго занепадає поволі з занепадом нашої сприйнятливості до романтичних пишнот та патетики; Золя сам одверто визнає себе Бальзаковим учнем, а слава Бальзакова росте неупинно, перед його грандіозною творчою силою шанобливо схиляється вчений дослідник і скромний читач, його ім'я пишуть уже поруч найславніших імен Данте та Шекспіра, його перекладено на всі цивілізованих націй мови. З-під поли його латаного сурдута вийшла вся реалістична література французька XIX століття, як із-під поли гоголівської «Шинелі» вишла російська реалістично-гуманітарна література. Отж із запізненням, мабуть чи не вперше, промовляє він до українського читача його рідною мовою, тією мовою, що її може трохи знав і сам геніальний творець «Людської комедії», якого його примхлива доля та романтична уява завела колись до глухої Верхівні на Бердичівщині, де він прожив мало не два роки, і навіть до Києва. Бальзак описав цю подорож у лише минулого року опублікованому «Листі про Київ», що розростається до розмірів, які небагато перевищують звичайного листа¹). (Треба сподіватись, що переклад «Горіо» відкриє собою довгу серію інших перекладів з Бальзака, а може покладе основу органічнішому засвоєнню його нашої літературою. Бо в автора «Шагреневої шкури» є чому вчитись і досі письменникам, що їх приваблюють не швидкі імпресіоністичні малюнки в останніх натуралістів, а грандіозні картини людського життя в основоположників самого натуралізму. А «Горіо» є здавна визнаний шедевр Бальзаків, котрий може стати за вступ до цілої «Людської комедії»: Бальзакові позитивні та негативні риси що до тематики й композиції, його романтичні ухили й тверда реалістична основа, його звичайний стиль, навіть його улюблених героїв (Растіньяк, Вотрен, барон Нусінген²), Гобсек та інші) читач, вивчивши у цьому романі, зустріне ще і в інших. Характерна для Бальзака, як і для натуралістів, описова манера, репрезентована в «Горіо» знаменитим описом пансіона пані Вске, що він може бути, разом з тим, і чудовим зразком реалістичного стилю та реалістичної ідеології авторової, та одночасно й тим бруксом, на якому гостриться перекладачеве вміння: перекласти десяток сторінок цього опису безмежно тяжче, ніж півсотні сторінок Мопасана або Меріме. Для В. Підмогильного переклад «Горіо» є безперечний поступ, порівнюючи з його перекладами Анатолія Франса, Меріме та іншими, а для української

¹) Уривок його надруковано у «Revue des deux mondes», 1927, за жовтень, стор. 650—84, а цілком у «Cahiers balzacien» № VII. Цей опис спростовує де-які помилки українських дослідників, що писали про перебування Бальзака на Україні на підставі інших його листів (не «спеціальних»). Спростовує він і твердження автора передмови до «Горіо», ніби Бальзак «нічого» не згадує про українських селян» (XIX).

²) Так пише перекладач, мабуть, тому, що Нусінген був з Ельзасу та ще тому, що так пишуть російські перекладачі. Мабуть краще було-б писати Нюсенжан, як кажуть французи. Редактор у своїй статті пише то Нусінген, то Нюсенген. Коли вже брати національну вимову, то тоді слід-би писати і Нусінген, і Ажуда (замість Ахуда-Аджуда, між якими вагається перекладач—стор. 56). Цілком ігнорується різниця між г та г (мабуть з друкарських причин), тому пишеться: Горіо, Гобсек, Гранде (скрізь треба г) і Ганская (г).

літератури безперечне досягнення поруч звичайних «покалічених» російських перекладів Бальзака. Проте перекладач Бальзака здобуває собі мало втіхи після своєї роботи, бо не знайде в автора «Горію» того «чистого», «вишуканого» стилю, що він тішить читача в інших письменників, тим часом як розібратись у Бальзаковій непорядкованості звичайно тяжче, ніж в писанні вправного стиліста.

Що до вступної характеристики Бальзака та, обмежена розміром, вона, звичайно, надто стисла і не може охопити та висвітлити всіх зв'язаних творцем «Людської комедії» питань. До того-ж кожний автор має свої уподобання, і тяжко йому це закидати. Найбільшу увагу в своїй статті С. І. Родзевич присвячує проблемі соціальної основи Бальзакових творів, потім його біографії на тлі творчості, романтичним переживанням у його романах і лише побіжно зупиняється на героях, тематиці та композиції. Отож занедбано в нього й де-що важливе. Така, напр., науково-позитивістична філософія Бальзакова, що вона через «ідеологів» імперії, Кюв'є та Жофруа де-Сент-Ілера, сполучається з буржуазно-раціоналістичною філософією XVIII століття і тим показує шлях розвитку і соціальної ідеології Бальзакової. Відомі його змагання бути «фізіологом», вченим, «на підставі одної рукавички малювати людину», як Кюв'є на підставі одної кістки відтворював цілий кістяк, давати в своїх творах «соціальні породи», точнісінько як Сент-Ілер описував зоологічні. Може це саме наближало Бальзака й до абсолютизму XVIII століття. У всякому разі, пояснювати уславлювання Бальзаком абсолютної монархії бажанням «роздратувати буржуа» (XXII), це значить зовсім відмовлятися від з'ясування ніби суперечності між тим, що читач знаходить у його творах, та відомою його ідеологічно-політичною формулою: «Я пишу при світлі двох вічних істин—релігії та монархії». Що це не суперечність, що й до цієї проблеми Бальзак підходить «емпірично», як раціоналіст, а не як легковажний анти-буржуа, це досить докладно з'ясовано сучасними бальзакістами (Belle-sort. Balzac et son oeuvre, 1925, ст. 180 і далі). Але автр статті або обходить ці проблеми або їх не розв'язує. Незрозуміла річ, чому автор статті боїться назвати самого Бальзака буржуа (XXIII), коли перед тим сам називав його «рідним сином» буржуазії 30—40 р.р. (VIII) та досить виразно з'ясував його жадобу «здобути Париж», захоплення комерційними операціями, і т. под. («не-буржуазних») змагань (XIII—XVI). Аджеж-ж буржуа був не лише флоревський аптекар Гоме, але й сам Вольтер, який теж добре розумівся на спекуляціях та на збагаченні.

Зовсім поминув автор і суто літературну історію «Людської комедії» цього інтегрального і грандіозного вже своїм планом Бальзакового твору: поступове створення концепції «комедії», наслідування наукової класифікації в її відділах, підвідділах та під-підвідділах, зв'язок її з Вальтер-Скоттом та Жофруа де-Сент-Ілером. Наведена на стор. XXVI—XXVII класифікація окремих творів «Л. К.» подає не завжди правдиві відомості що-до розподілу та назв романів «Горію» (пор. і XXXVII), «Полковник Шабер» і «Гобсек» відносяться не до «Сцен з паризького», а до «Сцен з приватного життя», як за найкращим з існуючих видань (Conard-Bouteron), так і за тим виданням 1875 р., що ним, мабуть, користується автор статті. За виданням Конара слід-би до іншого розділу віднести і «Лілею в долині», і «Серафіту», але видання М. Леві в цьому з Конаровським розходиться. Французька назва «Сільського лікаря» є «Médecin de Campagne», а не «de Village»; «Шукання абсолют-

ного»—«*La recherche...*», а не «*Les recherches*»; «Масимілли (а не—лії) Доні»—«*Massimilla...*», а не «*Massimilia...*». Незрозумілим читачеві лишається відношення між «шістю головними секторами» (себ-то «Сценами») та «трьома головними розділами» (себ-то «Етюдами») «Людської комедії», про які тут-же говорить автор статті: з примітки на XXVII ст. виходить, ніби до складу «Л. К.» входять лише «Сцени», тоді як відомо, що «Сцени», це—лише «підвідділи «Етюдів звичайв». Незрозуміло, чому «Етюди філософські» названо «Етюдами», а «Аналітичні»—«Спробами».

На мою думку, автор, висвітливши досить докладно романтичну стихію у Бальзакових романах, недостатньо висвітлив те, що для нього характерніше, ніж романтика,—його реалізм. Ті зміни у літературі (і у Бальзаковому мистецтві), які характеризують перехід од романтичного до реалістичного стилю, повинні-б, здається, посісти перше місце в аналізі творчости основоположника реалізму: у Бальзака місто заступає цілком романтичну природу,¹⁾ теми матеріальних інтересів—романтичне кохання, негативні герої виростають у грандіозні образи, затулюючи позитивних, точна документи́зація вражає поруч романтичної невиразности. На цих моментах, мабуть, слід-би було зосередити найголовнішу увагу, але автора більше прибавляють інші моменти.

Слід відзначити, нарешті, дуже недбайливу коректу французьких цитат та назв у передмові, в наслідок чого трапляється багато помилок: вже не кажучи про дрібниці (на стор. XXVI—XXVII слово «*Scènes*» трапляється 6 разів, і кожного разу неправильно що до правопису, подибуємо в статті *la spiritualisme* (XII), «*Rouge et Noire*» (XXVI, назва роману Стендалевого), «*Histoire des Treize*» (XXVII, прим.), Balzac і Balzak, Нусінген і Нюсінген і т. ин. Мабуть більш, ніж друкарські помилки, є хибні дати: Лесаж 1688—1747 (VIII, XXV, замість 1668), Готьє 1808—72 (XV, 1811), Ретіф де-ля Бретон 1746—1805 (XXV, 1734), Бенвенуто Челліні 1550—71 (примітки II, слід 1500), Навряд чи можна погодитись і з авторовим перекладом «*Méditations*»—«Вагання» (VI).

За всім цим стаття познайомить досить авторитетно українського читача і з автором «Людської комедії», і з численними його героями, що вони утворюють велику й привабливу галерею типів, серед яких без провідних вказівок розібратись нелегко.

С. Савченко.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ. Історична Секція Української Академії Наук, Комісія історичної пісенности. Том перший корпусу. Тексти №№ 1—13 і «Вступ» Катерини Грушевської, в. о. секретаря Комісії. Державне видавництво України. 1927 р., ст. V+XII+XIII+CCXX+1+176 in 4. Ціна 6 карб. 50 коп. Палятурка 1 крб. 35 коп.

«Своєю красою і своєрідністю та особливо інтимними зв'язками з історичними переживаннями українських мас», цілком справедливо зазначає Катерина Грушевська, «думи викликали у аматорів української народної поезії почуття особливого інтересу і навіть поетизму; але не вважаючи на таке очевидне заціка-

¹⁾ Бельсор (цит. книжка, 139) показує, що цим «містом» був переважно Париж, що Бальзакова «провінція» мало індивідуалізована. Відома, також, річ, що й Бальзакові «Селяни» показують масу, а не індивідів, селянську ідеологію, а не селянське життя, та ще й ту ідеологію висловлює родина сільського корчмаря.

влення ними, в нашій літературі про народню словесність до нинішнього часу існує ся дивна прогалина...—брак повної та систематичної збірки дум, придатної для наукових потреб і для вжитку читаючої публіки» (див. «Переднє слово», ст. V). Як пояснює далі шановна авторка, 1919 р. закінчилися вже «столітні раковини першої друкованої появи» їхньої; 1874—75 р. вийшла «найкраща наукова збірка», упорядкована В. Антоновичем та М. Драгомановим, «що містила в собі більшість відомих дум, використовувала їх поруч з іншими народніми й навіть ненародними творами і не давала ані перегляду в сіх дум, ані не трактувала їх, як окрему галузь поезії, до того-ж ся праця лишилася нескінченною і не виконала навіть свого обмеженого завдання: збірки всієї народньої поезії історичного змісту». Траплялися потім і деякі пізніші видання, на Україні російській та в Галичині, тільки всі вони були неповні і не без суто наукових хиб.

За минулих часів це було звичайною для слов'ян річчю і даремно К. Грушевська дивується з приводу неї: билінами почали цікавитися ще раніш, студіювання билін не зв'язувалося з перешкодами, що грали видатну роль в справах українських, а чи є повна, науково об'єднана та упорядкована збірка билін? Її немає і час для неї ще не настав, хоч чимало людю й наукових установ думало та й думають за це.

Тим більшої уваги заслуговує переконання про потребу та можливість «дати дослідникам дум і народньої словесности, історикам української літератури взагалі й усім, що нею цікавляться, повний і переглядний збірник усіх відомих записів дум, розкиданих у старих виданнях, доповнений також ще недрукованими записами, з можливим виясненням наукової вартости, міри автентичности та непідроблености сих текстів».

Така думка виникла ще далеко від України в закордонному Українському Соціологічному Інституті. Коли потім голова його М. С. Грушевський переїхав на Україну до Академії, думка почала реалізуватися в нових умовах і було навіть зорганізовано «комісію історичної пісенности», що «своєю метою мала дослідження й видавання пам'яток української пісенности історичного змісту, і в першу чергу видавничих робіт було поставлено видання корпусу українських дум» (див. ст. VI). Наслідок—перед нами, принаймні перший його том, що містить 13 дум—«більш-менш дві п'яті всього дотепер зібраного матеріалу» (ст. VI), видатну статтю про «збирання і видавання дум в XIX і в початку XX віку» та маленьке «переднє слово» К. Грушевської.

«Думою»,—зазначає остання (ст. XII),—«називаємо певну тему, оповіджену в певній скількості варіантів», і разом з тим додає: розшуки «впевнили нас, що невідомих записів заховалося ще дуже багато,... але збирання їх виявилось дуже трудним» (VII ст.). Пощастило здобути де-що з старих матеріалів та чимало нових записів; 1926 р. Комісія одержала «вбогі останки текстів, передані в 1870-х роках М. П. Драгоманову до друку» (ст. VII); вже на початку 1927 р. впорядники «одержали надзвичайно цінні записи О. Сластьона», ще пізніше—«дуже цінні записи І. Манджури,... так само й записи В. Горленка, що ми одержали від П. Мартиновича» (ст. VII). Записи ці почасти торкалися навіть того, що ввійшло в I-й том, тільки не було вже часу тут на своєму місці використати їх і довелося подавати їх, як окремі «додатки» (пор. ст. 150—167); а скільки такого матеріалу може бути в дальшому і на скільки томів розтягнеться все видання, особливо коли туди ввійдуть ще й чималі пізніші новотвори?

Торкаюся цього з тим більшою зацікавленістю, чим кориснішою є праця Комісії та вченого її секретаря. Дійсно, «збирання і видавання дум в XIX і в початку XX віку» це—видатні підсумки нашої науки; їх розроблено на підставі величезної літератури, зібраної з незвичайною увагою; як-що і трапляються тут де-які огріхи, так тільки майже виключно з тих років, коли стежити за книжками у нас було дуже важко. Наприклад, не зазначено з катеринославського журналу «Споживач» (№№ 12 та 13 року 1920) статті Д. Ів. Яворницького: «Українське кобзарство», автор якої—член нашої Академії, давно вже живе в Катеринославі, де 1905 року був XIII-й археологічний з'їзд, що взагалі велику увагу звертав на кобзарство; багато кобзарів не раз безпосереднє зверталось до Яворницького. Не можу погодитися з поправкою до моєї статті про етнографічні праці Куліша. Порівняння текстів, які друкувалися для «Чтеній» 1847 р. і «Записок о Ю. Руси» 1856—57,—дало мені змогу доводити, що Куліш не зовсім науково ставився до свого матеріялу. Зазначаючи це, вступ К. Грушевської додає, що доказом такої «редакторської безоглядності» Куліша у мене між иншим є «порівняння казки, що Куліш здобув у Жемчужникова». «Але ми», продовжує «Вступ», «пояснимо їх (зміни) скорше впливом Жемчужникова... Обидва тексти являються варіантом дуже розповсюдженої казки, обидва майже дослідно подібні, тільки текст «Записок» має лаконічніший початок: можливо, що Куліш скоротив його за якимсь записом Жемчужникова тої-ж таки казки... Для нас цей приклад являється тільки підтвердженням того, що Куліш дійсно рахувався з роботами свого приятеля зовсім серйозно» (ст. XIII). Припустимо, що це так; тільки у мене була ціла низка доказів «редакторської безоглядності» Куліша, серед них казка Жемчужникова являлась лише незначною частиною всього; як-же до цього в цілому ставиться «Вступ», чи визнає він у Куліша таку «безоглядність»? Питання тим більше складне, що «Вступ» досить неясно та коротко торкається його. Доводиться жалкувати також, що не виділено окремо питання про складачів, співців дум з їх змістом, стилем, як це, наприклад, було зроблено Д. Ревуцьким (див. його «Українські думи та пісні історичні»). Звичайно, різних сторін зазначеного питання не раз торкається «Вступ», але торкається їх розпорошеними, іноді навіть неповними частинами, а тому й у цілому читач не отримує досить повних та яскравих підсумків.

Дуже важливо-б було докладніше з'ясувати та при відповідній нагоді передрукувати або попросту надрукувати в дальших томах збірника новотвори кобзарські; їх частенько зазначає «Вступ», але якось мимохідь (пор. наприклад, ст. CLXII—CLXIII) і не з виключною повністю: наприклад, не згадано те, що склали кобзарі Іван Кучеренко та Павло Гащенко на спомин кобзаря Т. Пархоменка (див. № 18—19 «Дніпр. Хвиль» 1912 р. ст. 252). Не досить з'ясована діяльність сучасних кобзарських капел, що зараз відіграють чималу роль.

Гострого питання торкнулася К. Грушевська, а саме: «Дума в своїм існуванні зовсім залежить від імпровізаторського хисту кобзаря, через те надзвичайно нестала в формі й у вислові,—настільки, що трудно було-б говорити не то що про основний варіант якоїсь думи, але навіть і про основний варіант одного співака, що, співаючи, кожного разу наново складає свій варіант і кожного разу подає в трохи инакшій формі» (ст. VIII). В билінах давно вже помітили приблизно таке-ж явище і ще Гільфердінг рішуче висловлювався: «Я тогда же (коли записував биліни) пришел к убеждению, что собранные

былины должны быть при издании расположены не по предметам, а по сказителям. Конечно, эта система имеет большие неудобства, и я первый готов признать, что окончательное, полное издание наших эпических песен... следует сделать по предметам» (Олонецкая губерния и ее народные рапсоды, изд. 2-ое, стр. 33). В білінах система Гільфердінгова й досі панує, а чому-ж її немає в даному виданні дум, хоч воно теж не остаточне? «Се властиво тільки тимчасове робоче видання, бо аж по вичерпанню того матеріалу, що не міг бути охоплений тут, можна буде приступити до дефінітивного повного видання дум» (ст. XII).

Що до точности самих текстів, то вона—бездоганна: все пророблено та перевірено з великою увагою; перед кожним розділом дум наведено відповідну літературу з приводу цього розділу.

Отже заслуг у наших видавців дум є багато; запитання та зауваження, що я тут робив, свідчать тільки, оскільки складна справа, яку розпочали наші шановні співробітники. Розробка йде не без труднощів, звичайних для всякої великої праці, але й результати видатні. Побажаємо, щоб видання найскоріше та найкраще закінчилося.

Акад. А. Лобода.

ВЕЛЬМИШАНОВНА РЕДАКЦІЄ!

Прошу дати мені місце для такої заяви:

В книзі «Літературні Пародії», кілька тижнів тому випущеній у в-ві «Маса», уміщено кілька моїх поезій, які я сам до друку не призначав, уважаючи, що всі вони з погляду нашого літературного «сьогодні» свій інтерес утратили, а разом з тим не остільки й перестаріли, щоб їх можна було трактувати, як матеріал історично-літературний. З цими моїми мотивами я від т. редактора згаданої збірки не крився і його переконання, ніби я передав йому свої поезії для друку, є цілковитою для мене несподіванкою.

Прошу всіх будучих впорядчиків збірок та хрестоматій уважати всі уміщені в книзі т. Атаманюка мої речі, крім сонета «Нова українська поезія», за неопубліковані.

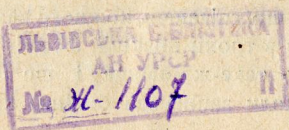
З пошаною

М. Зеров.

10. II. 1928.

В ч. 2 журн. «Життя й Революція» в ст. І. Лакизи «Літер. Жовтн. десятиліття» на стор. 104 перед словами: «На яку із світових літератур мусимо взяти курс?..» пропущено:

«А. Хвильовий 1926 р. писав»:

Зміст.

	стор.
В. Мисик. І тундри, й болота, й сніги	3
Я. Качура. Окупація	4
М. Бажан. Розмова сердець	27
І. Ле. Чорна сестра	35
В. Поліщук. Мста	75
„ „ Боротьба	75
Г. Коцюба. День	76
П. Коломієць. Стежка	87
О. Влизько. Море	87
П. Істраті. Степові будяки	88
В. Ковалевський. Ще на долівці	102
Ю. Яновський. Режисер О. Довженко	103
Є. Літвінова. Дідусь Тарас	111
І. Пронін. В гостях у друга Т. Г. Шевченка	117
Б. Шевелев. Т. Г. Шевченко на Чернігівщині	124
Г. Майфет. О. Досвітній	127
М. Драй-Хмара. Нові матеріяли до життєпису Василя Чумака	140
І. Яхінсон. Менделе-Мойхер-Сфорім	147
Т. Якимович Бернгардт Келлерман	152
В. Глухенко. Матеріялістична діалектика та її категорії	162
Нотатки: Г. Г. Майфет. Т. Шевченко в французькій інтерпретації	170
Р. Заклинський. З історії Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка	173
Бібліографія: А. А. Свидницький—Оповідання. А. Лебідь (179). Б. Тенета—Гармонія і свинушник. І. Лакиза (180). М. Ірчан— Карпатська ніч. Родина шіткарів. Підземна Галичина. Д. Рудик (183). Т. Шевченко—Назар Стодоля. П. Румін (186). УАН.—Твори Т. Шевченка. Том IV. Проф. Ю. Оксман (183). О. Копиленко— Лезвія. А. Любченко—Далекіє и близкіє. Ф. Якубовський (190). Оноре Бальзак—Горіо. С. Савченко (193). Українські народні думи. Акад. А. Лобода (195).	

ВИДАВНИЦТВО СПІЛКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПИСЬМЕННИКІВ

„ЗАХІДНЯ УКРАЇНА“

Спілка революційних письменників „ЗАХІДНЯ УКРАЇНА“ випустила низку видань — літературних збірок, збірників, малюнків то що, присвячених поневоленім землям Західної України.

Досі вийшло:

М. Козоріс. <i>Дві сили</i> . Нариси. Ілюстрував Я. Струхманчук .	60	коп.
Ф. Малицький. <i>Холмщина</i> . Поезії .	40	„
В. Яблуненко. <i>Над Дністром</i> . Ілюстрував у дереві О. Рубан	70	„
М. Ірчан. <i>Підземна Галичина</i> . П'єса .	55	„
П. Козланюк. <i>Хлопські гаразди</i> . Оповідання .	—	„
М. Кічура. <i>На старті</i> . Поезії .	—	„
Д. Загул. <i>Вибір німецьких балад</i> . Передмова О. Будгарта .	—	„
І. Лакіза. <i>На руйнах поводи</i> . Ілюстрований нарис .	45	коп.
Д. Фальківський. <i>Полісся</i> . Поезії .	—	„
„Західня Україна“. — Ілюстрований літературно-мист. та громад. політичн. зшиток (двохмісячник) .	70	коп.
„Руку братам!“. — Ілюстрований літературно-мист. альбом на допомогу жертвам поводи на Зах. Україні .	—	„
Н. Козік. <i>Портрет Д.м. Загула</i> .	25	„
Я. Струхманчук. <i>Австрійський польовий суд на Гуцульщині</i> . Малюнок .	25	„

Замовляти можна по всіх книгарнях України,

Адреса редакції: „Західня Україна“, Київ, поштова скринька 71.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

перший і єдиний журнал української кінематографії

„К І Н О“

МІСЯЧНИК.

Виходить 3-ій рік. — Видає: Всеукраїнське Фото-Кіно Управління

Журнал **Кіно** вміщує багатий матеріал з радянської та закордонної кінематографії.

На протязі 1928 р. редакція журналу влаштує низку конкурсів з преміями як фото-апарат, безплатний річний квиток до всіх кіно-театрів ВУФКУ на **УКРАЇНІ**, комплект попередніх річників журналу то що.

Річні передплатники журналу одержать безплатно багато ілюстрований **КІНО-АЛЬБОМ**.

Умови передплати:

На рік	1	крб.	65	коп.
На 6 місяців	—	„	85	„
Окреме число	—	„	15	„
Комплект „КІНО“ за 1926 р. (без № 1) .	3	„	—	„
„ „ „ 1927 р.	3	„	25	„

Передплату можна слати пошт. марками. Надсилати передплату на адр.: В-во журналу „КІНО“, Київ, бульвар Т. Шевченка, ч. 12, ВУФКУ.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА
Київ, Пушкінська вул. 8, прим. 8.

Приймається передплата на 1928 рік (VI рік видання) на науковий
часопис книгознавства

„БІБЛІОЛОГІЧНІ ВІСТІ“

Часопис містить статті з різних питань книгознавства: теорія книгознавства, бібліографія, історія книги, бібліотекознавство, бібліофілія, книжкова справа, рецензії та хроніку бібліологічного життя України, СРСР та закордону.

Часопис виходить чотири рази на рік, розміром 6—8 аркушів кожне число.

Передплата з пересилкою: на рік 3 крб., півроку 1 крб. 50 коп. Окреме число 1 крб.—2 крб. Закордоном на рік 2 дол., півроку 1 дол.

В коморі редакції є „Бібліологічні Вісті“ за 1923 р. ч. 4—1 крб.; за 1924 р.—3 крб.; за 1925 р.—3 крб. 35 коп.; за 1926 р.—3 крб.; за 1927 р.—3 крб. Пересилка за рахунок редакції.

Адреса редакції: Київ, Пушкінська 8, прим. 8, Інститут Книгознавства.

Представництво для РСФРР: Ленінград, Мохова, 22, п. 25, телефон 185—65, проф. М. М. Куфаєв. (Представництво Центральної Книжкової Палати РСФРР).

2 карбованці На цілий 1928 рік 2 карбованці
к о ш т у є

„З О Р Я“

Літературно-науковий та політично-громадський,
ілюстрований журнал.

„ЗОРЯ“ виходить вже четвертий рік регулярно що-місяця книжками в 32—48 сторінок.

„ЗОРЯ“ друкує вірші, оповідання, статті на політично-громадські та літературні і наукові теми, друкує обширну хроніку культурного життя СРСР і других країн, повідомляє про найновіші здобутки науки й техніки.

„ЗОРЯ“ має своїх постійних співробітників по всіх важніших містах України, а також на Західній Україні, в Чехії, в Сполучених Штатах Америки і в Канаді.

„ЗОРЯ“ освітлює життя українського працюючого люду не тільки на Радянській Україні, але й поза її межами.

Коштує „ЗОРЯ“: тільки 20 коп. на 1 місяць (окремий №), 1 карб. на півроку, 2 карб. на цілий 1928 рік.

Присилайте негайно передплату на таку адресу:

Дніпропетровське, проспект Карла Маркса, № 106. Контора редакції „ЗОРЯ“.

УКРАЇНЬСЬКА КНИЖКОВА ПАЛАТА

Харків, вул. Артема, ч. 29, тел. 3—30.

ЛІТОПИС УКРАЇНЬСЬКОГО ДРУКУ

5-ий рік видання.

ОРГАН ДЕРЖАВНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ УСРР.

52 №№ ЩО-РОКУ.

52 №№ ЩО-РОКУ.

Журнал містить:

- 1) бібліографічний опис книжкових, нотних, графічних та періодичних видань всіма мовами, що виходять в межах УСРР;
- 2) опис видань українською мовою у всесвітньому масштабі;
- 3) що-квартальні статистичні й критико-бібліографічні огляди зареєстрованих видань;
- 4) новини з бібліографічної та книжкової справи (хроніка, статті).
- 5) що-квартальні покажчики—авторський, предметовий, систематичний та за соціальним призначенням.

ПЕРЕДПЛАТА (В СРСР ТА ЗА КОРДОНОМ).

На рік 7 крб. 50 коп.

На $1\frac{1}{2}$ року . . 4 крб. — „

Всім передплатникам, що передплатять 10 комплектів безпосередньо в Книжковій Палаті, а також сільським та робітничим бібліотекам при колективній передплаті через профспілки і центральні органи пільгові умови:

На рік 5 крб.

Передплату приймають: 1) Українська Книжкова Палата та Книжкові Палати всіх Радянських Республік. 2) Контрагентство Друку й всі поштові контори СРСР. Видавництва: Державне Видавництво України, Книгоспілка, Український Робітник та їхні філії.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТУ

НА 1928 РІК

**НА ЄДИНИЙ НА УКРАЇНІ ЗАГАЛЬНО-ПРИРОДНИЧИЙ
НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ**

ВІСНИК ПРИРОДОЗНАВСТВА

Орган Природничої Секції Харківського Наукового Т-ва

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

Виходить що-місяця, випусками по 4 др. арк., з ілюстраціями

**Редагує Колегія в складі: засл. проф. М. Білоусів, проф. Ст. Рудницький,
проф. О. Яната. Відповід. Секретар і Техніч. Редактор—Н. Петренко**

**В журналі беруть участь найвидатніші наукові та практичні діячі
природознавства України та цілого Радян. Союзу**

**Наукові робітники в різних галузях природознавства, науково-дослідчі
природничі установи та організації, дослідники природи, інститути
технікуми, профшколи, педагоги-природознавці, вчителі трудшкіл, медики,
агрономи, лісоводи, природничі музеї, бібліотеки, краєзнавці та краєзнавчі
гуртки, свідомі мисливці й рибалки—усі повинні бути передплатниками
цього журналу**

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

**на рік—5 крб., 6 міс.—3 крб., 3 міс.—1 крб. 75 коп.
Комплект за 1927 рік—3 крб.**

**Адреса редакції й контори журналу
ХАРКІВ, ПУШКИНСЬКА ВУЛ., 62.**

**Передплату приймається також у кожній поштовій кон-
торі та в листонош—скрізь на Україні.**

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ТА КУПУЙТЕ

найкращий і найдешевший на Україні
двохтижневий універсальний художньо-
ілюстрований журнал

„ГЛОБУС“

ГЛОБУС містить оповідання й вірші сучасних українських письменників та переклади з кращих зразків світової літератури.

ГЛОБУС містить багато цікавих нарисів із поточного життя.

ГЛОБУС освітлює політичне життя всесвіту.

ГЛОБУС відбиває робітничє та селянське життя України, СРСР та закордону.

ГЛОБУС подає інформацію про наше культурне життя.

ГЛОБУС має постійну «Сторінку Гумору».

ГЛОБУС має відділ «Шахи й шашки» та «Ребуси й завдання».

ГЛОБУС є корисна й приємна розвага.

Читаючи «Глобуса», не забудьте його рекомендувати своїм товаришам і знайомим.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік . . . 2 крб. 40 коп.	На 3 місяці . . . 60 коп.
На півроку 1 » 20 »	На 1 « . . . 20 »

Передплату треба надсилати:

Київ, вулиця Леніна № 19, Головна контора
видавництва.

ДЕРЖАВНЕ ВИДВНИЦТВО УКРАЇНИ

ЩОМІСЯЧНИК ЛІВОЇ ФОРМАЦІЇ МИСТЕЦТВ „НОВА ГЕНЕРАЦІЯ“

За редакцією Михайла Семенка.

Умови передплати: На рік 7 крб., на 6 міс. 3 крб. 75 к., на 3 міс. 2 крб., на 1 міс. 70 к. Окреме число—75 к.

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

„У К Р А Ї Н А“

Орган Історичної Секції Української Академії Наук, під редакцією акад. Михайла Грушевського.

Умови передплати: На рік 8 крб., 6 місяців 4 крб. 25 коп. Окреме число 2 крб. 25 коп.

3-х МІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

„П РА П О Р М А Р К С И З М У“

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ.

Журнал редагує колегія: М. Скрипник, М. Попов, В. Юринець, М. Яворський, Г. Рохкін.

Адреса редакції: м. Харків, вул. Дзержинського Ч. 21-б.

Умови передплати: На рік 8 крб., на 6 місяців 4 крб. 50 коп. Окреме число 2 крб. 50 коп.

2-х МЕСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

„Л Е Т О П И С Ь Р Е В О Л Ю Ц И И“

ОРГАН ИСПАРТА УКРАЇНИ.

Адрес редакції: Харків, ул. Свободной Академіи, 4.

Умови подорожжя: На год 8 руб., на 6 мес. 4 руб. 50 коп. Отдельный номер 1 рубль 75 коп.

ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК МАРКСИСТСЬКОЇ КРИТИКИ ТА БІБЛЮГРАФІЇ

К Р И Т И К А

Починає виходити в січня 1928 року за редакцією т. т. М. Скрипника, А. Хвилі, В. Десняка, В. Коряка, І. Кулика, Ф. Тарана, Т. Степового та Як. Савченка.

Поставивши своїм завданням організувати та виявляти класову марксистську критичну думку щодо всіх явищ літературного українського процесу, а також щодо азіанських літературно-культурного процесу взагалі, „Критика“ притягає до співробітництва всіх критиків та літературно-мистецьких діячів-марксистів, а також тих, що в своїй роботі наближаються до засвоєння марксистської методи.

Умови передплати: На рік—6 крб., 6 міс.—3 крб., 3 міс.—1 крб. 60 коп., 1 міс.—60 коп.

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

„Д И Т Я Ч И Й Р У Х“

Орган Центрального Бюра КДР при ЦК ЛКСМУ. Під редакцією т. Бузова (голова ЦБКДР).

Умови передплати: На рік 3 крб., 6 міс. 1 крб. 50 коп., 3 міс. 75 коп., 1 міс. 25 коп. Окреме число 25 коп.

Популярно-науковий та методичний антирелігійний місячник

„Б Е З В І Р Н И К“

ОРГАН ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РАДИ СПІЛОК БЕЗВІРНИКІВ

Адреса редакції: Харків, вул. К. Лібкнехта, 64. ЦК КП(б)У.

Умови передплати: На рік 3 крб. 50 коп., 6 міс. 1 крб. 80 к., 3 міс. 90 коп., 1 міс. 35 к. Окреме число 40 к.

Ілюстрований громадсько-політичний та літературно-художній єврейський щомісячник

„Д І Р О Й Т Е В Е Л Т“

Склад редакції: М. Кіпер, А. Квітко, Г. Козачкевич, М. Левітан, Ф. Шпрах.

Умови передплати: На рік 8 крб., 6 міс. 4 крб. 25 коп., 3 міс. 2 крб. 25 к., 1 міс. 85 к. Окреме число 1 крб.

ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЩОМІСЯЧНИК

„Р А Д Я Н С Ь К А О С В І Т А“

ОРГАН НАРКОМОСВІТИ У. С. Р. Р.

Умови передплати: На рік 3 крб. 50 к., 6 міс. 1 крб. 80 к., 3 міс. 90 к., 1 міс. 35 коп. Окреме число 40 коп.

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ 2-х ТИЖНЕВИЙ ЖУРНАЛ

„Б І Л Ї Ш О В И К У К Р А Ї Н И“

ОРГАН ЦК КП(б)У. Редакція міститься: м. Харків, вул. К. Лібкнехта, 64, ЦК КП(б)У.

Умови передплати: На рік 6 крб. 50 к., 6 міс. 3 крб. 40 к., 3 міс. 1 крб. 75 к., 1 міс. 60 к. Окреме число 40 к.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ: Головна Контора Періодсектору Д. В. У. (м. Харків, Сергіївська пл. Московські ряди, 11), уповноважені Періодсектору скрізь по Україні, поштово-телеграфні контори та листоноші.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1928-Й РІК

НА ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИЙ І МИСТЕЦЬКИЙ МІСЯЧНИК

„ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ“

(видання рік четвертий)

що виходить книжками 8 аркушів, за редакцією
І. Лакизи (гол. ред.), В. Підмогильного, М. Терещенка.

„Життя й Революція“ подає кращі твори з української та
чужоземної літератури.

„Життя й Революція“ містить критичні огляди поточної
української й чужоземної літератури.

„Життя й Революція“ освітлює питання образотворчого, те-
атральн. і кінематографічн. мистецтва.

„Життя й Революція“ відгукується на головніше з політич-
но-економ. і науково-технічн. питань.

Протягом 1928 року річні передплатники

„Життя й Революція“ ОДЕРЖАТЬ БЕЗПЛАТНО:

- 1) „Альбом сучасних українських письменників Радянської України“ (36 портретів); 2) „Альманах сучасної західньої літератури“ (10 арк.).

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ:

На 1 міс. — крб. 85 коп.		На 6 міс. 4 крб. 25 коп.
„ 3 „ 2 „ 50 „		„ 12 „ 8 „ — „

Окреме число 1 крб.

Передплата за кордон на рік 5 дол.

Річні передплатники можуть вносити передплату в кілька строків, а саме: при передплаті 4 крб., до 15 квітня 2 крб., до 15 липня 2 крб.

Адреса редакції та контори: Київ, вул. К. Маркса 2.

ПЕРЕДПЛАТА ПРИЙМАЄТЬСЯ ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ДЕРЖАВНОГО
ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ, ЗОКРЕМА

Київська філія Д. В. У. — вул. Карла Маркса 2.

1. 10 1. / 1928
III

БІБЛІОТЕКА

1928 к. 3

Ж 5.876

Жит. у
і
революції
1928
III